

**Τα σπήλαια στο φυσικό και οικιστικό περιβάλλον
της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης
στη Νεολιθική Εποχή**

Κωνσταντίνα Αρετάκη

Διπλωματική εργασία

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

«Αρχαίος Μεσογειακός Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία»

Κατεύθυνση: Προϊστορική Αρχαιολογία

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Φιλοσοφική Σχολή

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Ρέθυμνο

Νοέμβριος 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην ερευνητική πρόταση που κατέθεσα το Φεβρουάριο του 1999, κατά την εισαγωγή μου στο πρόγραμμα σημείωνα: «...ο τομέας των κρητικών σπηλαίων αποτελεί ένα πλούσιο πεδίο μελέτης και συστηματικής έρευνας τόσο όσον αφορά τη διερεύνηση των εργασιών και των εξερευνήσεων που έχουν γίνει με την συγκέντρωση όλων των στοιχείων που υπάρχουν, όσο και με την προσθήκη νέων. Γιατί ο αριθμός των ερευνών σε σπήλαια αυξάνεται συνεχώς και νέα, ανεξερεύνητα, προστίθενται στον ήδη μακρύ κατάλογο των σπηλαίων με αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Ευελπιστώ με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να συμβάλω κι εγώ με τη σειρά μου στη διερεύνηση και κατανόηση αυτού του άγνωστου και μυστηριακού κόσμου των σπηλαίων».

Όπως είχε γίνει λοιπόν φανερό από τότε, το ενδιαφέρον μου για την έρευνα των κρητικών σπηλαίων και την κρητική σπηλαιολογία ήταν έντονο. Μελετώντας τα κρητικά σπήλαια από τη σκοπιά της αρχαιολογίας θα μπορούσα να συνδυάσω δύο επιστήμες που αγαπώ ιδιαίτερα, την Αρχαιολογία και τη Σπηλαιολογία.

Η αρχική μου ιδέα ήταν να κάνω μια κάθετη χρονολογική προσέγγιση και να μελετήσω τα κρητικά σπήλαια διαχρονικά, να εντοπίσω σταθερότυπους και να ασχοληθώ με τις χρήσεις τους σε βάθος χρόνου, από τη Νεολιθική εποχή μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους. Όμως η διατριβή της C.L. Farmer, Patterns of cave use in Prehistoric Crete, που δημοσιεύθηκε το 1998 και καλύπτει το παραπάνω πεδίο έρευνας, έστρεψε το ενδιαφέρον μου μόνο στην εποχή της πρώτης εμφάνισης των ανθρώπων στο νησί, τη Νεολιθική, και κατέληξα στην οριζόντια προσέγγιση των σπηλαίων σε αυτή την εποχή. Έτσι θέλησα να δω το κάθε σπήλαιο χωριστά σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο του και τον τρόπο που αυτός πιθανώς επηρεάζει το χαρακτήρα της εγκατάστασης.

Αρχικά συγκέντρωσα όλη τη σχετική βιβλιογραφία που σχετιζόταν με την περίοδο αυτή. Χρησιμοποίησα αρχικά κάποια βασικά εγχειρίδια όπως: Ζώης Α., Κρήτη- Εποχή του Λίθου, Αθήνα 1973, Παπαθανασόπουλος Γ., Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1996, Θεοχάρης Δ., Νεολιθικός Πολιτισμός, Αθήνα 1993, Faure P., Fonctions des cavernes crétoises, Paris 1964. Συγκέντρωσα κατόπιν όλο το υλικό που σχετίζεται με τη νεολιθική Κρήτη. Από τη διερεύνηση του υλικού

αυτού προέκυψαν αρκετά προβλήματα, και χαρακτηριστικά αναφέρω τα παρακάτω: περιορισμένες αρχαιολογικές έρευνες, μη ολοκληρωμένες δημοσιεύσεις, διάσπαρτες πληροφορίες, εσφαλμένες χρονολογικές ταυτίσεις, έλλειψη σύγχρονης βιβλιογραφίας κ.ά. Έτσι, μεγάλο χρονικό διάστημα δαπανήθηκε στην προσπάθειά μου να καταλήξω σε ένα ασφαλές συμπέρασμα σε σχέση με την ακριβή χρονολόγηση, την περίοδο χρήσης και τη λειτουργία της κάθε θέσης που μελετούσα, λαμβάνοντας υπόψιν όλες τις υπάρχουσες δημοσιεύσεις. Για το λόγο αυτό, ένα μέρος του κειμένου μου καταλαμβάνει η παράθεση των επικρατέστερων και συχνά αντικρουόμενων απόψεων των εκάστοτε μελετητών για τα παραπάνω ζητήματα.

Στη συνέχεια, έπρεπε να γίνει η έρευνα πεδίου. Επειδή το θέμα δεν είναι μόνο βιβλιογραφικό, αλλά ενέχει ως νέο στοιχείο το ρόλο του περιβάλλοντος, έπρεπε να επισκεφθώ η ίδια τις περιοχές που μελετούσα, για να καταγράψω προσωπικές παρατηρήσεις και άλλες πληροφορίες για την τοπογραφία, τη γεωμορφολογική διαμόρφωση και τους φυσικούς πόρους κάθε θέσης και να κάνω την περιγραφή και του ίδιου του σπηλαίου. Όμως και εδώ είχα να ξεπεράσω μία σειρά δυσκολιών, που πολλές φορές φάνηκαν να είναι ανυπερέβλητες, όπως την καχυποψία και επιφυλακτικότητα των ντόπιων για την παροχή πληροφοριών, την αδυναμία εντοπισμού της εκάστοτε θέσης λόγω κακής πληροφόρησης ή λόγω της μεγάλης χρονικής απόστασης από την αρχαιολογική έρευνα και ενίοτε τη μη διατήρηση των υπαίθριων θέσεων, λόγω εξαφάνισης ή διάβρωσης.

Έχοντας συγκεντρώσει πια τα στοιχεία που μπόρεσα να συλλέξω με τη βιβλιογραφική έρευνα και με την έρευνα πεδίου, διαπίστωσα την αποσπασματικότητα των πληροφοριών σχετικά με τις νεολιθικές θέσεις του νησιού, πράγμα το οποίο καθίσταται φανερό με την κάθε νέα δημοσίευση εντατικών επιφανειακών ερευνών. Ο αριθμός των γνωστών νεολιθικών θέσεων της Κρήτης δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μόνο ένα μέρος από εκείνες που μπορεί να κρύβει ακόμα η κρητική γη. Οι περισσότερες βρίσκονται συνήθως στα βαθύτερα στρώματα των μινωικών εγκαταστάσεων ή εντοπίζονται τυχαία λόγω διάβρωσης του εδάφους, βαθιάς άρωσης ή άλλων τεχνικών έργων. Επιπλέον, τα νεολιθικά στρώματα μέσα σε σπήλαια, αν δεν υπάρχουν κανονικές ανασκαφικές έρευνες, έρχονται στο φως δυστυχώς εξαιτίας των λαθρανασκαφών. Η εικόνα λοιπόν που παρέχεται στην παρούσα εργασία ενδέχεται να αλλάξει τα επόμενα χρόνια, και τα όποια συμπεράσματα, στα οποία έχω καταλήξει μέσα από ποσοτικές αναφορές, να ανατραπούν. Όμως, η μελέτη θα παραμείνει

επίκαιρη, γιατί συγκεντρώνει όλες τις μέχρι σήμερα πληροφορίες για τις νεολιθικές θέσεις των υπό μελέτη περιοχών.

Ενώ αρχικά θέλησα να ασχοληθώ με τις νεολιθικές θέσεις όλης της Κρήτης, κατέληξα τελικά να αναφερθώ στην παρούσα εργασία μόνο στην Ανατολική και Κεντρική Κρήτη. Αν και συγκέντρωσα τη βιβλιογραφία και της Δυτικής Κρήτης (νομοί Ρεθύμνου και Χανίων) και έκανα τη σχετική έρευνα πεδίου στις περισσότερες από τις θέσεις, προέκυψε πολύ μεγάλος όγκος υλικού που ξεπερνούσε το πλαίσιο των απαιτήσεων μίας μεταπτυχιακής εργασίας α΄ κύκλου.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω την καθηγήτρια κα Νένα Γαλανίδου, επιβλέπουσα της παρούσας μελέτης, για την καθοδήγηση που μου παρείχε και τις κατευθυντήριες οδούς που μου έδειχνε, όταν έπεφτα σε αδιέξοδα, καθώς και τις καθηγήτριες Κατερίνα Κόπακα και Ίρις Τζαχίλη, μέλη της τριμελούς επιτροπής της εργασίας, για την ανοχή και κατανόηση που έδειξαν στην παραβίαση των χρονικών ορίων εκ μέρους μου.

Πολύτιμη ήταν και η βοήθεια των γονιών μου, οι οποίοι έκαναν ό,τι ήταν δυνατόν για να συγκεντρώσουν πληροφορίες από ντόπιους κατοίκους και να εντοπίσουμε μαζί τα σπήλαια και τις θέσεις της επαρχίας Σητείας. Ο πατέρας μου συνεχίζει ακόμα την προσπάθεια να βρει τον κατάλληλο άνθρωπο, για να εντοπίσουμε το σπήλαιο Σκάλες, έπειτα από δύο πιθανώς άκαρπες επισκέψεις στην περιοχή. Σημαντική ήταν και η βοήθεια πολλών κατοίκων του νησιού, που άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη προθυμία, μου έδωσαν τις πληροφορίες που τους ζητούσα. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και το συμφοιτητή μου Δημήτρη Σφακιανάκη, για τις συζητήσεις που κάναμε πάνω στο θέμα και τις πληροφορίες που μου παρείχε, κατά την έρευνα πεδίου στα σπήλαια του Οροπεδίου Λασιθίου και της Μεσαράς.

Σημαντική ήταν και η συνεισφορά της καλής μου φίλης Ελένης Κακλαμάνου, η οποία κατάφερε να μου εξασφαλίσει τη διδακτορική διατριβή της C.L. Farmer, από το Πανεπιστήμιο του Δουβλίνου, όπου βρίσκεται.

Πρέπει ακόμα να αναφερθώ στη σημαντική οικονομική στήριξη που μου παρείχε στο δεύτερο έτος των σπουδών μου το Βαρδινογιάννειο Ίδρυμα, όταν ακόμα δεν εργαζόμουν.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω τέλος στο σύζυγο μου, Νίκο Λίτινα, για την αμέριστη συμπαράσταση και κατανόησή του τα τελευταία τέσσερα χρόνια που προσπαθούσα να ξεκλέψω ελεύθερο χρόνο, για να ασχοληθώ με την εργασία αυτή. Η

βοήθεια του υπήρξε πολύτιμη ακόμα, γιατί συχνά με συνόδευε στις εργασίες πεδίου, αλλά και για τις παρατηρήσεις που έκανε στο κείμενό μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Περιβάλλον και άνθρωπος

Οι άνθρωποι, όπως άλλωστε και κάθε έμβιο ον στον πλανήτη, είναι άμεσα συνδεδεμένοι με το φυσικό περιβάλλον στο οποίο ζουν. Από αυτό επηρεάζονται, σε αυτό προσαρμόζουν τη ζωή τους, αναζητούν την τροφή τους, διαμορφώνουν την κατοικία τους και από εκεί δανείζονται υλικά για τα εργαλεία τους, εξαρτώμενοι πάντα στενά από τις περιβαλλοντικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαβιώνουν. Παράγοντες όπως οι γεωλογικές και κλιματικές συνθήκες, το είδος της χλωρίδας και της πανίδας, η στενή αλλά και η ευρύτερη περιοχή μέσα στην οποία ζουν υπήρξαν καθοριστικοί για την ανάπτυξη και την εξέλιξή του ως είδος. (Καραλή 1991, 85).

Και ενώ στα πρώτα βήματα του πολιτισμού οι άνθρωποι ήταν απόλυτα εξαρτημένοι από το περιβάλλον, στη Νεολιθική Περίοδο το «εξημέρωσε», έμαθε να το αξιοποιεί και να το διαχειρίζεται για τις δικές του ανάγκες. Το 1845, οι Marx και Engels έγραφαν *“the first historical act of living human beings was the production of the necessary means of life. Therefore the first attested fact is the social organization of human beings and their socially conditioned relationships to the rest of nature”* (Dolukhanov 1976, 11).

Η παραπάνω πρόταση δίνοντας έμφαση στην κοινωνική οργάνωση των ανθρώπινων κοινωνιών εκφράζει μία πιο παραδοσιακή θεώρηση της σχέσης ανθρώπου και περιβάλλοντος. Η σύγχρονη επιστημονική αντίληψη υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος αποτελεί ένα ζωντανό οργανισμό που ζει μέσα στο περιβάλλον, δέχεται ερεθίσματα από αυτό και ανταλλάσσει ύλη και ενέργεια. Ήδη ο Ιπποκράτης έλεγε ότι το περιβάλλον ρυθμίζει την υγεία του ανθρώπου και διαμορφώνει εκείνα τα στοιχεία που κάνουν έναν άνθρωπο να διαφέρει από τον άλλο και ένα «έθνος» να διαφέρει από το άλλο. Στη σημερινή εποχή ο ρόλος του περιβάλλοντος στη ζωή και στην ανάπτυξη των ανθρώπων όχι μόνο δεν απορρίφθηκε, αλλά ενισχύεται από επιστήμες, όπως η βιολογία και η ψυχολογία. Σε ένα λεξικό θα διαβάσουμε ότι *“περιβάλλον (environment) είναι ο χώρος καθώς και όλοι οι παράγοντες που επιδρούν σε έναν*

οργανισμό και καθορίζουν την ανάπτυξη και την ύπαρξή του” (Μπαμπινιώτης 1998, 1389).

Ένας διαχωρισμός που προκύπτει στις οργανωμένες ανθρώπινες κοινωνίες είναι μεταξύ φυσικού και τεχνητού περιβάλλοντος. Φυσικό περιβάλλον είναι ο φυσικός κόσμος μέσα στον οποίο ζει, ενεργεί και δημιουργεί ο άνθρωπος· είναι ο αέρας, τα σύννεφα, ο ήλιος, οι άνεμοι, το νερό (τα ποτάμια, οι θάλασσες, οι λίμνες), το έδαφος (τα βουνά, οι πεδιάδες, οι παραλίες), η πανίδα και η χλωρίδα, δηλαδή το σύνολο των οργανισμών του πλανήτη, αλλά και τα ανόργανα στοιχεία και ενώσεις, οι οργανικές ενώσεις, οι φυσικοί παράγοντες, καθώς και οι σχέσεις και οι αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται μεταξύ όλων αυτών. Τεχνητό περιβάλλον είναι τα προϊόντα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, τα αποτελέσματα της κοινωνικής οργάνωσης, της τεχνολογίας και όλων των μέσων που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος.

Η σημασία του φυσικού περιβάλλοντος για τον άνθρωπο είναι τεράστια. Ο άνθρωπος για να ζήσει έχει ανάγκη τον αέρα, το νερό, τον ήλιο, τα φυτά, τα ζώα. Επιπλέον ο άνθρωπος προκειμένου να κάνει τη ζωή του καλύτερη και ευκολότερη παίρνει από το φυσικό περιβάλλον και επεξεργάζεται τους φυσικούς πόρους από τους οποίους παράγει προϊόντα χρήσιμα για να συνεχίζει τη ζωή του, δηλαδή, την τροφή του, την ένδυσή του, τα υλικά για να χτίσει σπίτια, εργοστάσια, γέφυρες, για να κατασκευάσει εργαλεία, μηχανές, πλοία, αυτοκίνητα, αεροπλάνα, για να παρασκευάζει φάρμακα.

Στόχος της παρούσας μελέτης, είναι η προσπάθεια να ανιχνευθεί αυτή η σχέση ανάμεσα στις ανθρώπινες ομάδες και τα οικοσυστήματα, η σχέση της εξάρτησης, αλλά και της αξιοποίησης, όπως αυτή εμφανίζεται στη Νεολιθική Κρήτη. Το θέμα αυτό όμως εγγράφεται στον τομέα της Περιβαλλοντικής Αρχαιολογίας. Η Περιβαλλοντική Αρχαιολογία γεννήθηκε μέσα από τη θεωρητική στροφή στη Νέα Αρχαιολογία και την επίδραση της οικολογικής προσέγγισης, και ασχολείται με την ανασύσταση του παρελθόντος μέσα από τα στοιχεία που παρέχει το περιβάλλον (Καραλή 2005, 15). Σκοπός της είναι, σύμφωνα με τη Λ. Καραλή η μελέτη του ανθρώπου και *“της αλληλεπίδρασης περιβάλλοντος-ανθρώπου, ώστε να γίνει φανερός, αφενός ο βαθμός επιρροής του περιβάλλοντος στον άνθρωπο και στην εξέλιξή του ως είδους αρχικά και ως φορέας πολιτισμού στη συνέχεια και αφετέρου ο βαθμός επέμβασης του ανθρώπινου είδους στο φυσικό περίγυρο, σε κάθε στάδιο ανάπτυξής του*” (Κάραλη 1991, 84).

Ένας από τους στόχους της Προϊστορικής Αρχαιολογίας τώρα, είναι η διερεύνηση, η ανάλυση και τελικά η ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως αυτή εμφανίζεται μέσα από τις προϊστορικές οικονομικές δραστηριότητες, τις πηγές επιβίωσης και την αξιοποίησή τους. Αυτό συνεπάγεται την ανάλυση του περιβάλλοντα χώρου του ανθρώπου σε κάθε εποχή, την ανταπόκριση του ίδιου σε ένα περιβάλλον που συνεχώς αλλάζει είτε από φυσικούς παράγοντες είτε από τη δική του επέμβαση και κατά συνέπεια την ανάλυση των τρόπων με τους οποίους ο ίδιος ο άνθρωπος επεμβαίνει στο ενδιαίτημά του ή τη σχέση, τελικά, των ανθρώπινων δραστηριοτήτων με τις συγκεκριμένες δυνατότητες που προσφέρει ο κάθε βióτοπος.

Παράγοντες που καθορίζουν αυτή τη σχέση είναι το είδος των οικονομιών και η μορφή των προϊστορικών κοινοτήτων. Σύμφωνα με τους E. Higgs και C. Vita-Finzi (Higgs et al. 1972, 28-29) οι προϊστορικές οικονομίες διακρίνονται σε:

- α) οικονομίες μεταναστευτικές περιστασιακής ή εποχικής βάσης,
- β) μόνιμης εγκατάστασης και
- γ) σε οικονομίες που στηρίζονται στο συνδυασμό των δυο παραπάνω (μικτή οικονομία).

Ο ερευνητής, για να μπορέσει να ανιχνεύσει την οικονομική δραστηριότητα μίας κοινότητας, πρέπει να λάβει υπόψη του όλες τις σταθερές δομές και τα άλλα οργανικά και ανόργανα αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα που αποτελούν τους μάρτυρες που συνδέουν με το παρελθόν. Όμως υπάρχουν παράγοντες λιγότερο ανιχνεύσιμοι, όπως περίοδοι αφθονίας ή έλλειψης σε φυσικούς πόρους (ζωικούς, φυτικούς, πρώτες ύλες, πηγές νερού κ.ά.), οι επιλογές ορισμένων διατροφικών ειδών ή πρώτων υλών από συγκεκριμένες περιοχές και οι αιτίες τέτοιων συμπεριφορών και άλλοι λόγοι, κυρίως κοινωνικοί, που δημιουργούν μία τάση για περιστασιακή ή για μόνιμη εγκατάσταση κ.ά. Ακόμα δεν πρέπει να παραγνωρίζεται και ο παράγοντας του τυχαίου. Ένας μεγάλος αριθμός θέσεων που ενδεχομένως να υπήρξαν, έχουν εξαφανιστεί ή δεν έχουν ακόμα αποκαλυφθεί. Έτσι, η περιοχή πρόσκτησης φυσικών πόρων και ο χώρος δράσης μίας προϊστορικής κοινότητας είναι δυνατόν σήμερα να διασώζει πολύ λιγότερες θέσεις από αυτές που αρχικά υπήρχαν με αποτέλεσμα να εξάγονται συμπεράσματα διαφορετικά από αυτά που θα προέκυπταν, αν υπήρχε μία πιο ολοκληρωμένη αρχαιολογικά εικόνα της περιοχής. Όμως, με όσα στοιχεία έχουμε τη δυνατότητα να συγκεντρώσουμε για μία θέση μπορούμε να οδηγηθούμε σε μία τέτοιου είδους κατηγοριοποίηση, όπως αυτή που προτείνουν οι E. Higgs και C. Vita-Finzi, με αρκετή βέβαια επιφύλαξη.

Ποιος είναι ο ρόλος του περιβάλλοντος όμως σε όλα τα παραπάνω, δηλαδή της περιοχής, της οποίας οι προϊστορικές κοινότητες είχαν τη δυνατότητα να αξιοποιούν τους φυσικούς πόρους; Αλλά και ποια μπορεί να είναι τα όρια μίας τέτοιας περιοχής αξιοποίησης; Τα τοπογραφικά όρια είναι δυνατόν να διαφέρουν ανάλογα με το είδος των προϊστορικών οικονομιών που είχαν αναπτυχθεί. Μία μεταναστευτική κοινότητα σε εποχιακή βάση καταλαμβάνει κατά κανόνα μεγαλύτερη περιοχή από μία μόνιμα εγκαταστημένη κοινότητα. Όμως, και πάλι, τα όρια αυτά μπορεί να καθορίζονται από παράγοντες λιγότερο ανιχνεύσιμους. Οι ανάγκες σε διατροφικά προϊόντα για παράδειγμα, εξαρτώνται από το μέγεθος μίας κοινότητας ή άλλους κοινωνικούς παράγοντες, όπως είναι η οικονομική ευμάρεια και πιθανότατα η ανάγκη για προβολή. Ακόμα, μέλη της φυλής των Παπούα της Νέας Γουινέας διανύουν μεγάλες αποστάσεις πέρα από εκείνα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα όρια μίας θέσης, προκειμένου να εξασφαλίσουν ένα συγκεκριμένο πέτρωμα για την κατασκευή λειασμένων λεπίδων, όχι για χρηστικούς σκοπούς, αλλά για την απόκτηση κοινωνικής προβολής και δύναμης (Nassaney 1996, 181-224. Pétrequin et al. 1993, 349-396). Επιπλέον, δεν πρέπει να παραβλέπεται ο παράγοντας της δυναμικής του εδάφους να παράγει συγκεκριμένα προϊόντα σε συγκεκριμένες ποσότητες. Εξάλλου, οι γεωμορφολογικές και οι κλιματικές μεταβολές σε ένα τόπο, αλλά και οι επεμβάσεις του ίδιου του ανθρώπου, μπορούν να είναι δραματικές στο πέρασμα του χρόνου και είναι δυνατόν να έχουν επιφέρει μεγάλες μεταβολές στην εικόνα ενός τοπίου σε σχέση με την εποχή που μελετάται. Επομένως, αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως περιοχή πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης (catchment area) καθορίζεται από παράγοντες που σχετίζονται με τις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες μίας κοινότητας σε ετήσια βάση, αλλά και με τις ιδιαίτερες γεωμορφολογικές και κλιματικές συνθήκες στη συγκεκριμένη εποχή και περιοχή.

Εντάσσοντας μία αρχαιολογική θέση στο περιβάλλον της

Από τότε που η αρχαιολογία εμφανίστηκε ως η επιστήμη που ερευνά και μελετά το παρελθόν των ανθρώπων, οι προβληματισμοί και οι αναζητήσεις της έρευνας έχουν αλλάξει σε μεγάλο βαθμό.

Ο 18^{ος} και ο 19^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από την αντιμετώπιση των αρχαιολογικών καταλοίπων κυρίως ως έργων τέχνης και από την επιλεκτική έρευνα και ανασκαφή «φημισμένων» πόλεων του παρελθόντος. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

και στα πρώιμα χρόνια της αιγιακής προϊστορικής αρχαιολογίας, ένα βασικό μέλημα ήταν ο καθορισμός ενός χρονολογικού συστήματος και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αντιμετωπίζονταν συχνά ως δείκτες χρονολόγησης. Δε λείπουν οι προσπάθειες ένταξής τους σε εθνικιστικές ή πολιτικές ερμηνείες, ενώ πολύ μεγάλη σημασία στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις είχε και ο μεταφυσικός παράγοντας. Επιπλέον είχε δοθεί έμφαση στη μελέτη της τυπολογίας των τεχνέργων, στη στρωματογραφία και στη χρονολόγηση. Το πρώτο βήμα στην Αρχαιολογία είναι πράγματι η οικοδόμηση τοπικών πολιτισμικών ιστοριών που επιτρέπουν την τοποθέτηση των νέων ευρημάτων μέσα σε μία σχετική χρονολογική διαδοχή και κατόπιν, οι συγκρίσεις των ευρημάτων από διαφορετικές περιοχές. Αλλά μόλις οι πολιτισμικές αυτές ιστορίες είναι διαθέσιμες η προσοχή στρέφεται σε ερωτήματα που αφορούν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Για παράδειγμα, πώς οι άνθρωποι επέλεξαν να αποικίσουν περιοχές που προηγουμένως δεν είχαν κατοικηθεί; Πώς προσαρμόστηκαν στις κλιματικές αλλαγές της κάθε περιοχής; Πώς μπορεί η μελέτη των λίθινων εργαλείων και των οργανικών καταλοίπων να χρησιμοποιηθεί για να κατανοηθεί η δυναμική της ανθρώπινης εξέλιξης; Η μετάβαση από την πολιτιστική ιστορία στην ανάλυση άλλων, πιο σύνθετων προβλημάτων είναι το σημείο εκκίνησης της ώριμης πλέον επιστήμης που άρχισε πριν από 50 περίπου χρόνια. (Runnels 1995, 704).

Η αντίληψη της ερμηνείας του παρελθόντος αλλάζει τη δεκαετία του εβδομήντα μέσα από το πρίσμα της ανθρωπολογικής σκέψης, ιδιαίτερα στην περιοχή της κοινωνικής εξέλιξης, της θεωρίας των συστημάτων και της οικολογίας, και της οικονομικής αρχαιολογίας. Τα στοιχεία-τεκμήρια μίας αρχαιολογικής θέσης αντιμετωπίζονται ως εν δυνάμει πληροφορίες για το περιβάλλον και την οικονομία των κατοίκων της. Τα οστά π.χ. δεν αποτελούν πλέον μόνο ενδείξεις ηλικίας ενός στρώματος, αλλά ως κατάλοιπα, τα οποία θα μπορούσαν να μας «μιλήσουν» για τον τρόπο ζωής και τις οικονομικές δραστηριότητες που είχαν αναπτύξει οι προϊστορικοί άνθρωποι.

Οι τρόποι με τους οποίους οι αρχαιολόγοι αντιλαμβάνονται πλέον σήμερα τους αρχαίους πολιτισμούς έχουν ωριμάσει, ιδιαίτερα στους τομείς της κοινωνικής οργάνωσης, της πολιτισμικής αλλαγής και του περιβάλλοντος. Αυτή η πνευματική αποτίμηση είχε πρακτικές επιδράσεις στη σύγχρονη εργασία στο πεδίο. Οι ανασκαφές είναι μικρότερης έκτασης, αλλά πιο ακριβείς στην καταγραφή των ευρημάτων και επικεντρώνονται σε συγκεκριμένα προβλήματα. Οι αρχαιολόγοι έχουν υιοθετήσει μία πιο ευρεία προσέγγιση του παρελθόντος, με έμφαση σε μεθόδους με πολύ

διαφορετικές αρχές, τις οποίες δανείζονται από τη γεωλογία, εθνογραφία, παλαιοζωολογία, και παλαιοβοτανική και εφαρμόζουν νέες επιστημονικές μεθόδους στη χρονολόγηση και στον καθορισμό της προέλευσης της κεραμικής και των μετάλλων (Watrous 1994, 696-698).

Σύμφωνα με τον B. Trigger (Trigger 1989, 279-280) ο Julian Steward (1902-1972) ήταν ένας από τους πρώτους Αμερικανούς εθνολόγους που υιοθέτησαν μία πιο υλιστική και λιγότερο μεταφυσική θεώρηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, προάγοντας την ιδέα του ρόλου που παίζει ο περιβαλλοντικός – οικολογικός παράγοντας στη διαμόρφωση των προϊστορικών κοινοτήτων και στην ερμηνεία των οικονομικοκοινωνικών προτύπων εγκατάστασης. Στην Ευρώπη, ο G. Clark υποστήριξε *“the relationship between man and external nature is thus a dynamic one and the development of culture viewed in its economic aspect is indeed one of man’s growing knowledge of and control over forces external to himself”* (Clark 1952, 7). Σύμφωνα με τον ίδιο, τρεις είναι οι παράγοντες που σχετίζονται με την ανάπτυξη των προϊστορικών οικονομικών δραστηριοτήτων. Ο πρώτος έχει να κάνει με διαδικασίες που δε σχετίζονται με τον άνθρωπο, αλλά αφορούν μεταβολές στο φυσικό περιβάλλον, όπως οι κλιματικές, που δημιουργούν τις ιδιαίτερες εκείνες συνθήκες για διαφορετικές οικολογικές ζώνες, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Ο δεύτερος αφορά μία αυξανόμενη πληθυσμιακή πίεση σε συγκεκριμένες πηγές τροφής που εξαρτώνται από το χώρο όπου διαβιούν οι κοινότητες και που οδηγούν σταδιακά στην ανάπτυξη πιο εξειδικευμένων μορφών αναζήτησης και παραγωγής της τροφής. Ο δε τρίτος σχετίζεται με τις άμεσες ή έμμεσες, συχνά δραστικές αλλαγές που προκαλεί ο ίδιος ο άνθρωπος στο περιβάλλον του (μάλιστα, κάθε πρόοδος του ανθρώπινου πολιτισμού οδηγεί στη συνεχώς αυξανόμενη κυριαρχία του στο περιβάλλον). Μέσα από τους δύο πρώτους κυρίως παράγοντες γίνεται αντιληπτό ότι οι διαφορετικές οικολογικές ζώνες μπορεί να έχουν άμεση επίδραση στην ανάπτυξη των σταδίων των οικονομικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου¹. Για παράδειγμα το κλίμα, το έδαφος και η βλάστηση, που είναι διαφορετικοί σε κάθε οικολογική ζώνη, καθορίζουν ως ένα βαθμό την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, τη δημιουργία ενός συγκεκριμένου οικιστικού προτύπου, καθώς και την ανάπτυξη συγκεκριμένων οικονομικών δραστηριοτήτων. Για να μπορέσουν όμως να διερευνηθούν όλοι αυτοί οι παράγοντες, είναι απαραίτητη μία διεπιστημονική προσέγγιση όπου αρχαιολόγοι, βοτανολόγοι,

¹ Ένα μοντέλο που θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι μπορεί να ισχύσει και στις διαφορετικές οικολογικές ζώνες σε επίπεδο ενός νησιού.

ζωολόγοι, γεωλόγοι κ.ά. δουλεύουν μαζί στην ανάλυση των αρχαιολογικών και παλαιοπεριβαλλοντικών δεδομένων.

Τι είναι η ανάλυση της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης (site catchment analysis)

Η μέθοδος που αξιοποιεί όλα τα παραπάνω στοιχεία και εργάζεται προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η ανάλυση της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης (site catchment analysis)². Παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στην αρχαιολογική βιβλιογραφία από τους C. Vita-Finzi και E. Higgs το 1970, και ορίστηκε ως: “*the study of the relationships between technology and those natural resources lying within economic range of individual sites*” (Vita-Finzi et al. 1970, 5). Η πρώτη εφαρμογή της έγινε στην περιοχή του όρους Carmel, της Παλαιστίνης, σε σπήλαια με αρχαιολογικό ενδιαφέρον, για να εντοπισθεί το εύρος του περιβάλλοντα χώρου, τους φυσικούς πόρους του οποίου αξιοποιούσαν οι κάτοικοι τους. Έκτοτε, η μέθοδος αυτή έγινε πολύ δημοφιλής, παρά τις κριτικές που ασκήθηκαν για τις αδυναμίες που παρουσιάζει³, και εφαρμόστηκε από πολλούς άλλους μελετητές σε πολλές διαφορετικές περιοχές όπως στη Μεσόγειο (Ιταλία - Jarman & Webley 1975, Κύπρος - Wagstaff 1988), στο Μεξικό (Flannery 1976), στη Β. Αμερική (Tiffany & Abbott 1982), στη Φινλανδία (Zvelebil 1981 και 1983) και αλλού (Βρετανία, Νέα Ζηλανδία).

Η μέθοδος αυτή προέκυψε από την ανάγκη να κατανοηθεί η σχέση που συνδέει τις αρχαιολογικές θέσεις με τον περιβάλλοντα γεωμορφολογικό χώρο στον οποίο εντάσσονται, δηλαδή την περιοχή από όπου οι κάτοικοί της αντλούν τα υλικά αγαθά για τη διαβίωσή τους. Στηρίζεται σε μία βασική υπόθεση, ότι δηλαδή ο άνθρωπος εκμεταλλεύεται το περιβάλλον του με τέτοιο τρόπο, ώστε να ελαχιστοποιείται η προσπάθεια σε χρόνο και κόπο, που καταβάλλει, για να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Αυτό έχει ως συνέπεια να οριοθετείται ο χώρος γύρω από μία θέση μέχρι μία ορισμένη απόσταση (site territory), πέρα από την οποία κάθε προσπάθεια απόκτησης αγαθών θεωρείται μη κερδοφόρα. Το όριο αυτό καθορίστηκε εξ αρχής σε μία ώρα απόσταση με τα πόδια για μία αγροτική κοινότητα, και σε δύο

² Για τους σχετικούς όρους και την ερμηνεία τους βλ. Vita-Finzi et al. 1970, 7. Higgs 1975, Glossary. Ο Χουρμουζιάδης (Χουρμουζιάδης 1993, 167) μεταφράζει τους όρους Site territory ως «κοινοτική περιοχή» και site catchment ως «διακοινοτική περιοχή».

³ Οι αδυναμίες αυτές αφορούν κυρίως στο μεγάλο αριθμό των υποθέσεων που προκύπτουν και το γεγονός ότι ανιχνεύει τη δυνατότητα μίας περιοχής και όχι την πραγματική αξιοποίηση αγαθών για την επιβίωση της κοινότητας (Zvelebil 1983, 73). Βλ. και στην επόμενη σελίδα.

ώρες απόσταση για μία κυνηγο-τροφοσυλλεκτική κοινότητα. Αυτό μπορεί να σημαίνει μία απόσταση σε ακτίνα 2-4 χλμ. για την πρώτη περίπτωση και 5-10 χλμ. για τη δεύτερη περίπτωση, αν και δεν πρέπει να παραβλέπεται ο παράγοντας του αναγλύφου κάθε περιοχής και η προσβασιμότητα σε αυτό⁴. Τα όρια αυτά έχουν προκύψει κυρίως από εθνογραφικές παρατηρήσεις (Chisholm 1965, 168. Lee 1969, 61. Vita-Finzi et al. 1970, 7. Hunt 1992, 284). Η υπόθεση πίσω από τον καθορισμό των ορίων είναι ότι ορισμένα είδη πρώτης ανάγκης, όπως π.χ. το νερό, το οποίο είναι απαραίτητο σε καθημερινή βάση, δε θα πρέπει να απείχε πολύ από την εγκατάσταση, έτσι ώστε να ελαχιστοποιείται ο απαιτούμενος κόπος και χρόνος που θα καταναλωνόταν για την απόκτησή του (Roper 1979, 121).

Όπως πολλοί μελετητές έχουν θίξει, εδώ εμφανίζεται το πρόβλημα στις πιο σύνθετες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, όπου οι άνθρωποι αποκτούν τα αγαθά με έμμεσο τρόπο, όπως για παράδειγμα με ανταλλακτικό εμπόριο σε μακρινές αποστάσεις, πέρα από τη συνολική περιοχή μίας ομάδας. Τότε προκύπτει το ζήτημα της περιοχής αξιοποίησης σε ετήσια βάση. Άλλο μειονέκτημα μπορεί να θεωρηθεί ότι για τη μελέτη και την αποκατάσταση της γεωμορφολογικής ιστορίας μίας περιοχής δε χρησιμοποιούνται αυστηρές και μετρήσιμες μέθοδοι, αλλά στηρίζονται στην προσεκτική και συστηματική παρατήρηση του σύγχρονου περιβάλλοντος, το οποίο είναι δυνατόν να διαφέρει από εκείνο της εποχής που αναπτύχθηκε η προς μελέτη θέση.

Ωστόσο, παρόλο που η μέθοδος της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης εμφανίζει μία σειρά από προβλήματα, όπως πολλοί μελετητές έχουν εντοπίσει (Flannery 1976, 92-95. Zvelebil 1983, 73-75), υπάρχουν και πολλά πλεονεκτήματα στη μέθοδο αυτή. Σύμφωνα με τον Flannery, είναι λογικά η πιο αντικειμενική μέθοδος για να συγκρίνει κανείς θέσεις που βρίσκονται στην ίδια περιοχή, είτε να συγκρίνει διαφορετικές περιοχές μεταξύ τους (Flannery 1976, 92). Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα σε μελέτες που αφορούν στη συνολική εικόνα διαβίωσης των κατοίκων μίας περιοχής. Με τον τρόπο αυτό προσφέρεται μία σφαιρική απεικόνιση των οικονομικών δραστηριοτήτων που ήταν δυνατόν να αναπτυχθούν στην ίδια περιοχή, πάντα σε συνάρτηση με τα συνολικά κατάλοιπα της προς μελέτη θέσης που έχουν έρθει στο φως με την ανασκαφική μέθοδο. Έτσι μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με

⁴ Αναλυτική περιγραφή της μεθόδου της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης (site catchment analysis) γίνεται στο Παράρτημα Α.

τη λειτουργία ή τη χρήση της. Η έρευνα λοιπόν της πρόσκτησης των φυσικών πόρων μίας θέσης και των υλικών καταλοίπων της (στοιχεία που βρίσκονται σε άμεση αλληλοσυσχέτιση) είναι ουσιώδης για κάθε μελέτη που αφορά τις προϊστορικές εγκαταστάσεις (Tiffany et al. 1982, 314). Ενώ πρέπει ακόμα να λαμβάνεται υπόψη ότι “η μέθοδος της γεωμορφολογικής ανάλυσης μίας θέσης δεν είναι εξειδικευμένη, αλλά οριοθετεί το πλαίσιο και τις βασικές αρχές μέσα στις οποίες μπορούν να εφαρμοστούν πιο ακριβείς επιστημονικές μέθοδοι και να αναλυθούν εθνογραφικώς τα αρχαιολογικά δεδομένα...” (Μαντέλη 1991, 437).

Αλληλεπίδραση φυσικού περιβάλλοντος και οικιστικών προτύπων

Από όλα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό πόσο σημαντική είναι η σχέση αλληλεπίδρασης που προκύπτει ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και στη μορφή της εγκατάστασης σε μία θέση. Σύμφωνα με την Tringham, “*The environmental and economic factors are clearly very important in determining the form of a settlement pattern*” (Ucko et al. 1972, xxiv). Και ο Blouet υποστηρίζει “...*there is a strong link between settlement patterns and economic activity*” (Blouet 1972, 3). Όπως σημειώθηκε υπάρχουν και άλλοι παράγοντες, όπως το επίπεδο του πολιτισμού και οι κοινωνικοπολιτικές δομές που μπορεί να επηρεάζουν τον τρόπο ζωής των προϊστορικών ανθρώπων, όμως στην παρούσα μελέτη το ζητούμενο είναι η αλληλεπίδραση του οικολογικού παράγοντα και των οικονομικών δραστηριοτήτων.

Πράγματι, είναι λογικό η ιδιαίτερη γεωμορφολογική διαμόρφωση της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης να επηρεάζει και τη μορφή της εγκατάστασης, υπό το πρίσμα των οικονομικών δραστηριοτήτων. Όπως μάλιστα υποστηρίζει ο Walsh, “*human activity takes place at different intensities, with varying impacts over different types of locality*” (Walsh 1999, 7). Έτσι, μία περιοχή με εκτεταμένες και εύφορες πεδιάδες είναι φυσικό να υποστηρίζει μία πλούσια αγροτική οικονομία. Κατά αναλογία, στα νησιωτικά και παραθαλάσσια περιβάλλοντα αναπτύσσονται δραστηριότητες που σχετίζονται με τη θάλασσα, ενώ σε ορεινές περιοχές αναπτύσσεται κυρίως η κτηνοτροφία. Η ίδια η τοποθεσία δηλαδή δημιουργεί ένα όριο και διαμορφώνει, σε μεγάλο βαθμό, την οικονομική δραστηριότητα που θα αναπτυχθεί εκεί (Tringham 1972, 465-466). Και, αντίστοιχα, η επιλογή ενός συγκεκριμένου τόπου για εγκατάσταση μπορεί να οφείλεται κατά κύριο

λόγο στις δυνατότητες που αυτός προσφέρει για την ανάπτυξη συγκεκριμένων δραστηριοτήτων.

Εν τω μεταξύ, λίγοι άνθρωποι ζουν αποκλειστικά σε ένα «κλειστό» περιβάλλον. Αντίθετα, κάθε κοινότητα έχει πρόσβαση σε πολλά μικροπεριβάλλοντα που μπορεί να διαφέρουν ως προς το κλίμα, το ανάγλυφο, τον τύπο των εδαφών, την προσβασιμότητα σε πηγές νερού, τη χλωρίδα και την πανίδα. Πολλές ανθρώπινες κοινότητες έχουν την τάση να εκμεταλλεύονται πολλά διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα με το να μετακινούνται από το ένα στο άλλο ανάλογα με τις εποχές ή ανάλογα με τις ανάγκες που τους καλύπτει μία τέτοια περιοχή. Ο αρχαιολόγος χρειάζεται να μελετήσει και να αναζητήσει τις δραστηριότητες των ανθρώπινων κοινοτήτων της αρχαιότητας σε κάθε μικροπεριβάλλον και να ανιχνεύσει σε ποιο βαθμό το χρησιμοποιούσαν. Μόνο με τη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στο σύνολο των δραστηριοτήτων και στο κάθε μικροπεριβάλλον ο ερευνητής μπορεί να καταλήξει σε συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι προσαρμόζονταν σ' αυτό. Δηλαδή να ανακαλύψει ποιους χώρους επέλεξαν για να ζήσουν και ποιους θεωρούσαν καταλληλότερους για άλλου είδους δραστηριότητες (Rouse 1972, 101).

Στόχοι και μεθοδολογία της έρευνας

Στόχος της παρούσας εργασίας σε πρώτο επίπεδο είναι να διερευνήσει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις νεολιθικές εγκαταστάσεις σε κρητικά σπήλαια και στον περιβάλλοντα χώρο τους και να ανιχνεύσει τις βασικές οικονομικές δραστηριότητες που πιθανότατα τις πλαισίωναν και τους τρόπους με τους οποίους το φυσικό περιβάλλον μπορεί να επηρέασε στην επιλογή συγκεκριμένων σπηλαίων και οικονομικών δραστηριοτήτων. Ακόμα θα εξετάσουμε πώς οι ιδιαίτερες γεωμορφολογικές διαμορφώσεις (γεωλογικές, τοπογραφικές, βλάστηση) του νησιού, στο επίπεδο των μακρο- και μικροπεριβαλλόντων του, επηρέασαν ή και καθόρισαν τη συνολική ανθρώπινη δραστηριότητα στη Νεολιθική εποχή. Εδώ βέβαια η μελέτη περιορίζεται στα σπήλαια της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης. Όμως, ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσαν να ισχύσουν, κατά αναλογία, και για τις υπαίθριες νεολιθικές θέσεις. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε απαραίτητο να γίνει σύντομη αναφορά και στις υπόλοιπες γνωστές νεολιθικές θέσεις των υπό μελέτη γεωγραφικών περιοχών.

Για να μπορέσω να μελετήσω όλους τους παραπάνω παράγοντες, ακολούθησα ως ένα βαθμό τις βασικές αρχές της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων κάθε εγκατάστασης, επειδή κρίθηκε η πιο κατάλληλη. Επιτρέπει να ερευνηθεί η σχέση της περιβαλλοντικής πολυμορφίας με την επιλογή μίας θέσης κατοίκησης και τις οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν από τους κατοίκους της.

Στη χρησιμότητα αυτής της προσέγγισης για την ανίχνευση του βαθμού αλληλεπίδρασης της γεωμορφολογίας και γενικότερα του παλαιοπεριβάλλοντος με το οικιστικό σύστημα της νεολιθικής Κρήτης έχει ήδη αναφερθεί η Κ. Μαντέλη (Μαντέλη 1991). Σύμφωνα με την ίδια, η ανάλυση της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας εγκατάστασης ως μέθοδος επιφανειακής έρευνας που εστιάζεται στη γεωμορφολογική ανάλυση της περιφέρειάς της στοχεύει στην οριοθέτηση των *“περιβαλλοντικών ζωνών μέσα στις οποίες ή στο σημείο τμήσης τους έχουν εγκατασταθεί προϊστορικοί οικισμοί, προσδιορίζοντας τις δυνατότητες αξιοποίησής τους και κατά συνέπεια την πρωτογενή οικονομία τους”* (Μαντέλη 1991, 436). Όμως κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να εφαρμοστεί στην περίπτωση της Κρήτης, καθώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για το παλαιοπεριβάλλον, που να επιτρέπουν μία ερμηνευτική θεώρηση του θέματος σε βάθος. Η πειστική αποκατάσταση της παλαιογεωμορφολογίας, της παλαιοπανίδας και χλωρίδας καθώς και του παλαιοκλίματος του μικροπεριβάλλοντος της κάθε εγκατάστασης της νεολιθικής Κρήτης απαιτεί μακρά μελλοντική διεπιστημονική μελέτη και συνεργασία. Η παρούσα μελέτη στηρίχτηκε κυρίως σε έρευνες που αφορούν σύγχρονα συναφή δεδομένα για την Κρήτη γενικότερα, και στην τοπική γεωμορφολογική ιστορία των υπό μελέτη περιοχών ειδικότερα, όπου κατέστη δυνατό να εντοπίσω τα σχετικά στοιχεία.

Η εργασία αυτή αναπτύχθηκε σπονδυλωτά. Έγινε καταρχήν μία βασική βιβλιογραφική έρευνα για την καταγραφή των νεολιθικών σπηλαίων και θέσεων της Ανατολικής και Κεντρικής Κρήτης. Συγχρόνως προχώρησα στη δημιουργία έντυπων και ηλεκτρονικών δελτίων στο πρόγραμμα Excel για την καταγραφή των παρατηρήσεων και ερωτηματολογίων για τις συνεντεύξεις κατά την έρευνα πεδίου, προκειμένου να γίνει μία πιο συστηματική συγκέντρωση των δεδομένων για κάθε σπήλαιο που επισκέφθηκα (Παράρτημα Δ). Αυτά περιλαμβάνουν τις περιβαλλοντικές παρατηρήσεις για τη βλάστηση, τα υψόμετρα, τις αποστάσεις κ.ά. του εξωτερικού χώρου του σπηλαίου, καθώς και τα στοιχεία για το ίδιο το σπήλαιο, π.χ. την ύπαρξη ή όχι σταγονορροής, την έκτασή του, την ευκολία μετακίνησης μέσα σ' αυτό κ.ά. Με

τη βοήθεια των δελτίων και ερωτηματολογίων αυτών, προχώρησα στο πιο σημαντικό κομμάτι της έρευνάς μου, στην επίσκεψη δηλαδή των σπηλαίων (όπου αυτό ήταν δυνατό) και στην επιτόπια παρατήρηση με βάση την ανάλυση της περιοχής πρόσκτησης των φυσικών πόρων περί αυτό. Συγκεντρώθηκε κατόπιν όλη η βιβλιογραφία για τα σπήλαια και τις υπαίθριες εγκαταστάσεις με νεολιθικά κατάλοιπα της Κρήτης, για να μπορέσω να ανιχνεύσω τις πιθανές χρήσεις των σπηλαίων, όπως αυτές προκύπτουν από τα ελλιπέστατα, ομολογουμένως, αρχαιολογικά στοιχεία. Συνέλεξα ακόμα όλες τις δυνατές πληροφορίες για το σημερινό περιβάλλον και το παλαιοπεριβάλλον. Συγκρότησα επίσης τους σχετικούς πίνακες (βλ. σ. 140-155) με όλες τις παραπάνω πληροφορίες από τη βιβλιογραφία και την έρευνα πεδίου. Προχώρησα τέλος, στη σύνθεση των δεδομένων και στην εξαγωγή συμπερασμάτων, για να δω κατά πόσο πραγματοποιήθηκαν τελικά οι στόχοι που έθεσα εξ αρχής (βλ. και παρακάτω «Προβλήματα της έρευνας» και «Οργάνωση του κειμένου»).

Η έρευνα πεδίου δε στόχευε στην πλήρη επιφανειακή έρευνα του περιβάλλοντα χώρου κάθε σπηλαίου με τις αρχές της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων, δηλαδή στο περπάτημα σε ένα κύκλο με ακτίνα δύο έως δέκα χιλιομέτρων, αλλά στην παρατήρηση του γενικότερου αναγλύφου, της βλάστησης και της γεωμορφολογίας κάθε περιοχής και στην καταγραφή των σχετικών παρατηρήσεων. Ανιχνεύθηκαν επίσης η ενδεχόμενη γειννίαση του κάθε σπηλαίου με άλλες θέσεις, ο χρόνος που απαιτείται για να διανυθεί η απόσταση μεταξύ τους και η πιθανότητα διασύνδεσης των εγκαταστάσεων αυτών σε οικονομικό ή άλλο επίπεδο. Το ενδιαφέρον μου εστιάστηκε στις ζώνες δράσης των χρηστών ενός σπηλαίου (σε περιστασιακή, εποχική, ή σε μόνιμη βάση), στους φυσικούς πόρους και στις πηγές των πρώτων υλών που αυτοί χρησιμοποίησαν και στο χρόνο που θα απαιτούσαν οι αποστάσεις ανάμεσα στο χώρο εγκατάστασης και στις διαθέσιμες οικονομικές πηγές. Ένα επιπλέον στοιχείο θεώρησα ότι είναι τα περάσματα και οι προσβάσεις προς τις πηγές πρώτων υλών και φυσικών πόρων, αλλά και τα μονοπάτια και όποιες δυνατότητες επικοινωνίας υπήρχαν ανάμεσα στις πιθανές ή βεβαιωμένες θέσεις. Τέλος η δυνατότητα των εδαφών για την υποστήριξη ή όχι συγκεκριμένων καλλιεργειών σε είδος και σε ποσότητα, όπως καταγράφεται σήμερα, μπορεί να είναι ως ένα βαθμό ενδεικτική και των αντίστοιχων γεωργικών συμπεριφορών οκτώ έως πέντε χιλιάδες χρόνια πριν. Πολλά στοιχεία που αφορούν κυρίως τις πηγές νερού, τις πηγές πρώτων υλών, τα μονοπάτια, τις σύγχρονες καλλιέργειες και άλλες

εθνογραφικές παρατηρήσεις για τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων σήμερα ή μέχρι και πενήντα χρόνια παλαιότερα μπόρεσα να αντλήσω μέσα από συνεντεύξεις με ντόπιους κατοίκους των περιοχών που επισκέφθηκα.

Δεν μπορώ να πω με βεβαιότητα σε ποιο βαθμό κατάφερα να φτάσω στην επίτευξη των παραπάνω στόχων, δεδομένης και της έλλειψης τόσο αρχαιολογικών, όσο και άλλων στοιχείων που σχετίζονται με το παλαιοπεριβάλλον. Επιπλέον μία συστηματική μελλοντική αρχαιολογική έρευνα να αλλάξει εντελώς τις γνώσεις μας σχετικά με τα νεολιθικά σπήλαια της Κρήτης, όπως τις γνωρίζουμε σήμερα.

Προβλήματα της έρευνας

Κατά την έρευνά μου, είχα να αντιμετωπίσω πολλά προβλήματα στη βιβλιοθήκη και στο πεδίο.

Οι βασικές μονογραφίες που αναφέρονται στα σπήλαια αρχαιολογικού ενδιαφέροντος της Κρήτης είναι με χρονολογική σειρά: Faure P., Fonctions des cavernes crétoises, Paris 1964, Tyree L., Cretan Sacred Caves, Archaeological Evidence, Missouri 1974, Faure P., Ιερά σπήλαια της Κρήτης, Ηράκλειο 1996 και Farmer C. L., Patterns of cave use in prehistoric Crete, Birmingham 1998. Υπάρχουν ακόμα αρκετά άρθρα ή απλές αναφορές από έρευνες και ανασκαφές στα Αρχαιολογικά Δελτία και σε άλλα επιστημονικά περιοδικά. Αν εξαιρέσουμε τη διδακτορική διατριβή της Farmer, που είναι το πιο πρόσφατο έργο, οι περισσότερες σχετικές μελέτες και άρθρα δημοσιεύτηκαν ήδη τις δεκαετίες του 1960 και 1970. Παρά τις βασικές πληροφορίες που συγκεντρώνουν και δίνουν, τα υπόλοιπα στοιχεία είναι συχνά ασαφή, ιδιαίτερα όσον αφορά στη χρονολόγηση και συχνά στην ίδια την ερμηνεία των αρχαιολογικών καταλοίπων.

Ένα δεύτερο, επομένως, σημαντικό πρόβλημα της βιβλιογραφίας είναι το χρονολογικό: για έναν αρκετά μεγάλο αριθμό σπηλαίων, δεν υπάρχει καν βεβαιότητα νεολιθικής κατάληψης ιδιαίτερα όταν τα ευρήματα είναι ελάχιστα όστρακα και οι ταυτίσεις γίνονται με σύντομες παρατηρήσεις. Ουσιώδη ακόμα δυσκολία υπήρξε η ερμηνεία των πιθανών χρήσεων του κάθε σπηλαίου. Σε αρκετά από τα «νεολιθικά» σπήλαια δεν έχουν γίνει ανασκαφές και τα συμπεράσματα βασίζονται σε επιφανειακές ενδείξεις π.χ. σκελετικά κατάλοιπα ή σε γενικά κριτήρια, όπως το μέγεθος του σπηλαίου, στοιχεία που μπορεί να είναι, ως ένα βαθμό, ενδεικτικά της χρήσης του χώρου (ένα στενό και χαμηλό σπήλαιο π.χ. δε θα μπορούσε να είναι

χώρος κατοίκησης), όμως σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν πραγματικές αποδείξεις. Αλλά και στα σπήλαια που έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές, πολλές φορές δεν υπάρχει πλήρης δημοσίευση του αρχαιολογικού υλικού, οπότε στηριζόμαστε στις υποθέσεις των ανασκαφών ή των άλλων μελετητών. Ελάχιστα είναι τα βεβαιωμένα νεολιθικά σπήλαια με σχεδόν ξεκάθαρες χρήσεις.

Με βάση τα παραπάνω, το ένα σκέλος της έρευνάς μου, που αφορά στη διερεύνηση του βαθμού αλληλοσυσχέτισης του εξωτερικού περιβάλλοντος και των χρήσεων του σπηλαιίου, παραμένει σε μεγάλο βαθμό υποθετικό. Στην προσπάθεια να αντιμετωπίσω τα παραπάνω βιβλιογραφικά προβλήματα, θεώρησα δόκιμο να κάνω μία όσο δυνατόν εξαντλητική αναζήτηση, καταγραφή και αναφορά στη βιβλιογραφία κάθε θέσης, και να παραθέσω όλες τις, συχνά αντικρουόμενες, απόψεις των μελετητών, ώστε, αν είναι εφικτό, να εξαχθούν τα πιο ασφαλή συμπεράσματα.

Στο δεύτερο στάδιο της έρευνας, την έρευνα πεδίου είχα να αντιμετωπίσω προβλήματα που σχετίζονταν με την απουσία διεπιστημονικής προσέγγισης των περιβαλλοντικών παραγόντων. Όπως ανέφερα και στην εισαγωγή, δεν είχα φυσικά τη δυνατότητα να προβώ σε αποκατάσταση του παλαιοπεριβάλλοντος των περιοχών που μελετούσα, αλλά στηρίχτηκα στα στοιχεία που υπάρχουν στη βιβλιογραφία για τη σημερινή γεωμορφολογία κάθε τόπου, καθώς και στις δικές μου παρατηρήσεις και ενίοτε στις συνεντεύξεις με κατοίκους των περιοχών για τις χρήσεις γης των τελευταίων πενήντα έως εκατό χρόνων.

Ακόμα, καθώς δεν ήταν ο στόχος μου εξαρχής, δεν προχώρησα στην «κατά γράμμα» εφαρμογή της μεθόδου της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων. Λόγω έλλειψης χρόνου, αλλά και αδυναμίας προσέγγισης του χώρου, συχνά δεν περπάτησα όλη την περίμετρο των δύο ωρών ή έξι χιλιομέτρων γύρω από κάθε νεολιθικό σπήλαιο. Τις περισσότερες φορές περιορίστηκα να δω, να παρατηρήσω και να περπατήσω μία πιο περιορισμένη ακτίνα. Στοιχεία που έλειπαν για τις πηγές νερού, τα εδάφη, τις πιθανές πρώτες ύλες συνέλεξα από τις συνεντεύξεις. Στηρίχθηκα, επομένως, μόνο στις βασικές αρχές της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων.

Εξάλλου, για τις συνεντεύξεις δε βρέθηκαν πάντα οι κατάλληλοι άνθρωποι που γνώριζαν τόσο καλά την περιοχή τους ώστε να μου δώσουν πληροφορίες, π.χ. για τις παλαιότερες χρήσεις γης. Σε αρκετές περιπτώσεις αντιμετώπισα δυσκολίες ακόμα και στον εντοπισμό της ίδιας της θέσης, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για μικρή βραχοσκεπή, όπου οι ανασκαφές είχαν γίνει πριν πολλά χρόνια ή δεν είχαν γίνει

καθόλου. Οι κάτοικοι συχνά άκουγαν για πρώτη φορά από εμένα για την ύπαρξή τους. Σε αυτήν την περίπτωση, έκανα κάποιες γενικές παρατηρήσεις της ευρύτερης περιοχής. Έτσι, αν και αρχική πρόθεσή μου ήταν να επισκεφτώ όλα τα νεολιθικά σπήλαια, βέβαια και πιθανά, τελικά άφησα απ' έξω σχεδόν όλα τα «αβέβαια» (βλ. Πίνακα 6). Γι' αυτό και οι σχετικές αναφορές στον κύριο κορμό της εργασίας είναι πιο περιορισμένες.

Τέλος, επειδή η εργασία μου αφορά κυρίως στα νεολιθικά σπήλαια, παρόλο που επισκέφθηκα αρκετές από τις υπαίθριες θέσεις, δε θεώρησα σκόπιμο να δώσω εκτενείς γεωμορφολογικές παρατηρήσεις και να εφαρμόσω τη μέθοδο ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων σε αυτές. Συμπεριλαμβάνω και τις υπαίθριες θέσεις στην παρούσα εργασία, πρώτον γιατί δεν μπορώ να δω μεμονωμένα τα σπήλαια μίας περιοχής και δεύτερον για να ανιχνευθεί η ποσοτική αναλογία σπηλαίων και υπαίθριων θέσεων.

Οργάνωση του κειμένου

Για τον καλύτερο χειρισμό του υλικού θεώρησα σκόπιμο να χωρίσω την Κρήτη σε γεωγραφικές ζώνες που ακολουθούν, σε πολλές περιπτώσεις, την παλαιότερη διοικητική διαίρεση σε επαρχίες των δύο υπό μελέτη νομών Λασιθίου και Ηρακλείου, με τους οποίους καταπιάστηκα. Έτσι, ο πρώτος διαιρέθηκε σε τρεις ζώνες: την ανατολική, που περιλαμβάνει την επαρχία Σητείας, την οποία με τη σειρά της χώρισα σε πεδινή-παράκτια και σε ορεινή· την κεντρική, που περιλαμβάνει τις επαρχίες Μεραμπέλου και Ιεράπετρας, την οποία διαίρεσα σε βόρεια και νότια ακτή αντίστοιχα· και τέλος, τη δυτική, δηλαδή το Οροπέδιο του Λασιθίου. Στην περίπτωση του νομού Λασιθίου η διαίρεση δεν είναι τυχαία, αφού κάθε ζώνη χαρακτηρίζεται είτε από σχετική απομόνωση από τις άλλες, είτε από διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα. Ο νομός Ηρακλείου χωρίστηκε στη βόρεια και στη νότια ζώνη: η βόρεια περιλαμβάνει τις επαρχίες Πεδιάδος, Τεμένους και Μαλεβιζίου, και η νότια την ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Μεσαράς και των Αστερουσίων ορέων, που καλύπτουν οι επαρχίες Πυργιωτίσσης, Καινουρίου και Μονοφατσίου. Και για τη διαίρεση αυτή συνυπολογίστηκαν τα φυσικά όρια των περιοχών και τα διαφορετικά περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά τους.

Η αναφορά σε κάθε μία από αυτές τις γεωγραφικές ζώνες ξεκινά με γενικές παρατηρήσεις για τη γενικότερη γεωμορφολογική διαμόρφωσή τους, τις ανθρώπινες

δραστηριότητες που αναπτύσσονται σήμερα σε αυτές και τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα για τη Νεολιθική εποχή.

Ακολουθεί κατάλογος με τις νεολιθικές θέσεις. Εξετάζονται αρχικά τα σπήλαια που θεωρείται ότι έχουν δώσει βέβαια νεολιθικά ίχνη και ακολουθούν εκείνα που είναι πιο πιθανά. Ο κατάλογος συμπληρώνεται με την αναφορά στις υπαίθριες νεολιθικές εγκαταστάσεις κάθε γεωγραφικής ζώνης.

Ειδικότερα, για κάθε νεολιθική θέση και κυρίως για τα σπήλαια δίδεται η περιγραφή του περιβάλλοντα χώρου και της γεωμορφολογίας του, η οποία στηρίζεται κυρίως σε προσωπικές παρατηρήσεις από την έρευνα πεδίου. Ακολουθεί η περιγραφή του εσωτερικού του σπηλαίου, που, στις περισσότερες των περιπτώσεων, έγινε και αυτή μέσα από επιτόπιες παρατηρήσεις. Στη συνέχεια παρατίθενται τα συνολικά αρχαιολογικά δεδομένα, όπως προκύπτουν από τη σχετική βιβλιογραφία, άλλοτε αναλυτικά και άλλοτε πιο περιορισμένα, ανάλογα με τα διαθέσιμα στοιχεία. Καταγράφονται έτσι, οι απόψεις των μελετητών για τις πιθανές χρήσεις των σπηλαίων στην εποχή που μας ενδιαφέρει, οι οποίες συσχετίζονται στη συνέχεια με τα στοιχεία για τον περιβάλλοντα χώρο. Η αναφορά σε κάθε σπήλαιο κλείνει με μία γενική αξιολόγηση όλων των στοιχείων με βάση τις αρχές της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων, και με μία πρώτη εξαγωγή συμπερασμάτων για τη συγκεκριμένη θέση. Τα γενικά συμπεράσματα παρατίθενται συγκεντρωμένα στο τελευταίο μέρος της εργασίας.

Για μία πιο σφαιρική εικόνα και για την καλύτερη κατανόηση των δεδομένων, εμπλούτισα το κείμενο με κατόψεις των περισσότερων σπηλαίων. Τέλος συνέταξα πίνακες, οι οποίοι στη συνέχεια θα με βοηθήσουν στην εξαγωγή των συμπερασμάτων.

ΚΡΗΤΗ: ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ⁵

Η θέση της Κρήτης στο μεταίχμιο τριών ηπείρων επέδρασε και επιδρά στο κλίμα, τη χλωρίδα και την πανίδα του νησιού. Η ίδια η θέση της αλλά και ο φυσικός της πλούτος την κατέστησαν από την αρχαιότητα πεδίο επιδρομών, συγκρούσεων και ανταγωνισμών, αλλά και τον κυριότερο ενδιάμεσο σταθμό στην μετακίνηση προϊόντων και ιδεών.

Η Κρήτη είναι το πέμπτο σε μέγεθος νησί της Μεσογείου και το νοτιότερο του Αιγαίου Πελάγους. Βρίσκεται σε απόσταση 140χλμ. νοτιοανατολικά της Πελοποννήσου. Εκτείνεται μεταξύ των παράλληλων $34^{\circ}.55'.25''$ (Ακρωτ. Λίθινο) και $35^{\circ}.41'.45''$ (Ακρωτ. Σπάθα) και των μεσημβρινών $23^{\circ}.30'.30''$ (Ακρωτ. Σταυρός Κισάμου) και $26^{\circ}.19'.20''$ (Ακρωτ. Πλάκα Σητείας). Έχει έκταση 8331 τ.χλμ. Το μήκος της φθάνει τα 258χλμ. και το πλάτος της κυμαίνεται μεταξύ 11χλμ. (στην περιοχή του Ισθμού της Ιεράπετρας) και 57χλμ. (ανάμεσα στο ακρωτήριο Σταυρός στην περιοχή του Φόδελε και στο ακρωτήριο Κεφάλια ανατολικά από το Λέντα), ενώ το μήκος των ακτών της ανέρχεται στα 1046,4χλμ.

Η Κρήτη γενικά χαρακτηρίζεται ορεινή. Το 95% της έκτασής της καταλαμβάνεται από υψηλά βουνά που διαμορφώνουν μια μεγάλη και σπάνια ποικιλία τοπίων. Τρεις είναι οι μεγάλοι ορεινοί όγκοι που δεσπόζουν. Ο Ψηλορείτης στο κέντρο του νησιού, με ψηλότερη κορφή τον Τίμιο Σταυρό (2456μ.), τα Λευκά όρη στα δυτικά που καταλαμβάνουν όλο σχεδόν το νομό Χανίων, με ψηλότερη κορφή τις Πάχνες (2452μ.), αλλά και είκοσι ακόμα κορφές πάνω από 2200μ. Τέλος, στα δυτικά του νομού Λασιθίου υψώνονται τα Λασιθιώτικα βουνά, με ψηλότερη κορφή το Σπαθί Μαδάρας (2148μ.). Εξίσου εντυπωσιακά σε έκταση, αλλά με μικρότερα υψόμετρα είναι και τα Σητειακά Βουνά στον ανατολικό νομό Λασιθίου (Αφέντης 1475μ.), τα Αστερούσια στο νότιο νομό Ηρακλείου (Κόφινας 1231μ.) και το Κέδρος (1777μ.) στο νομό Ρεθύμνου. Τα μεγάλα αυτά ορεινά συγκροτήματα του νησιού έχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά. Κάθε ορεινό συγκρότημα έχει ένα πυρήνα από σκληρό ασβεστόλιθο, που περιβάλλεται από χαμηλότερα όρη φυλλιτικής και χαλαζιτικής σύστασης. Οι όγκοι αυτοί χωρίζονται μεταξύ τους από χαμηλότερα

⁵ Βλ. σχετική βιβλιογραφία: Νουχάκης 1903. Pendlebury 1939. Πλατάκης 1973. Φασουλάς 2000. Rackham et al. 2004. Εξαιρετικό, καθώς συνδυάζει τις γεωμορφολογικές με τις αρχαιολογικές πληροφορίες, είναι το Ζώης 1973.

υψώματα, λόφους και πεδινές εκτάσεις. Ένα χαρακτηριστικό τους προκαλεί εντύπωση· στη Δυτική Κρήτη οι βόρειες πλαγιές κατεβαίνουν βαθμιδωτά και πιο ομαλά προς τις ακτές σχηματίζοντας ομαλές λοφώδεις εκτάσεις και κοιλάδες, ενώ οι νότιες είναι πιο απόκρημνες και διασχίζονται από πολλά φαράγγια. Η εικόνα αυτή όμως αντιστρέφεται πλήρως στο ανατολικό τμήμα του νησιού.

Αρκετά είναι τα οροπέδια που διαμορφώνονται στα ορεινά αυτά συγκροτήματα και αποτελούν ένα ιδιαίτερο περιβάλλον, αρκετά εύφορο σε πολλές περιπτώσεις. Ιδιαίτερα μεγάλες πεδιάδες η Κρήτη δεν έχει, λόγω της ορεινής φυσιογνωμίας της, όμως οι πιο αξιόλογες θεωρούνται εκείνες της Μεσαράς, του βόρειου τμήματος του νομού Χανίων, της Ιεράπετρας, των Μαλίων, του Καστελλίου Πεδιάδος και της Σητείας. Φυσικά, υπάρχουν και πολλές μικρές κοιλάδες και παράκτιες πεδινές περιοχές σε όλο το νησί που βρίσκονται ανάμεσα στις οροσειρές ή τις λοφοσειρές, οι οποίες στο βόρειο τμήμα του νησιού είναι στο μεγαλύτερο μέρος τους ομαλές, ενώ στο νότιο στενές και απότομες.

Το στενό και επίμηκες σχήμα της Κρήτης, η ποιότητα των πετρωμάτων της και οι σχετικά μικρές βροχοπτώσεις δεν ευνοούν το σχηματισμό μεγάλων ποταμών. Οι περισσότεροι μπορούν να χαρακτηριστούν χειμαρροί που διασχίζουν τις κοιλάδες, τις χαράδρες και τα φαράγγια και, σήμερα, αποξηραίνονται το καλοκαίρι (κυρίως λόγω των σύγχρονων αρδευτικών έργων). Αντίθετα, οι φυσικές πηγές νερού (από τις οποίες αντλούν συχνά τα ποτάμια και οι χειμαρροί) αφθονούν στην Κρήτη, λόγω ακριβώς της σύστασης των πετρωμάτων του νησιού. Τέλος υπάρχει μόνο μία φυσική λίμνη, η λίμνη του Κουρνά που βρίσκεται στο όριο των νομών Χανίων και Ρεθύμνου.

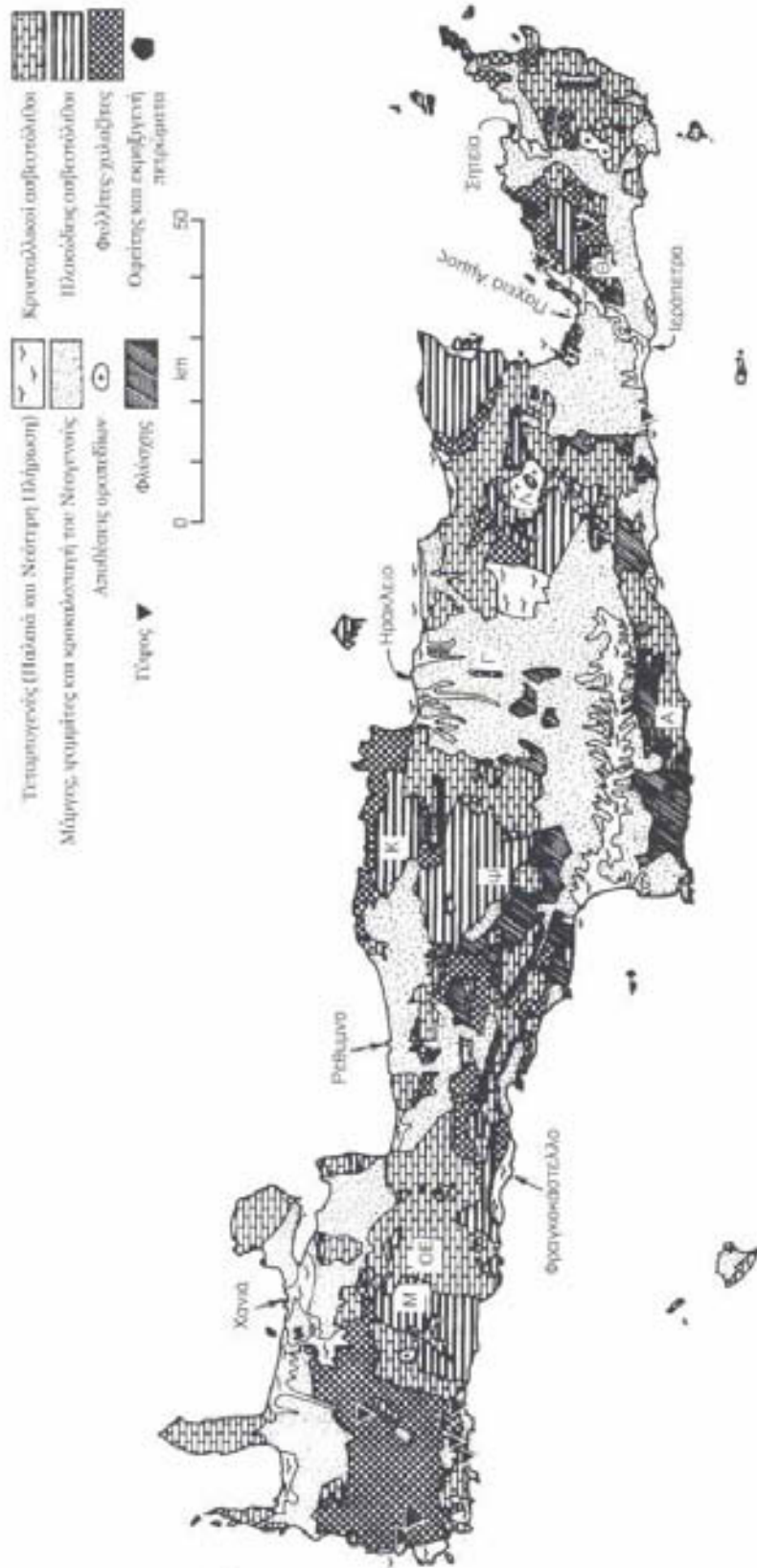
Το κλίμα είναι το τυπικό μεσογειακό, με έντονες βροχοπτώσεις το χειμώνα, αλλά σχετικά ήπιο και χωρίς παγωνιές, ενώ το καλοκαίρι θεωρείται ζεστό και ξηρό. Όμως, η Κρήτη παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή, γεγονός που οφείλεται στην ορεινή διαμόρφωση του νησιού. Έτσι παρατηρείται μεγάλος αριθμός βροχοπτώσεων στα δυτικά και σταδιακή μείωση προς τα ανατολικά. Αυτό το μικροκλίμα συμβάλλει με τη σειρά του στη μεγάλη ποικιλομορφία των φυτών του νησιού. Σχετικά με το κλίμα στην αρχαιότητα, πρόσφατες μελέτες από διάφορα μέρη της Κρήτης και από άλλες περιοχές της Μεσογείου έχουν δείξει ότι μέχρι την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ήταν ευκρινώς λιγότερο ξηρό από ό,τι είναι σήμερα. Τα φυλλοβόλα δέντρα της Βόρειας Ευρώπης επεκτείνονταν και μέχρι την Ελλάδα και μερικά, όπως η φλαμουριά, έφταναν και μέχρι την Κρήτη (Moody & Rackham 1992, 307).

Η χλωρίδα της Κρήτης⁶ σχετίζεται περισσότερο με αυτή της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας παρά με εκείνη της Β.Αφρικής. Αν και η βλάστηση σήμερα είναι φτωχότερη σε σχέση με την αρχαιότητα, οι πλαγιές των βουνών της Δυτικής Κρήτης καλύπτονται ακόμη από αγριοκυπαρίσσια, πεύκα, πρίνους και καστανιές, ενώ χαμηλότερα επικρατούν οι ελαιώνες και τα εσπεριδοειδή. Γενικά η βλάστηση της Κρήτης χωρίζεται σε πέντε ζώνες, ανάλογα με το υψόμετρο (Σφήκας 1994, 14-23. Γκανιάτσας 1976, 5-38). Στα χαμηλά εντοπίζεται η παραθαλάσσια ζώνη με αλόφυτα και ψαμμόφυτα, δηλαδή φυτά και δέντρα που φυτρώνουν κοντά σε θαλασσίνο νερό και σε αμμώδη εδάφη. Ακολουθεί η πεδινή ζώνη που ξεκινά στο σημείο που τελειώνει η παραθαλάσσια και σταματά σε ύψος γύρω στα 300μ. Στη ζώνη αυτή περιλαμβάνονται οι κυριότερες πεδιάδες, οι χαμηλοί λόφοι και οι πρόποδες των βουνών. Χαρακτηρίζεται από τη λεγόμενη μακία βλάστηση, δηλαδή σκληρόφυλλα και αειθαλή δέντρα και θάμνους, όπως ο σχίνος, το πουρνάρι, η βελανιδιά, το θαμνοκυπάρισσο, η κουμαριά, η χαρουπιά, ο πρίνος, η αγριελιά κ.ά. Παρόμοια είναι και η βλάστηση στην ημιορεινή ζώνη (300-800μ.), όπου κυριαρχούν, εκτός από τα παραπάνω, και τα φρύγανα, δηλαδή ξηρόμορφοι ακανθωτοί χαμηλοί θάμνοι, τους συναντιόνται συνήθως σε γυμνά και βραχώδη ασβεστολιθικά εδάφη. Τέλος, ακολουθούν η ορεινή ζώνη (800-1800μ.), όπου κυριαρχούσε παλιότερα η δενδρώδης βλάστηση, που βλέπουμε σήμερα μόνο σε ορισμένα σημεία της Δυτικής κυρίως Κρήτης, και η υποαλπική (1800-2200μ.) και αλπική ζώνη (2200μ. και πάνω) με ποώδη και βολβώδη κυρίως φυτά, κατάλληλα προσαρμοσμένα στο ψυχρό κλίμα. Τη μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί ο πλούτος του νησιού σε ενδημικά φυτά. Ανάλογα με τη μορφή της, η βλάστηση του νησιού κατανέμεται ως εξής: δάση 239.500στρ., μερικώς δασοσκεπείς εκτάσεις 1.283.770στρ., χορτολείβαδα 2.036.230στρ. και αλπικές εκτάσεις 407.750 στρ. (Ζάχαρης, 30).

Το ξεχωριστό ανάγλυφο που διαμορφώνεται από περιοχή σε περιοχή στην Κρήτη, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, με ώθησε να διαιρέσω την Ανατολική και Κεντρική Κρήτη σε πέντε διαφορετικές περιοχές, τρεις για το νομό Λασιθίου και δύο για το νομό Ηρακλείου, τις οποίες αντιμετωπίζω ως ενότητες (βλ. Οργάνωση κειμένου, σ. 21). Κάθε μία από αυτές τις πέντε περιοχές είναι δυνατόν να παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες και ανάλογα με την ύπαρξη ή όχι νεολιθικών σπηλαίων και θέσεων, τις εξετάζω επίσης ως ένα ιδιαίτερο φυσικό και πολιτισμικό

⁶ Για τη βλάστηση στη Νεολιθική Κρήτη από ενδείξεις γύρης βλ. Rackham et al. 2004, 179-180.

μικροπεριβάλλον. Για την παρουσίαση του αρχαιολογικού υλικού, ξεκινώ από το ανατολικότερο τμήμα της Κρήτης για να καταλήξω στο νομό Ηρακλείου.

Γεωλογικός χάρτης της Κρήτης, απλουστευμένος και προσαρμοσμένος σύμφωνα με τους Creutzburg, Βογινοvas κ.ά.
 Μ: Μαδάρες ΟΕ; Ορεινή Έρημος Ψ; Ψηλορείτης Κ; Κουλούκωνας Α; Ασπερόνια Όρη Γ; Γιούχτας Α; Ορεινό Λασιθίου Θ; Όρη Θραυτίης
Rackham & Moody 2004

Χάρτης 1. Γεωλογικός χάρτης της Κρήτης (Rackham & Moody 2004)

Χάρτης 2. Τα φαράγγια και τα οροπέδια της Κρήτης (Rackham & Moody 2004)

Χάρτης 3. Πολιτικός και Γεωφυσικός Χάρτης της Κρήτης (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 36)

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ⁷

Η Εποχή του Λίθου στην Κρήτη αρχίζει με τη Νεολιθική περίοδο. Δεν έχουν ως σήμερα εντοπιστεί βεβαιωμένα παλαιότερα ίχνη στο νησί. Υπάρχουν αμφιλεγόμενες υποθέσεις που υποστηρίζουν ότι οι προϊστορικοί κάτοικοι της Μεσογείου γνώριζαν την ύπαρξη αυτού του νησιού και το επισκέπτονταν περιστασιακά, προτού εγκατασταθούν μόνιμα σε αυτό. Οι άνθρωποι φαίνεται να φτάνουν και να εγκαθίστανται για πρώτη φορά στο νησί στις αρχές της 7^{ης} χιλιετίας⁸. Τότε ξεκινά η νεολιθική κατοίκηση στην Κρήτη, η οποία θα διαρκέσει μέχρι το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας, περίπου το 3200 π.Χ. Χωρίζεται, σε πέντε περιόδους την Ακεραμική, την Αρχαιότερη, τη Μέση, τη Νεότερη και την Τελική Νεολιθική.

Η αρχαιότερη περίοδος της Νεολιθικής έχει εντοπισθεί μέχρι σήμερα μόνο στην Κνωσό, η οποία κατοικήθηκε για πρώτη φορά στην Ακεραμική Νεολιθική και συνέχισε να κατοικείται μέχρι το τέλος της Νεολιθικής, φτάνοντας σε μεγάλη ακμή την Εποχή του Χαλκού. Παρότι το ερώτημα της προέλευσης των νεολιθικών κατοίκων της Κρήτης δεν έχει οριστικά απαντηθεί, είναι ωστόσο γνωστό ότι ομάδες γεωργών έφτασαν στο νησί για μόνιμη εγκατάσταση, φέρνοντας μαζί τους εξημερωμένα είδη σιτηρών και δέντρων, καθώς και εξημερωμένα οικόσιτα ζώα, τα οποία αποτέλεσαν τη βάση της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας των νεολιθικών κρητικών εγκαταστάσεων.

Η Ακεραμική έχει μία σύντομη σχετικά διάρκεια, και αμέσως μετά κάνει την εμφάνισή της η κεραμική, στην Αρχαιότερη Νεολιθική. Ίχνη αυτής της περιόδου είχαν εντοπιστεί, και πάλι, μόνο στην Κνωσό, αλλά οι ανασκαφές και οι έρευνες των τελευταίων 30 ετών έχουν αποκαλύψει και μία σειρά άλλων υπαίθριων θέσεων και σπηλαίων με ίχνη της Αρχαιότερης Νεολιθικής. Τέτοιες είναι το σπήλαιο Γερανίου και το σπήλαιο Λερά και πιθανόν το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη στη Δυτική Κρήτη, ο Κατσαμπάς στην Κεντρική και το σπήλαιο των Πελεκητών και η Μαγκασά στην Ανατολική.

⁷ Για τις πληροφορίες αυτές στηρίχτηκα κυρίως στους Σακελλαράκης κ.ά., 1987, 1-20. Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2006, 25-31.

⁸ Δυστυχώς τα απόλυτα χρονολογικά όρια των υποπεριόδων της Νεολιθικής δεν είναι αυστηρά καθορισμένα, και αλλάζουν κάθε φορά που γίνονται νέες χρονολογήσεις με τις μεθόδους της Αρχαιομετρίας.

Η Μέση Νεολιθική περίοδος αποτελεί μία σύντομη σχετικά φάση στην Κρήτη. Εντοπίζεται σίγουρα στην Κνωσό και στον Κατσαμπά, ενώ υπάρχουν συναφείς ενδείξεις και για την περιοχή γύρω από τη Γόρτυνα: στα Καννιά και στη Μητρόπολη.

Στη Νεότερη Νεολιθική, η οποία αποτελεί και τη μακροβιότερη περίοδο της Νεολιθικής εποχής στην Κρήτη, παρουσιάζεται μία αύξηση των θέσεων σε ολόκληρο το νησί. Άλλες από αυτές εμφανίζουν στοιχεία οργανωμένης κατοίκησης, ενώ άλλες εντοπίζονται μόνο από λίγα κεραμικά όστρακα. Τότε κατοικήθηκε για πρώτη φορά η Φαιστός (αν και ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι όλα τα στρώματα της Φαιστού ανήκουν στην Τελική Νεολιθική). Μερικοί πιστεύουν ότι η Μαγκασά κατοικείται για πρώτη φορά αυτήν την περίοδο, ενώ εμφανίζονται και άλλες θέσεις, όπως το Κουμαρόσπηλιο στη Δυτική Κρήτη και το σπήλαιο της Τραπέζας στην Ανατολική.

Ιδιαίτερος είναι ο προβληματισμός για τα χρονολογικά της όρια και τα χαρακτηριστικά της Τελικής Νεολιθικής. Οι L.Vagnetti και P. Belli τη χαρακτηρίζουν *“one of the most obscure aspects of the whole period”*. Αρκετές δυσκολίες εντόπισα και εγώ, κυρίως στο να την απομονώσω από την ΠΜ Ι, αφού αρκετά συχνά θέσεις της Τελικής Νεολιθικής χρονολογούνται ως TN - ΠΜ Ι. Το σίγουρο είναι ότι το τέλος της Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από κατακόρυφη αύξηση του αριθμού των εγκαταστάσεων σε ολόκληρο το νησί, που σε αρκετές περιπτώσεις συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και στην επόμενη ΠΜ Ι.

Αν θέλουμε να μιλήσουμε με αριθμούς:

1. Υπάρχουν 74 νεολιθικές θέσεις σύμφωνα με τον Α. Ζώη (Ζώης 1973), από τις οποίες 36 είναι σίγουρες ή σχετικά σίγουρες, 32 πιθανές ή αβέβαιες και 6 αθετούμενες, δηλαδή είναι πολύ λίγα τα στοιχεία για αυτές για να ενταχθούν στην περίοδο αυτή (Πίνακας 1).
2. Κατά το Κ. Δαβάρα (Davaras 1976, 355) 38 είναι οι σημαντικές κρητικές νεολιθικές θέσεις (Πίνακας 2).
3. Ο Α. Βασιλάκης (Βασιλάκης 1992) κάνει λόγο για 100 θέσεις της Νεότερης Νεολιθικής σε όλη την Κρήτη.
4. Το 1996 ο Κ. Δαβάρας ανεβάζει τον αριθμό στις 80 θέσεις (Δαβάρας, 1996, 92).
5. Στο ίδιο έργο, ο Γ. Παπαθανασόπουλος (Παπαθανασόπουλος 1996, 207-208) παραθέτει κατάλογο 135-140 συνολικά νεολιθικών θέσεων στην Κρήτη. Οι πληροφορίες του φαίνονται να βασίζονται στη μονογραφία του Α. Ζώη, στα

άρθρα και τη διατριβή του P. Faure, και στη δημοσίευση της επιφανειακής έρευνας στο Οροπέδιο του Λασιθίου από τον V. Watrous. Από αυτές, οι 47 βρίσκονται στην Ανατολική Κρήτη, οι 29 στην Κεντρική και οι 59-64 στη Δυτική (10 στο νομό Ρεθύμνου και 49-53 στο νομό Χανίων) (Πίνακας 4).

6. Η Ε. Ματζουράνη τέλος βασίζεται επίσης στον κατάλογο του Α. Ζώη και μιλά για 75 μη ανεσκαμμένες θέσεις (σπήλαια και υπαίθριες), από τις οποίες οι 34 είναι σίγουρα νεολιθικές (Ματζουράνη 2002, 66).

Δεν μπορώ να προσδιορίσω με ασφάλεια ποιος αριθμός πλησιάζει περισσότερο στα πραγματικά δεδομένα, αφού άλλες από αυτές τις θέσεις πιθανώς να μην ανήκουν καν στη Νεολιθική εποχή, ενώ συνεχώς προστίθενται νέες ενδείξεις, κυρίως μέσα από επιφανειακές έρευνες (Παράρτημα Β).

Αναφορικά με τα νεολιθικά σπήλαια, η πιο πρόσφατη μελέτη της C. Farmer (Farmer 1998), η οποία βασίζεται στη βιβλιογραφία, αλλά και σε παρατηρήσεις πάνω στην κεραμική, δίνει ένα αριθμό συνολικά 51 σπηλαίων με νεολιθικά ίχνη στην Κρήτη (Πίνακας 3).

Η δική μου βιβλιογραφική και προσωπική έρευνα πεδίου καταλήγει σε 66 συνολικά σπήλαια, κάποια από τα οποία όμως είναι αμφισβητούμενα εξαιτίας της έλλειψης ασφαλών νεολιθικών ενδείξεων. (Παράρτημα Γ και Πίνακας 5).

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ Α.ΖΩΗ		
Ζώης Αντώνιος, Κρήτη-Εποχή του Λίθου, Αθήνα 1973		
ΘΕΣΕΙΣ ΣΙΓΟΥΡΕΣ Ή ΣΧΕΤΙΚΑ ΣΙΓΟΥΡΕΣ (36)		
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (15)	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (10)	ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (11)
Μαγκασάς	Σπήλαιο Ειλειθυίας-Αμνισού	Γρίβιλα (Πέραμα Μυλοποτάμου)
Καρύδι	Κατσαμπάς	Ελλένες (Αμάρι)
Ξερολίμνη	Κνωσός	Καστέλι (Χανιά)
Άγιος Νικόλαος Παλαικάστρου	Σπήλαιο Στραβομύτη	Σπήλαιο Αγίου Ιωάννου (Χανιά)
Σπήλιος στις Σκάλες	Πάρτιρα	Κουμαρόσπηλιος
Μόχλος	Γωνιές Μαλεβιζίου	Σπήλαιο Παναγιάς Αρκουδιώτισσας
Επάνω Χωρίο Ιεράπετρας	Σπήλαιο Μιαμούς	Σπήλαιο Λερά
Σφουγγαράς	Αγία Τριάδα Πυργιώτισσας	Σπήλαιο Πλατυβόλας
Φουρνή	Φαιστός	Κερά Σπηλιώτισσα (Βρύσες Κυδωνίας)
Μάλια	Γόρτυνα	Ελληνόσπηλιος (Αφράτα Κισάμου)
Σπήλαιο Αργουλιά		Σπήλαιο Αγίας Σοφίας (Τοπόλια Κισάμου)
Σπήλαιο Σκαφίδια		
Σπήλαιο Μεσκίνη		
Σπήλαιο Τραπέζας		
Θέσεις κοντά στο σπήλαιο Τραπέζας		
ΘΕΣΕΙΣ ΠΙΘΑΝΕΣ Ή ΑΒΕΒΑΙΕΣ (32)		
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
Σπήλαιο στο Φαράγγι των Νεκρών (Ζάκρος)	Τσουτσουρος Μονοφατίου –	Αξός Μυλοποτάμου
Κάτω Ζάκρος	Κομός	Σίσες Μυλοποτάμου
Ζάκρος	Γούβες Πεδιάδας	Μελιδόνι Μυλοποτάμου ς
Παλαικάστρο (Σητεία)	Κόξαρη Πεδιάδας	Τάμπιες, Ονυθέ Γουδελιανών Ρεθύμνου
Σίτανος (Σητεία)	Ασκοί Πεδιάδας	Νίθαυρη Αμαρίου
Καλαμαύκα (Ιεράπετρα)	Σπήλαιο Αρκαλοχωρίου	Άνω Μέρος Αμαρίου
Άγιος Νικόλαος	Παναγιά Πεδιάδας	Κάστελλος, Σελιά Αγίου Βασιλείου
	Αφρατί Πεδιάδας	Σπήλαιο Λεντάκα, Μελιδόνι Αποκορώνου
	Τεφέλι Μονοφατίου	Σαμωνάς Αποκορώνου
	Άγιος Θωμάς Μονοφατίου	Κοντόπουλα Κυδωνίας
	Αξέντι Μονοφατίου	Σπήλαιο Μαμελούκου Τρύπα, Περιβόλια Κυδωνίας
	Αστυράκι Μαλεβιζίου	Σπήλαιο Μυλωνιανών Κυδωνίας
		Καράβι και Λαυρακάς Γαύδου
ΘΕΣΕΙΣ ΑΘΕΤΟΥΜΕΝΕΣ (6)		
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ	ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
Βασιλική Ιεράπετρας	Σπήλαιο Καμαρών	
Αγία Φωτιά Ιεράπετρας	Μίλατος Μεραμπέλου	
	Μοχός Πεδιάδας	
	Ντία	

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Κατάλογος των νεολιθικών θέσεων που καταγράφει ο Α. Ζώης (Ζώης 1973)

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ κατά Κ. ΔΑΒΑΡΑ			
Davaras Costis, Cretan Antiquities, New Jersey 1976, 355			
Νομός Χανίων (9)	Νομός Ρεθύμνου(4)	Νομός Ηρακλείου(10)	Νομός Λασιθίου (15)
Τοπόλια-Αγία Σοφία	Ελένες	Μιαμού	Μάλια
Ελληνόσπηλιος	Γεράνι	Γόρτυνα	Τράπεζα
Λερά	Μελιδόνι	Φαιστός	Κάστελος
Αρκουδιώτισσα	Πέραμα	Αγία Τριάδα	Αργουλιά
Κουμαρόσπηλιος		Σταβρομούτι	Σκαφίδια
Άγιος Ιωάννης		Κνωσός	Φουρνί
Χανιά		Κατσαμπάς	Άγιος Νικόλαος
Μυλωνιανά		Ρούσες	Σφουγγαράς
Πλατυβόλα		Πάρτιρα	Επάνω Χωριό
		Γωνιές	Μόγλος
			Σίτανος
			Καρύδι
			Μαγκασάς
			Ξερολίμνη
			Άγιος Νικόλαος(Παλαίκαστρο)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Κατάλογος των νεολιθικών θέσεων που καταγράφει ο Κ. Δαβάρας (Davaras 1976)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ C. FARMER		
Farmer Christine Louise, Patterns of cave use in prehistoric Crete, Birmingham 1998		
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (20)	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (5)	ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (26)
Πελεκητά	Αμνισός	Ελένες
Αγριλιά	Στραβομούτη	Γεράνι
Κατσι Μπουρδού	Πάρτιρα	Ιδαίον Άντρο
Περιστεράς	Μιαμού	Μελιδόνι
Άγιος Νικόλαος	Καμάρες	Σφεντόνη
Μαγκασά		Αγία Σοφία (Τοπόλια)
Κουφωτά		Άγιος Ιωάννης (Σούδα)
Σκάλες		Αγιασμάτσι (Σφακιά)
Λατσίδα Βρέικου		Αχυρόσπηλιος (Ακρωτήρι)
Σφουγγαράς		Αρκουδοσπηλια (Ακρωτήρι)
Κλεισιδί		Κουμαρόσπηλιο (Ακρωτήρι)
Αγία Φωτιά		Λερά (Ακρωτήρι)
Ψυχρού		Νερόσπηλιος (Ακρωτήρι)
Τράπεζα		Μαμαλούκου
Μεσκίνη		Ανθρωπότρυπα (Αγία Μαρίνα Κυδωνίας)
Αργουλιά		Ελληνόσπηλιος
Γρυμάνη		Γουργούθια (Μελιδόνι)
Κάστελος		Λεντάκα (Μελιδόνι)
Σκαφίδια		Στα Χαλασμένα (Μελιδόνι)
Μίλατος		Κάτω Σαρακήνα (Θέρισο)
		Καβρού Τρύπα (Κόκκινο Χωριό)
		Πλατυβόλα
		Σαμαριά
		Σκουραγλάδα
		Βαρύπετρο (Κυδωνίας)
		Βρύσες (Κυδωνίας)

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Κατάλογος των νεολιθικών σπηλαίων της C. Farmer (Farmer 1998)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ			
Παπαθανασόπουλος Γιώργος, Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1996, 207-208			
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (47)	ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (29)	ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ (59-64)	
ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ	ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ (10)	ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ (49-54)
Σπήλαιο Μιλάτου ΝΛ(·)	Νήσος Δία ΝΛ	Σπήλαιο Γερανίου, Κυανή Ακτή, ΑΚ, ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ, ΤΝ	Ελληνοσπηλιά, Αφράτα ΝΝ, ΤΝ
Καστέλλι, Φουρνή ΤΝ	Παναγιά Σπηλαιώτισσα, Ροδιά ΝΛ	Σπήλαιο Simonelli ΝΛ	Σπήλαιο Αγίας Ειρήνης, Ταρσανάς ΝΛ
Σπήλαιο Μεσκίνι ΝΛ	Γωνιές ΝΛ	Φορτέτσα, Ακρόπολη, Ρέθυμνο ΝΛ	Αχυρόσπηλιο ΝΛ
Σπήλαιο Τραπεζας ΝΝ, ΤΝ	Κατσαμπάς ΑΝ(·), ΜΝ	Μελιδόνι ΤΝ	Νερόσπηλιος I-II ΝΛ
Κάστελλος ΝΝ-ΤΝ	Σπήλαιο Ειλειθυίας, Αμνισός ΝΛ	Πέραμα Γριβίλια ΝΛ	Σπήλαιο Λερά, Σταυρός ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ
Σπήλαιο Σκαφίδια ΝΝ, ΤΝ	Λόφος Κάστελλος, Μέσα Καρτερός ΝΝ	Ελεύθερνα ΤΝ	Σπήλαιο Αγίου Ιωάννη Ερημίτη (Καθολικό) ΝΛ(·)
Πιτακιανό, Μονή Βίδιανη ΝΝ, ΤΝ	Κνωσός, ΑΚ, ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ, ΤΛ	Ιδαίον Άντρο (Σπηλιάρα της Βοσκοπούλας) ΝΝ	Χαμωτό Σπηλιάρι ΝΛ
Έξω Ρούσσανος, Κάτω Μετόχι ΝΝ, ΤΝ	Σπήλαιο Σκοτεινό ΤΝ	Σπήλαιο Σεντόνι, Ζωνιανά, ΝΝ	Λεπίδες ΤΝ(·)
Μούρη, Κάτω Μετόχι ΝΝ, ΤΝ	Μοχός ΝΛ	Σπήλαιο Ελλένες Αμαρίου, ΝΝ, ΤΝ	Κουμαρόσπηλιο ΜΝ, ΝΝ
Πλάτη ΝΝ	Μάλια, ΝΝ, ΤΝ	Άνω Μέρος ΝΛ	Ασπροσπήλιος, Άγιος Σπυριδών ΤΝ
Σπήλαιο Γρυμάνι, ΤΝ	Σπήλαιο Γιούχτα, Στραβομύτη ΝΝ		Σπήλαιο Αρκουδιώτισσα, Γουβερνέτο ΝΛ
Σπήλαιο Ψυχρού, ΝΛ	Σπήλαιο Βαθυπέτρου (Κανλί Καστέλλι) ΝΛ		Νησί ΤΝ
Πλακομούρα, Μέσα Λασιθι ΝΝ, ΤΝ	Σπήλαιο Καμαρών ΝΛ		Καλαθάς: 5 συνολικά θέσεις ΤΝ
Χαρακιά, Άγιος Κωνσταντίνος, ΝΝ	Αγία Τριάδα ΝΝ		Σπήλαιο Αγίας Μαρίνας (Ανθρωπότρυπα) ΝΝ, ΤΝ
Σκαλλοπούλα, Άγιος Κωνσταντίνος, ΝΝ, ΤΝ	Φαιστός ΤΝ		Σπήλαιο Ποταμίδας ΤΝ
Αλεξιανά, Άγιος Γεώργιος ΝΝ, ΤΝ	Καμηλάρι ΤΝ		Καστέλλι, Χανιά ΜΝ, ΝΝ, ΤΝ
Πόρος, Άγιος Γεώργιος ΝΝ, ΤΝ	Κομμός ΤΝ		Κούπελης ΤΝ
Χαράδρα Βασιλικού, Άγιος Γεώργιος, ΝΝ, ΤΝ	Γόρτυνα ΜΝ, ΝΝ (·), ΤΝ		Ασύρματος ΤΝ
Λάκκα του Δραγατάκη, Αβρακόντες ΝΝ, ΤΝ	Μητρόπολη ΜΝ, ΝΝ		Άγιος Νικόλαος ΤΝ
Σπήλαιο Αργουλιά, ΝΛ	Κουτσοχέρα ΝΛ		Κυρά-Σπηλιώτισσα (σπήλαιο Βρυσών) ΤΝ
Σπήλαιο Κεφαλόβρυσης, Στις Αμυγδαλιές ΝΛ	Σπήλαιο Μιαμού ΝΝ		Άγιος Ιωάννης ΤΝ
Πλατανομούρη, Καθαρό ΝΝ, ΤΝ	Καλοί Λιμένες (Καλέ Σελιά) ΤΝ		Σπήλαιο Αγίου Ιωάννη ΑΝ, ΜΝ, ΝΝ, ΤΝ
Καβούσι ΝΝ(·)	Λεβήνα, Γεροκάμπος ΤΝ		Σπήλαιο Τρύπα Μαμελούκου, Περιβόλια ΤΝ
Καλάμι, Κεφαλόβρυση ΤΝ	Τρυπητή ΤΝ		Σπήλαιο του Λατομείου, Δαμάρι ΤΝ
Σφουγγαράς ΝΝ	Σπήλαιο Αρκαλαχωρίου ΤΝ		Άγιος Ιωάννης, Νεροκούρου ΤΝ
Κορυφή Κόπρανες ΝΛ	Σπήλαιο Παρτίρων ΤΝ		Μαλάξα ΝΝ, ΤΝ

Βασιλική ΝΛ	Τεφέλη ΤΝ		Σπήλαιο Μυλωνιανών (Σπήλιος Κουλιέρη) ΤΝ(:)
Σπήλαιο Κλεισίδι ΝΛ	Σπήλαιο Τσουτσοורה, Λαρνάκι ΤΝ		Κάστελλος, Βαθύπετρο ΝΛ
Φούρνου Κορυφή, Μύρτος ΤΝ	Σπήλαιο Κέρατο, Βίγλα ΤΝ		Σπήλαιο Τρύπα Κάτω Φαραγγιού ΤΝ
Επάνω Χωριό, Ιεράπετρα ΝΛ			Σπήλαιο Σκουραγλάδας ΝΝ, ΤΝ
Σπήλαιο στα Φέριμα ΝΛ			Σπηλιά Κορακιά ΤΝ(:)
Σπήλαιο Αγίας Φωτιάς ΝΛ			Σπήλαιο Κεράμου ΤΝ
Νήσος Ψείρα ΤΝ			Σπήλαιο Κάτω Χόβολη ΤΝ
Μόγλος ΤΝ			Σπήλαιο Λεντάκα ΜΝ, ΝΝ, ΤΝ
Σπήλαιο Κουφωτών, Αγία Φωτιά ΝΛ			Δραπανοκεφάλια ΝΛ
Μαγκασά ΑΝ- ΝΝ			Σπήλαιο Αγίας Σοφίας, Τοπόλια ΤΝ
Σπήλαιο Αγίου Νικολάου, Παλάικαστρο ΝΝ-ΤΝ			Νέα Ρούματα ΝΛ
Σπηλιάρα, Καρούμες ΤΝ			Σπήλαιο Ελληνότρυπα ΤΝ
Σπήλαιο Πελεκητών, ΑΝ,ΜΝ, ΝΝ, ΤΝ			Σπήλαιο Κάτω Σαρακήνα, Ελληνικό, Θέρισος ΤΝ(:)
Σπήλαιο Ρίζας Μαρωνιάς (Σκάλες) ΝΝ			Σπήλαιο Πλατυβόλας, Κάτω Πηγάδι ΝΝ, ΤΝ
Σπήλαιο Κατσιμπουρδού ΤΝ			Σπήλαιο Νερότρυπα ΤΝ
Σπήλαιο Τση Λυγιάς ΝΛ			Σπήλαιο Χαλασμένα, Μελιδόνι ΤΝ
Επάνω Ζάκρο ΝΛ(:)			Σπήλαιο Γουργούθια ΤΝ
Φαράγγι των Νεκρών, Κάτω Ζάκρος ΝΛ			Σπήλαιο Καβρού Τρύπα ΤΝ
Σπήλαιο Λατσιδάς Βρέικου ΝΛ			Κάστελλος, Σέλια ΝΛ
Σπήλαιο Ζίρου, Αγριλιά ΤΝ (:)			Καμπιά ΤΝ
Σπήλαιο Κεράμου, Λατσιδά (Χαμαίτουλο) ΝΛ			Ρίζα ΤΝ
			Σπήλαιο Κορακοσκυδάκι ΤΝ
			Σπήλαιο Αγιασμάτσι ΤΝ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Κατάλογος των νεολιθικών θέσεων σύμφωνα με τον Γ. Παπαθανασόπουλο (Παπαθανασόπουλος 1996)

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΣΠΗΛΙΑΙΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΥΤΟΨΙΑ								
A/A	ΟΝΟΜΑ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΝΟΜΟΣ	ΖΩΗΣ (1973)	ΔΑΒΑΡΑΣ (1976)	FARMER (1998)	FAURE (1964 κ.ά.)	ΆΛΛΑ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ-ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ								
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
2	ΦΑΡΑΓΓΙ ΝΕΚΡΩΝ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	πιθανή				
3	ΜΑΥΡΟ ΑΥΛΑΚΙ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					PLATON 1999.
4	ΑΓΡΙΛΙΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΥΤΟΨΙΑ
5	ΚΑΤΣΙ ΜΠΟΥΡΔΟΥ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΥΤΟΨΙΑ
6	ΣΠΗΛΙΑΡΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
7	ΛΥΓΙΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
8	ΧΑΜΑΙΤΟΥΛΟ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
9	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
10	ΠΕΡΙΣΤΕΡΑΣ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
11	ΜΑΓΚΑΣΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
12	ΣΚΑΛΕΣ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
13	ΚΟΥΦΩΤΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
14	ΛΑΤΣΙΔΑ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
15	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ	ΣΗΤΕΙΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
16	ΣΦΟΥΓΓΑΡΑΣ	ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
17	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ	ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					BETANCOURT 1983
18	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ	ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	αθετούμενη				
19	ΚΛΕΙΣΙΔΙ	ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
20	ΜΙΛΑΤΟΣ	ΜΕΡΑΜΠΕΛΟ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	αθετούμενη				
21	ΨΥΧΡΟ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
22	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
23	ΜΕΣΚΙΝΗ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
24	ΓΡΥΜΑΝΗ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ					
25	ΣΚΑΦΙΔΙΑ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
26	ΑΡΓΟΥΛΙΑ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
27	ΚΑΣΤΕΛΟΣ	ΛΑΣΙΘΙ	ΛΑΣΙΘΙΟΥ	σίγουρη				
28	ΑΜΝΙΣΟΣ	ΠΕΔΙΑΔΑ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	σίγουρη				
29	ΣΚΟΤΕΙΝΟ	ΠΕΔΙΑΔΑ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ					
30	ΚΑΤΣΑΜΠΙΑΣ	ΤΕΜΕΝΟΥΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ					ΑΛΕΞΙΟΥ 1955
31	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ	ΤΕΜΕΝΟΥΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	σίγουρη				
32	ΚΑΝΑΙ ΚΑΣΤΕΛΙ	ΤΕΜΕΝΟΥΣ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ					ΑΛΕΞΙΟΥ 1951
33	ΜΙΑΜΟΥ	ΚΑΙΝΟΥΡΙΟΥ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	σίγουρη				
34	ΠΑΡΤΙΡΑ	ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	σίγουρη				
35	ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΟΥ	ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	πιθανή				
36	ΚΑΜΑΡΕΣ	ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΑ	ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ	αθετούμενη				
ΔΥΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ								
37	ΓΕΡΑΝΙ	ΡΕΘΥΜΝΟ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ					
38	ΠΕΙΡΑΤΩΝ	ΡΕΘΥΜΝΟ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ					ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΥΤΟΨΙΑ
39	ΕΛΕΝΕΣ	ΑΜΑΡΙ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ	σίγουρη				
40	ΜΕΛΙΔΟΝΙ	ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ					
41	ΑΧΛΑΔΕ	ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ					ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΥΤΟΨΙΑ
42	ΙΔΑΙΟΝ	ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ					
43	ΣΦΕΝΤΟΝΗ	ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΣ	ΡΕΘΥΜΝΟΥ					
44	ΓΟΥΡΓΟΥΘΙΑ	ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ	ΧΑΝΙΩΝ					
45	ΛΕΝΤΑΚΑ	ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ	ΧΑΝΙΩΝ	πιθανή				
46	ΣΤΑ ΧΑΛΑΣΜΕΝΑ	ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ	ΧΑΝΙΩΝ					
47	ΚΑΒΡΟΥ ΤΡΥΠΑ	ΑΠΟΚΟΡΩΝΑΣ	ΧΑΝΙΩΝ					
48	ΚΟΥΜΑΡΟΣΠΗΛΙΟ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				

49	ΑΡΚΟΥΔΟΣΠΗΛΙΑ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				
50	ΑΧΥΡΟΣΠΗΛΙΟ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ					
51	ΛΕΡΑ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				
52	ΝΕΡΟΣΠΗΛΙΟΣ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ					
53	ΚΑΘΟΛΙΚΟ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ					
54	ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ	ΑΚΡΩΤΗΡΙ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				
55	ΑΝΘΡΩΠΟΤΡΥΠΑ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ					
56	ΒΑΡΥΠΕΤΡΟ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ					
57	ΒΡΥΣΕΣ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				
58	ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ	πιθανή				
59	ΠΛΑΤΥΒΟΛΑ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				
60	ΚΑΤΩ ΣΑΡΑΚΗΝΑ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ					
61	ΣΚΟΥΡΑΧΛΑΔΑ	ΚΥΔΩΝΙΑ	ΧΑΝΙΩΝ					
62	ΜΥΛΩΝΙΑΝΑ	ΚΥΔΩΝΙΑΣ	ΧΑΝΙΩΝ	πιθανή				
63	ΣΑΜΑΡΙΑ	ΣΦΑΚΙΩΝ	ΧΑΝΙΩΝ					
64	ΑΓΙΑΣΜΑΤΣΙ	ΣΦΑΚΙΩΝ	ΧΑΝΙΩΝ					
65	ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ	ΚΙΣΑΜΟΥ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				
66	ΕΛΛΗΝΟΣΠΗΛΙΟΣ	ΚΙΣΑΜΟΥ	ΧΑΝΙΩΝ	σίγουρη				

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Κατάλογος των νεολιθικών σπηλαίων που εντόπισα βιβλιογραφικά (Ζώης 1973. Δαβάρας 1976. Farmer 1998. Faure 1964 κ.ά.. Platon 1999. Αλεξίου 1951. Αλεξίου 1955) και μέσα από προσωπική αυτοψία

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Χάρτης 4. Πολιτικός και γεωφυσικός χάρτης του νομού Ηρακλείου (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 37)

Ο νομός Λασιθίου στο ανατολικό τμήμα του νησιού καλύπτει μία έκταση 1823 τ.χλμ. και είναι ο τρίτος σε έκταση νομός της Κρήτης. Διοικητικά διαιρείται στις επαρχίες Σητείας, Ιεράπετρας, Μεραμπέλου και Λασιθίου. Από τα συνολικά εδάφη του νομού τα 797 τ.χλμ. (43,7%) είναι ορεινά, τα 789 τ.χλμ. (43,3%) ημιορεινά και τα 237 τ.χλμ. (13 %) πεδινά. (Πάπυρος 37, 364). Το ανάγλυφο είναι πιο έντονο στο δυτικό τμήμα, όπου υψώνονται τα λασιθιώτικα βουνά. Ορεινό είναι επίσης και το κεντροανατολικό τμήμα, όπου δεσπόζουν τα βουνά της Θρυπτής και τα πιο εξομαλυμένα με μικρά οροπέδια Σητειακά βουνά. Μεταξύ των δύο ορεινών τμημάτων του νομού, του δυτικού και του ανατολικού, παρεμβάλλεται η περιοχή της Ιεράπετρας που αποτελεί το στενότερο σημείο της Κρήτης και συνδέει τις βόρειες με τις νότιες ακτές του νησιού. Οι πεδινές εκτάσεις στο νομό είναι περιορισμένες.

Ανάμεσα στα ψηλά όρη υπάρχουν μερικές εύφορες πεδιάδες, όπου καλλιεργούνται πρώιμα κηπευτικά, εσπεριδοειδή και ελιές. Λόγω των περιορισμένων βροχοπτώσεων υπάρχουν ελάχιστοι ποταμοί, οι οποίοι είναι κυρίως χειμαρροι. Το κλίμα του νομού είναι μεσογειακό με ήπιους χειμώνες και ξηρά καλοκαίρια. Κύριο χαρακτηριστικό του είναι το χαμηλό βροχομετρικό ύψος. Οι ετήσιες βροχοπτώσεις στα νότια, στην περιοχή της Ιεράπετρας είναι οι μικρότερες από κάθε άλλη περιοχή της Ελλάδας και φτάνουν τα 207χιλιοστά, ενώ είναι και μία από τις θερμότερες περιοχές της χώρας.

Ο νομός Λασιθίου μέχρι πριν από δύο δεκαετίες ήταν ο λιγότερο οικονομικά αναπτυγμένος νομός της Κρήτης. Αυτό οφειλόταν στην έλλειψη επαρκών πεδινών εδαφών, στο ανεπαρκές οδικό δίκτυο και, μέχρι πρόσφατα, στη μη εκτέλεση εγχειριστικών και αρδευτικών έργων. Κατά τα τελευταία χρόνια όμως σημειώθηκε σημαντική οικονομική βελτίωση με την επέκταση του οδικού δικτύου, την ανάπτυξη του τουρισμού και την εισαγωγή της καλλιέργειας των πρώιμων κηπευτικών σε θερμοκήπια και στην ύπαιθρο, κοντά στις ακτές του Λυβικού πελάγους κυρίως.

Βασικός κλάδος της οικονομίας είναι η γεωργία, η οποία ασκείται σε όλη την έκταση του νομού, όπου υπάρχει καλλιεργήσιμο έδαφος. Επικρατεί η πολυκαλλιέργεια με κυριότερο προϊόν τα ελαιόδεντρα. Καλλιέργειες άλλων προϊόντων, που προορίζονται για εξαγωγή, υπάρχουν στο Οροπέδιο Λασιθίου (πατάτα) και στα νότια παραλία (πρώιμα κηπευτικά). Ακόμα καλλιεργούνται αμπέλια, εσπεριδοειδή και οπωροφόρα δέντρα και πιο σπάνια πια σιτηρά. Η κτηνοτροφία ασκείται σε ολόκληρο το νομό και αφορά κυρίως αιγοπρόβατα. Είναι αναπτυγμένη και η παράκτια αλιεία, η οποία καλύπτει κυρίως τις ανάγκες του ίδιου του νομού. Τέλος, ο αναπτυσσόμενος δυναμικά τουρισμός αποτελεί ένα σημαντικό κλάδο της οικονομίας του τόπου.

1.1. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ-ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΗΤΕΙΑΣ

Γεωμορφολογία⁹

Η Ανατολική Κρήτη είναι μία ορεινή περιοχή που περιβάλλεται από θάλασσα στα ανατολικά, στα νότια και στα βόρεια. Χωρίζεται από το υπόλοιπο νησί με μία κοιλάδα που το διασχίζει από βορά προς νότο, ανάμεσα στο Καβούσι και την Ιεράπετρα (Ισθμός της Ιεράπετρας) αποτελώντας το πιο στενό τμήμα του νησιού (12 χλμ.). Διοικητικά περιλαμβάνει την επαρχία Σητείας και τμήμα της επαρχίας Ιεράπετρας, οι οποίες συνθέτουν γεωγραφικά μεγάλη χερσόνησο, η οποία χωρίζεται από τον κύριο κορμό της Κρήτης με σύστημα λόφων και βουνών που ξεκινάνε από το Καβούσι. Η χερσόνησος αυτή καλύπτεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από οροσειρές, λοφώδεις περιοχές και οροπέδια, οι οποίες τέμνονται από κοιλάδες και φαράγγια με κύριες διευθύνσεις από βορρά προς νότο, αλλά και από δύση προς ανατολή.

Αντίθετα με τις άλλες οροσειρές της Κρήτης, η οροσειρά των Σητειακών βουνών δεν είναι ομοιογενής. Αποτελείται από δύο τμήματα, το δυτικό και το ανατολικό, που χωρίζονται από μία περιοχή με χαμηλούς λόφους ακολουθώντας το σημερινό δρόμο που ενώνει τη Σητεία με την Ιεράπετρα και διασχίζει κάθετα το νησί από τη Σητεία-Πισκοκέφαλο, για να φτάσει μέχρι τα Πιλαλήματα. Το ύψος των βουνών αυτών γίνεται χαμηλότερο από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Το κύριο ορεινό συγκρότημα στα δυτικά ξεκινά από το Καβούσι. Είναι μία οροσειρά με κορφές που ξεπερνάνε σε ύψος τα 1000μ., με ψηλότερη την κορυφή Αφέντης (1476μ.) στο όρος Θριφτή. Η ανατολική οροσειρά, που είναι πιο χαμηλή σε σχέση με τη δυτική με υψόμετρα που δεν ξεπερνάνε τα 850μ., καλύπτει όλο το ανατολικό τμήμα από νότο προς βορρά και ανατολή.

Γεωλογικά, τα κυρίαρχα πετρώματα είναι οι πλακώδεις κρυσταλλικοί ασβεστόλιθοι του Περμίου, οι κρυσταλλικοί ασβεστόλιθοι του Περμιοτριάδικού, οι ασβεστόλιθοι του Ιουρασίου και του ανώτερου Κρητιδικού, οι φυλλίτες του Περμιοτριάδικού και οι δολομίτες του Τριασίου. Συγκεκριμένα, το δυτικό ορεινό συγκρότημα αποτελείται κυρίως από πλακώδεις ασβεστόλιθους του Περμίου. Βορειότερα και νοτιότερα αυτού υπάρχουν εκτεταμένες εμφανίσεις φυλλιτών του Περμιοτριάδικού. Η Θριφτή αποτελείται από δολομίτες του Τριασίου και νοτιότερα αυτής εντοπίζονται πλειοκαινικοί σχηματισμοί. Το βόρειο τμήμα αποτελείται κυρίως

⁹ Οι πληροφορίες έχουν στηριχτεί σε στοιχεία που άντλησα από τις παρακάτω μελέτες: Πλατάκης 1964, 229-249. Wroncka 1959, 523-542. Νουχάκης 1903. Rackham et al. 2004.

(από δυτικά προς ανατολικά) από μειοκαινικούς μαργαϊκούς ασβεστόλιθους και μάργες της ίδιας ηλικίας, αλλουβιακές προσχώσεις, φυλλίτες του Περμιοτριάδικου, ασβεστόλιθους του Ιουρασίου (Μόδι και νοτιότερα), δολομίτες του Τριασίου, μειοκαινικούς κοραλλιογενείς ασβεστόλιθους, κροκαλοπαγή του Μειοκαίνου, ασβεστόλιθους του ανώτερου Κρητιδικού και πλακώδεις κρυσταλλικούς ασβεστόλιθους του Περμίου. Το κεντρικό τμήμα (από δυτικά προς ανατολικά) αποτελείται από φλύσχη της υποζώνης Τριπόλεως, ασβεστόλιθους του ανώτερου Κρητιδικού, κροκαλοπαγή του Μειοκαίνου και δολομίτες του Τριασίου. Το νότιο τμήμα (από δυτικά προς ανατολικά) απαρτίζεται κυρίως από πλειοκαινικούς σχηματισμούς με κροκαλοπαγή, ασβεστόλιθους του ανώτερου Κρητιδικού, κροκαλοπαγή του Μειοκαίνου, δολομίτες του Τριασίου και ασβεστολίθους της σειράς Τριπόλεως. Η γεωλογική αυτή σύσταση της ανατολικής Κρήτης προσφέρεται για το σχηματισμό πολλών και ποικίλων καρστικών μορφών. Έτσι η περιοχή έχει 168 καταγεγραμμένες καρστικές μορφές από τις οποίες τα 156 είναι σπήλαια, τα περισσότερα από τα οποία παρουσιάζουν σημαντικό αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Οι πεδινές εκτάσεις αποτελούνται από μικρές πεδιάδες και μικρά αλλουβιακά οροπέδια. Η καλλιέργεια που επικρατεί σήμερα είναι η ελιά. Στα πεδινά καλλιεργούνται εσπεριδοειδή, δημητριακά και κηπευτικά. Κάποια θερμοκήπια σήμερα τείνουν να εγκαταλειφθούν. Τέλος, στα ορεινά καλλιεργούνται μήλα, αχλάδια και αμπέλια.

Μεγάλα ποτάμια με ετήσια συνεχή ροή δε σχηματίζονται εκτός από κάποιες εξαιρέσεις, όπως ο Σητειακός ποταμός, και μόνο χείμαρροι αυλακώνουν το ανώμαλο έδαφος. Στη χερσόνησο της Σητείας οι βροχοπτώσεις είναι φτωχές και το ετήσιο ύψος βροχής είναι 448,2χιλιοστά και ο ετήσιος αριθμός ημερών βροχής είναι 37,9 σύμφωνα με παρατηρήσεις του 1930 (Πλατάκης 1962). Από τις παρατηρήσεις των δύο τελευταίων χρόνων για τις βροχοπτώσεις στην περιοχή της Ζάκρου προκύπτει ότι το έτος 2004-2005 το ετήσιο ύψος βροχής ήταν 683χιλιοστά και ο ετήσιος αριθμός ημερών βροχής ήταν 17 ημέρες, ενώ αντίστοιχα το 2005-2006 ήταν 497χιλιοστά και 21 ημέρες¹⁰. Όμως ο ιδιότυπος γεωλογικός σχηματισμός, ιδιαίτερα στην ανατολική οροσειρά, με τον αδιαπέραστο από το νερό φυλλίτη να βρίσκεται κάτω από την κύρια μάζα ασβεστόλιθου, που έχει την ιδιότητα να απορροφά σα σφουγγάρι το νερό της

¹⁰ Οι παρατηρήσεις αυτές αφορούν το χρονικό διάστημα Μαΐου-Απριλίου κάθε έτους, τις οποίες για την περιοχή της Ζάκρου καταγράφει ο Νερούλιδης Ιωάννης, που έχει οριστεί υπεύθυνος από την Περιφέρεια Κρήτης.

βροχής, είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός εκτεταμένου συστήματος υπόγειων ποταμών, που εκρέουν με τη μορφή φυσικών πηγών με ποσότητες νερού που αρκούν να καλύψουν τις ετήσιες υδρευτικές και αρδευτικές ανάγκες μεγάλων περιοχών (πρβλ. για παράδειγμα την πηγή στη Ζάκρο).

Οι ακτές είναι κατά το πλείστον βραχώδεις και απότομες και διακόπτονται από χαράδρες. Οι κυριότεροι όρμοι είναι στα βόρεια του Μόχλου, της Φανερωμένης, ο κόλπος της Σητείας και οι μικροί όρμοι Ατζικιάρι, Μαγατζές, Τέντα και Κυριαμάτι στη χερσόνησο Κάβο Σίδερο. Στα ανατολικά είναι οι όρμοι Έλικα, Γκράντε, Ερημουπόλεως, Κουρεμένου, Καρουμών, Κάτω Ζάκρου, Ξεροκάμπου και προς νότια του Αθερινόλακκου, του Γούδουρα, του Καλού Νερού και του Μακρού Γιαλού.

Ανθρώπινες δραστηριότητες

Η περιοχή αυτή μέχρι σήμερα αντιστέκεται στην αλματώδη τουριστική ανάπτυξη της υπόλοιπης και κυρίως της Βόρειας Κρήτης. Οι περισσότερες τουριστικές μονάδες που έχουν δημιουργηθεί (ενοικιαζόμενα δωμάτια, ταβέρνες κ.ά.) έχουν τη μορφή οικογενειακής επιχείρησης. Οι εργαζόμενοι σε αυτές απασχολούνται κυρίως σε εποχική βάση, μόνο κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Τον υπόλοιπο χρόνο καταπιάνονται με το κύριο εισόδημα της περιοχής, την ελαιοκομία και ελαιοκαλλιέργεια που είναι και η κύρια απασχόληση των κατοίκων. Μια μεγάλη ανάπτυξη, που παρατηρήθηκε τη δεκαετία του 1980 στην κατασκευή θερμοκηπίων και την καλλιέργεια μπανανών και κηπευτικών προϊόντων, σήμερα βρίσκεται σε ύφεση. Άλλες μικροκαλλιέργειες, όπως αμπέλια, κηπευτικά, εσπεριδοειδή και εποχιακά φρούτα γίνονται σε οικογενειακή κυρίως βάση. Οι κάτοικοι ασχολούνται ακόμα και με την κτηνοτροφία, η οποία τους καλοκαιρινούς μήνες εξασκείται στα ορεινά. Το χειμώνα τα κοπάδια μεταφέρονται στα πεδινά, όπου οι ίδιοι οι κτηνοτρόφοι φροντίζουν για τη συλλογή του ελαιοκάρπου, μία πρακτική κοινή σε πολλά μέρη της Κρήτης. Πέρα όμως από τη διατήρηση μεγάλων κοπαδιών, σχεδόν κάθε οικογένεια έχει στην κατοχή της ένα μικρό αριθμό ζώων (αιγοπροβάτων, κουνελιών και πουλερικών) για την κάλυψη των οικογενειακών αναγκών ή ακόμα και για πώληση. Λόγω τέλος της μεγάλης παράκτιας ζώνης και των αρκετών φυσικών όρμων, αρκετοί κάτοικοι ασχολούνται και με την αλιεία, είτε σε επαγγελματικό είτε σε ερασιτεχνικό επίπεδο. Όμως γενικά επικρατεί ένα σύστημα μεικτής οικονομίας, καθώς εμφανίζεται πάντα ο συνδυασμός κτηνοτροφία-γεωργία, αλιεία-γεωργία.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Το ανατολικό αυτό τμήμα της Κρήτης, πλούσιο σε αρχαιολογικά κατάλοιπα, που καλύπτουν όλες τις πολιτιστικές φάσεις της ανθρώπινης παρουσίας στο νησί, φαίνεται να κατοικείται για πρώτη φορά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, αν και δεν έχει δημοσιευθεί ακόμα καμία ολοκληρωμένη μελέτη νεολιθικής κεραμικής¹¹. Οι περισσότερες νεολιθικές θέσεις βρίσκονται στο πιο ανατολικό τμήμα μετά τη Σητεία και είναι κυρίως σπήλαια. Υπαίθριες θέσεις υπάρχουν κυρίως στα ορεινά, όπως προκύπτουν από τις εκεί επιφανειακές έρευνες (Κατελιώνας, Λαμνώνι), ενώ οι τελευταίες ανασκαφικές έρευνες έχουν υποδείξει και μία βέβαιη υπαίθρια θέση σε λόφο στην πεδινή-παράκτια ζώνη (Κεφάλι Πετρά Σητείας). Η δυτική οροσειρά δεν έχει δώσει καμία νεολιθική θέση μέχρι σήμερα και οι δύο μοναδικές πιθανές θέσεις στο δυτικό αυτό τμήμα βρίσκονται στην παράκτια ζώνη, μία στη βόρεια ακτή (Μόχλος) και μία στη νότια (βραχοσκεπές Αγίας Φωτιάς)¹².

Παραθέτω στη συνέχεια ένα κατάλογο των σπηλαίων με νεολιθικά αρχαιολογικά κατάλοιπα της ανατολικής χερσονήσου, την οποία χωρίζω σε πεδινή-παράκτια ζώνη και σε ορεινή ζώνη, καθώς θεωρώ ότι ένας τέτοιος γεωγραφικός διαχωρισμός σχετίζεται ως ένα βαθμό με την ανάπτυξη διαφορετικών οικονομικών δραστηριοτήτων στις ζώνες αυτές¹³. Στον κατάλογο αυτό δίνω πληροφορίες, που σχετίζονται με τον περιβάλλοντα χώρο του σπηλαίου και το ίδιο το σπήλαιο, τις οποίες περισυνέλεξα η ίδια, έπειτα από επιτόπια έρευνα και συνεντεύξεις με κατοίκους της κάθε περιοχής στη διάρκεια των τελευταίων τριών χρόνων¹⁴. Έπειτα αναφέρομαι στα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στη χρήση του σπηλαίου στη νεολιθική εποχή, όπως εμφανίζονται στη βιβλιογραφία. Ακολουθεί η προσπάθεια να γίνει μια πρώτη σύνθεση όλων των παραπάνω πληροφοριών με βάση τις αρχές της ανάλυσης της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης. Θεώρησα τέλος απαραίτητο να αναφερθώ και στις υπαίθριες θέσεις με νεολιθικά κατάλοιπα της κάθε ζώνης, κάνοντας μια σύντομη αναφορά στον περιβάλλοντα χώρο και στα αρχαιολογικά δεδομένα, χωρίς να τα αναλύω περισσότερο, αφού στην παρούσα

¹¹ Πιθανόν μία πιο διεξοδική έρευνα και μελέτη της κεραμικής υποδείξει πιο πρώιμες χρονολογήσεις.

¹² Γεωμορφολογικά οι δύο αυτές θέσεις φαίνονται να συνδέονται περισσότερο με το κεντρικό τμήμα του νομού Λασιθίου, και κατά συνέπεια θα εξεταστούν στην επόμενη ενότητα.

¹³ Ανάλογη είναι η δομή του κειμένου και η μορφή του καταλόγου και στις άλλες γεωγραφικές ζώνες.

¹⁴ Πρέπει εδώ να διευκρινίσω ότι επισκέφθηκα κυρίως τα σπήλαια που έχουν δώσει βέβαια νεολιθικά ίχνη και κάποιες από τις υπαίθριες θέσεις. Οι θέσεις και τα σπήλαια που επισκέφθηκα εμφανίζονται στον Πίνακα 13.

μελέτη με ενδιαφέρον κυρίως τα σπήλαια. Κάτι τέτοιο το έκρινα απαραίτητο, για να έχει κατά πρώτον ο αναγνώστης αυτής της εργασίας μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα των νεολιθικών θέσεων της κάθε περιοχής και γιατί, κατά δεύτερον, δεν είναι δυνατόν να απομονώσουμε τα σπήλαια από το ευρύτερο γεωμορφολογικό τους περιβάλλον.

1.1.1. ΠΕΔΙΝΗ-ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΖΩΝΗ

Σπήλαια

Σπήλαιο Πελεκητά

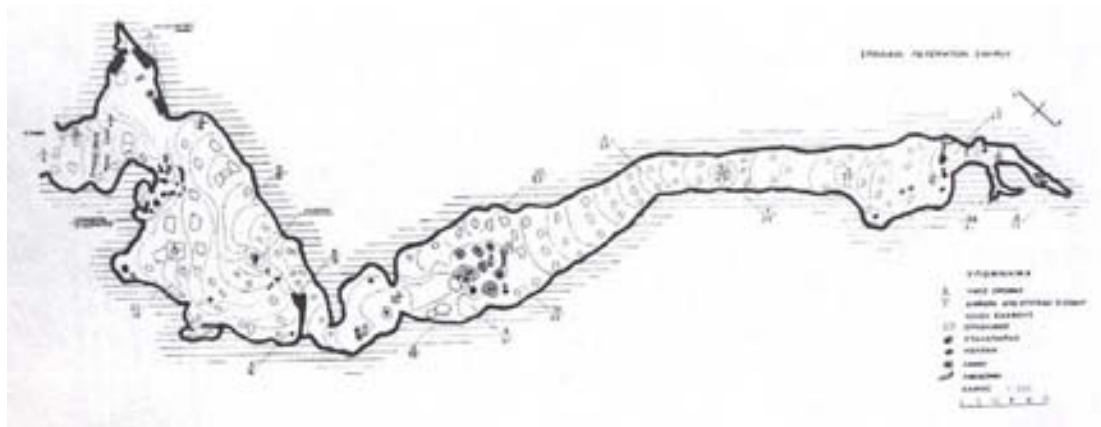
Το σπήλαιο, που εκτός από Πελεκητά ονομάζεται και Συκόσπηλιος, λόγω της μεγάλης συκιάς που φυτρώνει στην είσοδό του, βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά του ορεινού συγκροτήματος του Τραόσταλου προς την πλευρά της θάλασσας (Εικόνα 21). Την περιοχή επισκέφθηκα στις 24 Αυγούστου 2004. Δεν ακολούθησα το συνηθισμένο μονοπάτι που οδηγεί από την Κάτω Ζάκρο προς αυτό, αλλά ακολούθησα μια κατηφορική και ιδιαίτερα δύσκολη πορεία από το λόφο του Τραόσταλου (όπου και το ομώνυμο ιερό κορυφής προς τα νότια) στους πρόποδες του οποίου ανοίγεται το σπήλαιο. Η πλαγιά αυτή είναι πολύ επικλινή και αναπτύσσεται σε τέσσερα επίπεδα δηλώνοντας και τα διαφορετικά επίπεδα της στάθμης της θάλασσας στις διάφορες γεωλογικές περιόδους. Η πρόσβαση από τα δυτικά, από το όρος Τραόσταλος είναι σχεδόν αδύνατη, λόγω των απότομων γκρεμών στα όρια των τεσσάρων επιπέδων. Το σπήλαιο βρίσκεται στα όρια του τελευταίου προς τη θάλασσα επιπέδου, σε υψόμετρο 85μ., σε μία πλαγιά με μεγάλη κλίση, κάνοντας την άνοδο από τη θάλασσα ιδιαίτερα επίπονη. Σήμερα είναι προσιτό με ένα σχετικά εύκολο μονοπάτι που σε μερικά σημεία στενεύει και γίνεται απότομο, το οποίο ξεκινάει από τον όρμο της Κάτω Ζάκρου στα νότια σε απόσταση όχι περισσότερη από μία ώρα. Το μονοπάτι αυτό τερματίζει μπροστά στην είσοδο του σπηλαίου. Σύμφωνα με πληροφορίες από ντόπιους κυνηγούς, υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης και από τα βόρεια, από τον όρμο των Καρουμών, όπου και το ομώνυμο μικρό φαράγγι που ενώνει την παραλία με τις Χοχλακιές, όμως η απόσταση είναι πιο μεγάλη και γίνεται με δυσκολία πάνω από τους λόφους και όχι ακολουθώντας την ακτογραμμή, γεγονός που δηλώνεται από το ίδιο το τοπωνύμιο, Αδιάβατος. Γενικά η περιοχή είναι αρκετά απομονωμένη και η μόνη δραστηριότητα (εκτός από αυτή που θα λάμβανε χώρα στο σπήλαιο) κατά την αρχαιότητα φαίνεται να ήταν η εξόρυξη πωρόλιθου από το

λατομείο μαργαϊκού ασβεστόλιθου που βρίσκεται στα βόρεια και σε απόσταση 15 λεπτών από το σπήλαιο. Ο πωρόλιθος αυτός μάλλον χρησιμοποιήθηκε για την ανοικοδόμηση της μινωικής πόλης και του ανακτόρου στην Κάτω Ζάκρο.

Επικρατέστερο πέτρωμα σε όλη την περιοχή είναι ο ασβεστόλιθος, ο οποίος έχει σχεδόν εξ ολοκλήρου ξεπλυθεί από τα νερά της βροχής έχοντας πλέον ελάχιστες ποσότητες κοκκινοχώματος, αναδεικνύοντας έτσι ένα άγονο και άνυδρο τοπίο. Δέντρα δεν υπάρχουν, παρά μόνο χαμηλοί θάμνοι από θυμάρια, αχμάδες και αστιβίδες (φρύγανα). Η μόνη αρκετά εκτεταμένη έκταση κοντά στο σπήλαιο (σε ένα ανάγλυφο απότομων και επικλινών πλαγιών), που θα μπορούσε να είχε καλλιεργηθεί, αν οι συνθήκες ήταν διαφορετικές κατά την αρχαιότητα (δηλαδή αν υπήρχαν φυσικές πηγές νερού, περισσότερες βροχοπτώσεις και πιο πλούσια εδάφη), είναι ένα πλάτωμα από κοκκινόχωμα και πέτρες διαστάσεων 100x500μ περίπου ακριβώς πάνω από το σπήλαιο. Όμως πηγές νερού και ποτάμια δεν υπάρχουν σε αρκετά μεγάλη απόσταση και τη μόνη δυνατότητα συλλογής νερού φαίνεται να παρέχει το ίδιο το σπήλαιο, καθώς η σταγονορροή είναι αρκετά έντονη κατά τόπους, ενώ μία μικρή λίμνη σχηματίζεται στο βαθύτερο τμήμα του σε μία μικρή εσοχή, το νερό της οποίας όμως είναι υφάλμυρο. Θα έπρεπε ίσως να αναφερθώ σε ένα σπάνιο σχετικά εύρημα για τα δεδομένα της Κρήτης, το οποίο θα μπορούσε να μας δώσει ενδεχομένως κάποια στοιχεία για το πώς θα μπορούσε να ήταν το τοπίο την εποχή που χρησιμοποιούνταν το σπήλαιο· ένα μεγάλο κομμάτι καμένου κορμού δέντρου (δεν υπάρχει αναφορά στο τι είδους δέντρο ήταν). Επιπλέον, αν επισκεφθεί κάποιος το σπήλαιο, μπορεί να δει ακόμα στα τοιχώματα των τομών πολλά κομμάτια κάρβουνου. Δε γνωρίζω από πιο αρχαιολογικό στρώμα προέρχονται τα παραπάνω ευρήματα, παρόλα αυτά όμως μας δίνουν μια εικόνα ενός τοπίου με μεγάλα δέντρα, εικόνα πολύ διαφορετική από το τοπίο με χαμηλούς θάμνους και φρύγανα που βλέπουμε σήμερα.

Το σπήλαιο είναι ένα από τα μεγαλύτερα σπήλαια της Κρήτης με μήκος σε ευθεία γραμμή 310μ., πλάτος που κυμαίνεται από 15μ. μέχρι και 50μ. και ύψος που φτάνει στο κύριο τμήμα του τα 20μ. Ανοίγεται σε ασβεστόλιθο του ανώτερου Κρητιδικού, ο οποίος διαμορφώνεται σε παχιές πλακοειδείς στρώσεις που εύκολα αποκολλώνται. Γι' αυτό στο εσωτερικό του σπηλαιού σήμερα είναι έντονες οι κατακρημνίσεις από την οροφή, οι οποίες δημιουργούν λοφοειδείς σωρούς από βράχους που πρέπει κανείς να σκαρφαλώσει και να κατέβει τουλάχιστον τρεις φορές. Στην πρώτη αίθουσα, που είναι ιδιαίτερα κατηφορική και καλύπτεται κι αυτή από

βράχους μικρότερους ή μεγαλύτερους πεσμένους από την οροφή, διακρίνονται εννέα τουλάχιστον στρώσεις ασβεστόλιθου.

Εικόνα 1. Κάτοψη σπηλαίου «Πελεκητά» (Δαβάρας 1979)

Η είσοδος του σπηλαίου ανοίγεται προς τη θάλασσα (ανατολικά), και αν και αρκετά ευρύχωρη με διαστάσεις 11,5x6μ., καλύπτεται εξωτερικά από φυσικούς βράχους, έτσι ώστε το σπήλαιο να μην είναι ορατό ούτε από την ξηρά (διακρίνονται μόνο τα ψηλά κλαδιά της συκιάς) ούτε και από τη θάλασσα, παρά μόνο σε απόσταση μεγαλύτερη των 100μ. από την ακτή.

Η ανθρώπινη δραστηριότητα φαίνεται να αναπτύσσεται στο βάθος της πρώτης εύρωστης αίθουσας του σπηλαίου, όπου και το μοναδικό επίπεδο τμήμα, καθώς, όπως ειπώθηκε προηγουμένως, είναι αρκετά κατηφορική (Εικόνα 22). Στο σημείο αυτό υπάρχουν και είναι ορατές ακόμα και σήμερα οι τέσσερις δοκιμαστικές αρχαιολογικές τομές που έγιναν το 1979 και τη δεκαετία του 1980. Επιπλέον δεν εντοπίζονται άλλα αρχαιολογικά ίχνη στο υπόλοιπο σπήλαιο, όπως παρατήρησα η ίδια, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, αν και αυτό θα μπορούσε να είναι τυχαίο, λόγω της μεγάλης επικάλυψης του δαπέδου του σπηλαίου από ογκόλιθους. Η αίθουσα αυτή διαστάσεων 22x20x7μ. φωτίζεται αρκετά καλά στα περισσότερα τμήματα της, εξαιτίας του φυσικού φωτός που διαχέεται από τη μεγάλη είσοδο. Αμέσως όμως μετά, και κατηφορίζοντας προς το υπόλοιπο σπήλαιο, το φως δε μπορεί να φτάσει και το σπήλαιο σκοτεινιάζει. Έντονη είναι και η διαφορά θερμοκρασίας της εισόδου από το βάθος της πρώτης αίθουσας που βρίσκεται σε απόσταση μόνο 15μ. και ίσως να οφείλεται στη μεγάλη υγρασία του σπηλαίου.

Ο πρώτος που ανέφερε την αρχαιολογική σημασία του σπηλαίου ήταν ο P. Faure, ο οποίος, σε μία σύντομη έρευνα, εντόπισε όστρακα ΥΜ και ρωμαϊκά και

θεώρησε ότι επρόκειτο για εποχική κατοίκηση βοσκών (Faure 1964, 57). Η πρώτη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1979 και συνεχίστηκε το 1982 και 1983 από τον Κ. Δαβάρα (Δαβάρας 1979, 402-404. Δαβάρας 1982, 388. Δαβάρας 1983, 375-376). Στις έρευνες του Κ. Δαβάρα αποκαλύφθηκαν ίχνη διαφόρων εποχών που φτάνουν μέχρι τη Ρωμαϊκή εποχή, (Δαβάρας 1979, 402-403), πράγμα που δείχνει το συνεχές ενδιαφέρον για την περιοχή. Τα όστρακα αυτά και το πάχος της επίχωσης δε μαρτυρούν μόνιμη εγκατάσταση, αλλά ευκαιριακές επισκέψεις κατά τις περιόδους αυτές. Αυτό που πραγματικά εντυπωσιάζει είναι το πάχος της νεολιθικής επίχωσης που φτάνει μέχρι το φυσικό βράχο και σε ορισμένα σημεία ξεπερνά τα 2μ. Δημοσίευση των ευρημάτων δεν έχει γίνει, όμως από τη σύντομη αναφορά του Δαβάρα φαίνεται ότι ανήκουν όλα σε μία μακρά περίοδο της Νεότερης Νεολιθικής χωρίς να αποκλείεται και μία πιο πρώιμη χρονολόγηση. Ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής είναι η χαρακτηριστική νεολιθική μαύρη και δίχρωμη στιλβωτή κεραμική, ενώ υπάρχουν και κάποια όστρακα γραπτής κεραμικής με λευκό χρώμα *“του τύπου που απαντά σε νησιά των Κυκλάδων και της γειτονικής Δωδεκανήσου”* (Δαβάρας 1983, 376), καθώς και όστρακα με εγχάρκτη διακόσμηση. Τα περισσότερα προέρχονται από μεγάλα και ανοικτά αγγεία. Ο Δαβάρας αναφέρει ακόμα την ύπαρξη χώρων εργασίας και κατασκευής οστέινων εργαλείων, χωρίς όμως να εξηγεί πώς έφτασε στο συμπέρασμα αυτό. Βρέθηκαν ακόμα πολλά οστέινα εργαλεία, κάποιες λεπίδες οφιανού και μία από πυριτόλιθο. Το υλικό συμπληρώνουν μεγάλες ποσότητες οστών ζώων και ακόμα μεγαλύτερες ποσότητες θαλάσσιων οστρέων, τα οποία είναι και σήμερα ορατά στα χώματα που έχουν καταρρεύσει από τα τοιχώματα των «μαρτύρων», ιδιαίτερα στη νοτιοδυτική γωνία.

Οι έρευνες μέχρι πρόσφατα δεν είχαν αποκαλύψει άλλα νεολιθικά ίχνη στην ευρύτερη περιοχή, για να μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για κάποια εγκατάσταση, εκτός ίσως από τυχαία ευρήματα λίθινων μονόστομων πελέκεων από την περιοχή της Κάτω Ζάκρου (Πλάτων, 1957, 340) και της Ζάκρου (Pendlebury 1939, 45), και πρόχου που ο Ν. Πλάτων θεωρεί ότι ανήκει στην «υπονεολιθική»¹⁵ (Πλάτων 1975, 374-375). Ο D. Hogarth κατά την έρευνα του στην ευρύτερη περιοχή εντόπισε σε σπήλαιο στον όρμο της Κάτω Ζάκρου (Σπηλιάρα Α΄) καστανόμαυρα στιλβωμένα όστρακα και σε άλλο σπήλαιο στο επονομαζόμενο Φαράγγι των Νεκρών, που περιείχε πέντε τουλάχιστον ταφές μινωικής περιόδου, ένα μαύρο στιλβωμένο

¹⁵ Με τον όρο «υπονεολιθική», χαρακτηρίζεται η μεταβατική περίοδος της τελικής νεολιθικής – ΠΙΜΙ.

αγγείο (Hogarth 1900-01, 142-145). Και τα δύο ευρήματα τα θεώρησε νεολιθικά, αλλά επειδή δε δίνεται καμιά άλλη πληροφορία, δε μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για νεολιθική δραστηριότητα στα σπήλαια αυτά σύμφωνα με τον Ζώη (Ζώης 1973, 214). Τα σπήλαια στο Φαράγγι των Νεκρών και στην Κάτω Ζάκρο, που ερευνήθηκαν από τον Ν. Πλάτωνα και που χρησιμοποιήθηκαν για ταφές κυρίως κατά την ΠΜ και ΜΜ περίοδο, δεν έχουν δώσει κεραμική που μπορεί να θεωρηθεί νεολιθική με βεβαιότητα, εκτός ίσως από αυτό στο Μαύρο Αυλάκι (Πλάτων 1962, 165-168. Platon 1999, 672, υποσ.2). Όμως ο P. Faure αναφέρει νεολιθικά και «υπονεολιθικά»¹⁶ όστρακα από το σπήλαιο της Κατσί Μπουρδού και της Λυγιάς στη Ζάκρο (Faure 1964, 60), «υπονεολιθικά» όστρακα μαζί με ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι από τη Σπηλιέρα στις Καρούμες στην έξοδο του φαραγγιού στη δεξιά όχθη του και σε απόσταση 300μ. από τη θάλασσα (Faure 1996, 161-162), μαύρα και καστανά νεολιθικά όστρακα μαζί με άλλα που φτάνουν έως και τη βυζαντινή εποχή από το σπήλαιο της Αγριλιάς στην είσοδο του φαραγγιού από την ευρύτερη περιοχή της Ζάκρου προς τον Ξερόκαμπο και νεολιθική και μινωική κεραμική από σπήλαιο στο φαράγγι του Χαμαίτουλου στην περιοχή Ζήρου-Ξεροκάμπου (Faure 1969, 194)

Από τα παραπάνω σπήλαια μπόρεσα να επισκεφθώ μέχρι τώρα εκείνο της Αγριλιάς, της Κατσί Μπουρδού, της Σπηλιέρας και του Χαμαίτουλου. Στο πρώτο διαπίστωσα την ύπαρξη κεραμικής διαφόρων εποχών σε ένα στενό και κατηφορικό διάδρομο μαζί με θαλάσσια όστρεα και ποταμίσια βότσαλα-τροπτήρες. Κάποια από τα δίχρωμα ή μαύρα στιλβωμένα όστρακα θα μπορούσαν να είναι νεολιθικά. Στο δεύτερο, υπάρχει αρκετή διάσπαρτη κεραμική κάτω από μεγάλους ογκόλιθους. Παρατήρησα ένα όστρακο μαύρης στιλβωτής κεραμικής με ελαφρά ίχνη λευκής γραπτής διακόσμησης που πιθανότατα να είναι νεολιθικό. Το τρίτο σπήλαιο καλύπτεται από ένα παχύ στρώμα κοπριάς, ώστε το φυσικό έδαφος δεν είναι πια ορατό. Τέλος το σπήλαιο στο Χαμαίτουλο, το οποίο βρίσκεται σε μία πολύ απότομη πλαγιά στη νότια πλευρά του ομώνυμου φαραγγιού, είναι κατάσπαρτο με χρηστική μινωική κεραμική άντλησης και μεταφοράς νερού. Εντοπίστηκαν ακόμα δύο παιδικά κρανία απροσδιόριστης χρονολόγησης. Όμως δεν παρατήρησα ίχνη χαρακτηριστικής νεολιθικής κεραμικής.

Αρκετές υπαίθριες θέσεις της Τελικής Νεολιθικής – ΠΜ Ι περιόδου δίνει τέλος ο Λ. Βοκοτόπουλος (σύνολο 17) στην ευρύτερη περιοχή της Ζάκρου, των

¹⁶ Βλ. προηγούμενη υποσημείωση.

Καρουμών και του Ξεροκάμπου. Εντοπίστηκαν κατά την έρευνα επιφανείας που διενεργήθηκε στην περιοχή, γεγονός που υποδεικνύει ότι η εικόνα της έκτασης του «νεολιθικού τοπίου» μιας περιοχής μπορεί να αλλάξει δραματικά, έπειτα από πιο συστηματικές έρευνες (Βοκοτόπουλος 1997-1998, 243-244. Βοκοτόπουλος 200, 129-146).

Κρίνοντας λοιπόν από τη σημερινή εικόνα του τοπίου, θα βλέπαμε μία ξερή, άγονη και άνυδρη περιοχή με μοναδική διατροφική πηγή ίσως τη θάλασσα. Η ανάπτυξη εκτεταμένης γεωργίας δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στην πιο κοντινή τουλάχιστον περιοχή γύρω από το σπήλαιο. Πηγές νερού δεν υπάρχουν εκτός από το ίδιο το σπήλαιο, ούτε γειννίαση με άλλες νεολιθικές θέσεις. Οι κοντινότερες θα μπορούσαν να είναι αυτές στην περιοχή της Κάτω Ζάκρου και των Καρουμών, όπου υπάρχουν καλλιεργήσιμα εδάφη και χείμαρροι, οι οποίες όμως απέχουν περισσότερο από μία ώρα απόσταση με τα πόδια.

Παρόλα αυτά όμως, τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα και οι σχετικές δημοσιεύσεις, φανερώνουν μία εκτεταμένη διαχρονική χρήση του σπηλαίου. Ο χώρος του σπηλαίου είναι κατάλληλος για ανθρώπινη κατοίκηση, για σταυλισμό ζώων αλλά και προστασία, αφού διαθέτει νερό στο εσωτερικό του, είσοδο που δεν είναι ορατή και θέση που του επιτρέπει την εποπτεία των χερσαίων προσβάσεων και της θάλασσας. Το πλούσιο οστεολογικό υλικό και τα υπολείμματα θαλάσσιων οστρέων υποδηλώνουν την ύπαρξη αλιείας, και πιθανότατα κτηνοτροφίας και κυνηγιού, ενώ η παρουσία απανθρακωμένων κορμών δέντρων αποτελούν στοιχεία για μία βλάστηση που δεν υπάρχει σήμερα. Απ' ό,τι φαίνεται το τοπίο του περιβάλλοντα χώρου του σπηλαίου πρέπει να έχει αλλάξει δραματικά στο πέρασμα των αιώνων.

Βραχοσκεπές Αγίου Νικολάου

Το μικρό μετόχι του Αγίου Νικολάου, που έχει πάρει το όνομα του από το ομώνυμο εκκλησάκι, βρίσκεται σε απόσταση 3,6χλμ. δυτικά από το Παλαίικαστρο¹⁷. Εδώ σχηματίζεται μικρή κοιλάδα που περιβάλλεται από χαμηλούς λόφους με την πιο ψηλή κορυφή, το Μόδι (539μ.) να δεσπόζει στα δυτικά, ενώ στα νότια και πίσω από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου ξεκινάει λόφος που σταδιακά ανυψώνεται για να καταλήξει ψηλότερα στο βόρειο τμήμα των οροπεδίων της Ξηρολίμνης, του Μητάτου

¹⁷ Την περιοχή επισκέφθηκα για την πραγματοποίηση της σχετικής έρευνας στις 22 Αυγούστου 2004.

και της Μαγκασάς. Την κοιλάδα διασχίζει μικρός χείμαρρος, που πηγάζει από τους πρόποδες του Μόδι και κατευθύνεται προς τα ανατολικά για να συναντήσει τον ποταμό Κακαδάρι, που κατεβαίνει από το Οροπέδιο και μαζί θα καταλήξουν στον όρμο του Κουρεμένου. Οι χείμαρροι αυτοί είναι ξεροί το καλοκαίρι, όμως σε σημείο της κοίτης του ποταμού Κακαδάρι, που ονομάζεται Λέσκα, υπάρχει νερό σε όλη τη διάρκεια του χρόνου, σύμφωνα με προσωπική πληροφόρηση από τον μοναδικό κάτοικο της περιοχής. Γενικά η περιοχή είναι άνυδρη, χωρίς φυσικές πηγές νερού και, σύμφωνα με πληροφορίες των ιδιοκτητών του μετοχίου, η μεταφορά του νερού γινόταν με στάμνες από το Παλαίικαστρο, ενώ πηγάδι σκαμμένο στην άργιλο (πυργιολίκι κατά τους ντόπιους) συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα. Σήμερα, γεωτρήσεις στη γύρω περιοχή παράγουν αρκετό νερό για τις αρδευτικές και υδρευτικές ανάγκες του Παλαικάστρου και όλης της περιοχής αποκαλύπτοντας ένα πλούσιο υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα. Η κοιλάδα, που δε φαίνεται να είναι πάνω από 200 στρέμματα, είναι στενή (200x1000 μ. περίπου) με κατεύθυνση ανατολική ακολουθώντας τον χείμαρρο που τη διασχίζει (Εικόνα 24). Αναπτύσσεται κυρίως στη δυτική όχθη του χείμαρρου σε μία ελαφριά ανωφερική πλαγιά με μεγάλες καλλιεργήσιμες πεζούλες, που φτάνουν μέχρι την εκκλησία του Αγίου Νικολάου. Σήμερα καλλιεργούνται μόνο ελαιόδεντρα και λίγα αμπέλια. Το χώμα είναι ανοιχτό καστανό και αργιλώδες, ενώ άλλο χαρακτηριστικό έδαφος της περιοχής είναι το λεπιδόχωμα, που χρησιμοποιούνταν μέχρι πρόσφατα στη στεγανοποίηση των χωμάτων οροφών των σπιτιών της περιοχής αυτής, αλλά και όλης της Κρήτης.

Στις έρευνες¹⁸ που διενήργησε στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Νικολάου ο M. Tod της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής, ο οποίος την ίδια περίοδο βρισκόταν για ανασκαφές στη θέση Ρουσολάκκος στο Παλαίικαστρο, ασχολήθηκε και με τρεις βραχοσκεπές στη ζώνη των βράχων πάνω από το εξωκλήσι του Αγίου Νικολάου, οι οποίες βρίσκονται σε απόσταση όχι μεγαλύτερη των 100μ. από αυτό (Εικόνα 23). Και οι τρεις βραχοσκεπές περιείχαν ταφές, αλλά μόνο η μία από αυτές έδωσε νεολιθικά όστρακα.

Η βραχοσκεπή αυτή στη θέση Καρβουνόλακκος διαπίστωσα ότι ανοίγεται σε λατυποπαγή ασβεστόλιθο, σε μία απότομη και ιδιαίτερα επικλινή πλαγιά, 20μ. από τους πρόποδες του βράχου και σε υψόμετρο 162μ. Ο προσανατολισμός του ανοίγματός της είναι βόρειος και οι διαστάσεις της πολύ μικρές. Βρίσκεται σε

¹⁸ Για τις έρευνες αυτές βλ. Tod, 1902-3, 336-343. Για τα σκελετικά κατάλοιπα βλ. Duckworth 1902-1903, 344-350.

εξέχουσα θέση πάνω από την κοιλάδα και έχει θέα μέχρι τον όρμο του Κουρεμένου και το λόφο Καστρί. Αποτελεί μέρος μίας ευρύτερης κοιλότητας στο βράχο η οποία είναι ορατή από μακριά. Στη μεγάλη αυτή κοιλότητα ανοίγεται ακόμα μικρό σπήλαιο και μία μικρότερη βραχοσκεπή στα αριστερά του σπηλαίου. Βρίσκεται στο δυτικό άκρο του μικρού ανδῆρου που σχηματίζεται κατά μήκος της μεγάλης κοιλότητας. Το ανδῆρο αυτό είναι γεμάτο από πεσμένες πέτρες με ένα χαμηλό χτιστό τοίχο στη μέση περίπου. Μονοπάτι δεν υπάρχει που να οδηγεί σε αυτό και η ανάβαση είναι σήμερα αρκετά επίπονη λόγω της μεγάλης κλίσης. Στις ρίζες των βράχων φυτρώνουν αειθαλή δέντρα σχοίνων, χαρουπιών και βελανιδιών (μακία).

Εικόνα 2. Βραχοσκεπές «Αγίου Νικολάου» (Duckworth 1902-1903)

Μεγάλος αριθμός οστράκων διαφόρων περιόδων είναι ορατός παντού στη γύρω περιοχή ακόμα και σήμερα, αλλά από μία πρόχειρη παρατήρηση δεν μπόρεσα να εντοπίσω κανένα νεολιθικό. Στη βραχοσκεπή ο M. Tod εντόπισε μεγάλο αριθμό κρανίων και ανθρώπινων οστών που φαίνεται να ανήκουν σε πρώιμες ταφές. Μαζί με το οστεολογικό υλικό εντόπισε όστρακα τεφρά από χονδροειδή πηλό καθώς και δέκα ακέραια αγγεία που χαρακτηρίζουν ένα συγκεκριμένο τύπο αγγείων, τα αγγεία τύπου Αγίου Νικολάου (Tod 1902-3, 340-343). Σύμφωνα με τη σημερινή χρονολόγηση της κεραμικής και με βάση παράλληλα που έχουν εντοπιστεί στα Πάρτιρα, στην

Ειλειθυία και αλλού, η βραχοσκεπή αυτή φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε μόνο για ταφές κατά την Τελική Νεολιθική περίοδο.

Λίγα μέτρα αριστερά από τη βραχοσκεπή υπάρχει μικρή σπηλαιώδης κοιλότητα με ίδιο προσανατολισμό και μέγιστες διατάσεις 9x5x5μ. Η εικόνα που παρουσιάζει σήμερα η κοιλότητα είναι έντονα μαυρισμένα τοιχώματα και απορρίμματα ζώων από τον σταυλισμό, επειδή αποτελεί μέρος της στάνης ενός κοπαδιού. Εδώ ο M. Tod εντόπισε θραύσμα οψιανού μαζί με πυρές και κάποια όστρακα παρόμοια με αυτά της βραχοσκεπής, αλλά με πιο κόκκινη απόχρωση (Tod 1902-3, 343). Δε γνωρίζουμε αν είναι σύγχρονα με τα προηγούμενα, αλλά η απουσία ανθρώπινων σκελετών από το χώρο αυτό φανερώνει πιθανότατα μία διαφορετική χρήση.

Η θέση αυτή βρίσκεται σε μία πεδινή, αλλά όχι παράκτια περιοχή, παρόλο που από το ύψος των βραχοσκεπών υπάρχει οπτική επαφή με τη θάλασσα, σε απόσταση 5 χλμ. σε ευθεία γραμμή από την πιο κοντινή και εύκολα προσβάσιμη θαλάσσια περιοχή της Χιόνας. Από τα υπάρχοντα ανασκαφικά δεδομένα δεν υπάρχουν αναφορές σε θαλάσσια όστρεα που να δείχνουν κάποια επαφή του πληθυσμού της περιοχής με τη θάλασσα. Παρά την απουσία σήμερα επιφανειακών νερών, η γύρω περιοχή θα μπορούσε να διατηρεί κάποιες καλλιέργειες, αν και ο τύπος του εδάφους δεν κρίνεται κατάλληλος για καλλιέργεια δημητριακών. Επιπλέον, το άνδηρο όπου βρίσκονται οι βραχοσκεπές, είναι αρκετά ευρύχωρο και σχετικά επίπεδο, ώστε με κατάλληλη διαρρύθμιση θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Η μόνη θέση που θα μπορούσε να φιλοξενήσει μικρό αριθμό ατόμων είναι η μικρή σπηλαιώδης κοιλότητα, η οποία απ' ό,τι δείχνουν τα έντονα ίχνη αιθάλης χρησιμοποιούνταν κατά καιρούς από ανθρώπους, ίσως ως καταφύγιο σε ειδικές συνθήκες, αλλά γι' αυτήν δεν αναφέρει τίποτε ο M. Tod. Η βραχοσκεπή που πιθανότατα έγινε η ανασκαφή από τον M. Tod είναι σχεδόν αβαθής και δε θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί ως τίποτε άλλο παρά μόνο ως χώρος ταφής. Μία νεολιθική εγκατάσταση ίσως θα έπρεπε να αναζητηθεί πιο κοντά στις όχθες του χειμάρρου που κυλάει στα νότια των βραχοσκεπών αυτών.

Σπήλαιο Σκάλες

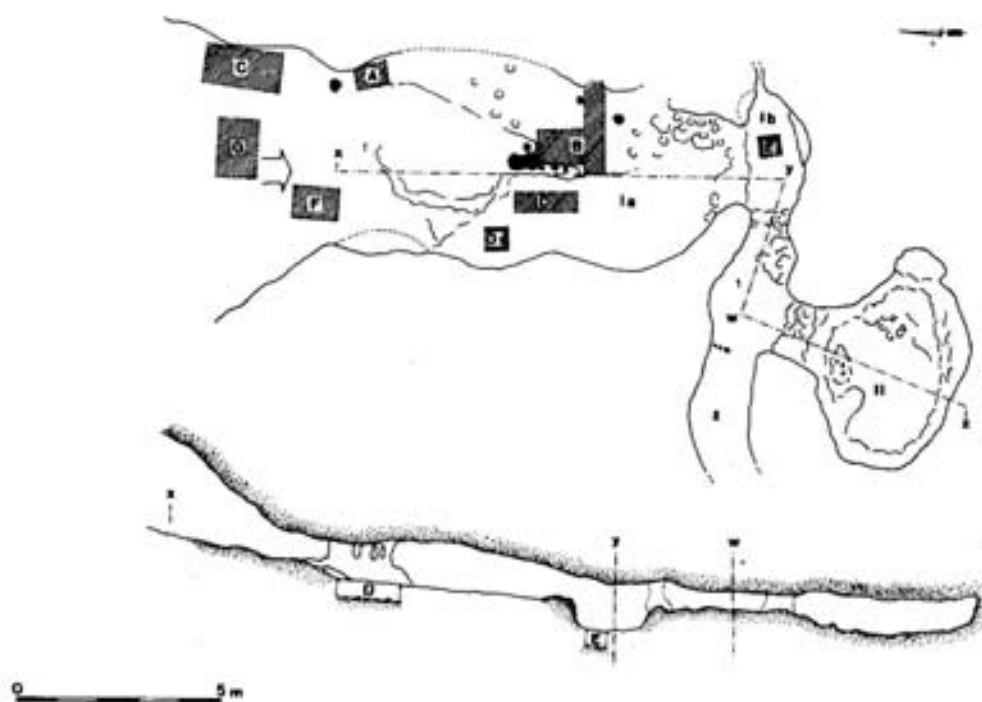
Το σπήλαιο βρίσκεται στη θέση Σκάλες που σήμερα είναι γνωστή και ως Χελιδονιές ή Ρίζα Μαρωνιάς, όχι μακριά από τα λατομεία, στο βόρειο άκρο του υψώματος όπου ήταν κτισμένη η δεύτερη ακρόπολη της Πραισού, στη συμβολή των

χειμάρρων Καλαμαύκι και Παντελιανού του ποταμού Στόμιου, ο οποίος εκβάλλει στον κόλπο της Σητείας και που σε φυσιολογικές συνθήκες έχει ετήσια ροή (Εικόνα 25). Επειδή σχηματίζεται στην σχεδόν κάθετη πλαγιά του δυτικού χειμάρρου, 50μ. από την κοίτη του, και σε υψόμετρο 162μ., για να φτάσει κανείς στο σπήλαιο αυτό πρέπει να ακολουθήσει ένα απότομο μονοπάτι από την κορυφή του λόφου. Το σπήλαιο ανοίγεται σε κιτρινωμένο λευκό ασβεστόλιθο του μειοκαίνου, μαλακό και εύθρυπτο, πέτρωμα που αφθονεί στη γύρω περιοχή, η οποία σήμερα καλλιεργείται με ελαιόδεντρα και αμπέλια. Το τμήμα της συμβολής των δύο χειμάρρων, αν και καλύπτει μία μικρή μόνο έκταση, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα εύφορο και καλά αρδύσιμο, γι' αυτό και υπάρχουν οπωροφόρα δέντρα και κηπευτικά, καθώς και υδρόβια βλάστηση, καλάμια και πλατάνια (Εικόνα 26). Τα ακαλλιέργητα χωράφια καλύπτονται από χαμηλούς θάμνους-φρύγανα γαϊδουράγκαθων, βάτων και ασπαλάθων. Η άγρια βλάστηση πρέπει να αναπτύσσεται με οργιώδεις ρυθμούς εφόσον οι περιοχές μείνουν ακαλλιέργητες ή αχρησιμοποίητες για μεγάλα χρονικά διαστήματα. Αυτό φαίνεται χαρακτηριστικά στο παλιό μονοπάτι που κατεβαίνει τον ίδιο λόφο, όπου βρίσκεται και το σπήλαιο και το οποίο ένωνε παλαιότερα την Πραισό με τη Μαρωνιά και τη Σητεία· σήμερα είναι πνιγμένο στη βλάστηση και κατ' επέκταση αδιάβατο. Η περιοχή διαθέτει δύο γεωτρήσεις, για να καλύψει τις υδρευτικές και αρδευτικές ανάγκες της, αν και υπάρχουν και αρκετές φυσικές πηγές νερού. Σύμφωνα με πληροφορίες ο χείμαρρος που διατρέχει την περιοχή έχει συνεχή ροή όλο το χρόνο.

Την περιοχή επισκέφθηκα δύο φορές προσπαθώντας να εντοπίσω το σπήλαιο. Την πρώτη φορά στις 22 Αυγούστου 2004, οπότε και η προσέγγιση έγινε από την κορυφή του λόφου με οδηγό από την Πραισό, που απλά γνώριζε το τοπωνύμιο και όχι την ύπαρξη του ίδιου του σπηλαίου. Ο εντοπισμός του δε στάθηκε εφικτός. Τη δεύτερη φορά, στις 22 Απριλίου 2006, είχα οδηγό από το χωριό Μαρωνιά και η προσέγγιση έγινε από τους πρόποδες του λόφου προς τα πάνω, πράγμα το οποίο αποδείχτηκε ιδιαίτερα δύσκολο και επικίνδυνο. Εντοπίσαμε ένα μικρό και χαμηλό σπήλαιο σε ένα όμως πολύ απότομο πλάτωμα που πιθανόν να μην είναι εκείνο που με ενδιαφέρει. Γι' αυτό και η περιγραφή του σπηλαίου που αναφέρω παρακάτω προέρχεται από τη βιβλιογραφία, ενώ η περιγραφή του περιβάλλοντα χώρου είναι αποτέλεσμα δικών μου παρατηρήσεων.

Μπροστά στο σπήλαιο υπάρχει ένα μικρό πλάτωμα περίπου 10μ. Η είσοδος έχει βόρειο προσανατολισμό και βρίσκεται 1,5μ. ψηλότερα από το πλάτωμα. Έχει

ύψος 2,5μ. και πλάτος όχι μεγαλύτερο από 7μ. Το συνολικό μήκος είναι 20μ., το μέγιστο πλάτος 5μ. και το ύψος δεν ξεπερνά το 1μ., αν και στην αρχαιότητα θα ήταν κατά 0,40μ. ψηλότερο. Αποτελείται από ένα μικρό προθάλαμο, δύο αίθουσες και ένα διάδρομο. Όλη η δραστηριότητα μέσα σ' αυτό πρέπει να συγκεντρωνόταν στην πρώτη αίθουσα μόνο, καθώς το πέρασμα στον πίσω θάλαμο είναι ιδιαίτερα δύσκολο και οι διαστάσεις του αρκετά περιορισμένες (5x3x1μ.). Η πρώτη αυτή αίθουσα, που δεν ξεπερνά τα 10μ. μήκος, φωτίζεται αρκετά καλά από το εξωτερικό φως. Περιέχει κάποιες σταλαγματικές κολώνες και κάποιους σταλαγμίτες, που καλύπτουν τα αριστερά τοιχώματα, αν και σήμερα το σπήλαιο είναι γενικά ανενεργό.

Εικόνα 3. Κάτοψη και τομή σπηλαίου «Σκάλες» (Papadakis & Rutkowski 1985)

Οι πρώτες έρευνες έγιναν από τον R. Bosanquet το 1901. Όταν ανέσκαπτε την αρχαία πόλη της Πραισού, βρήκε στο πλάτωμα έξω από το σπήλαιο, εκτός από καμαραϊκά και γεωμετρικά αγγεία και “a score of grey and brown hand-polished potsherds, much like those of the neolithic strata at Knossos” (Bosanquet 1901-1902, 235). Οι δύο δοκιμαστικές ανασκαφές που έκανε ο Faure το 1953 και το 1955 τον βοήθησαν να συμπεράνει ότι “το σπήλαιο δεχόταν πολλούς επισκέπτες κατά τη νεολιθική και την ΠΜ περίοδο, σποραδικούς κατά τη ΜΜ ΙΙΙ, καθώς και κατά την ΥΜ Ι

και YM III και γνώρισε έντονη κίνηση στους γεωμετρικούς χρόνους” (Faure 1996, 22). Ο ίδιος δε διευκρινίζει ποια θα μπορούσε να ήταν η χρήση του, καθώς αλλού αναφέρει ότι ίσως να ήταν χώρος για τη συγκέντρωση νερού και καταφύγιο, ενώ αλλού ότι ήταν ταφικό [Faure 1964, 55(2) και 6], επειδή πολλά και φθαρμένα οστά, διασκορπισμένα στο σπήλαιο, είχαν αποκαλυφθεί ήδη από την ανασκαφή του R. Bosanquet. Η Tyree θεωρεί ότι το σπήλαιο ήταν ταφικό κατά τη νεολιθική και ΠΜ περίοδο, όπως και άλλα σπήλαια της ανατολικής Κρήτης καταλήγοντας σ’ αυτό το συμπέρασμα λόγω των μη στρωματογραφημένων πληροφοριών για την εύρεση των ανθρώπινων οστών (Tyree 1974, 7-9). Το 1983 νέες ανασκαφικές έρευνες έγιναν από τους Ν. Παπαδάκη και Β. Rutkowski (Papadakis et al. 1985, 129-137) με σκοπό να καθοριστεί η χρήση του και να προσδιοριστεί η ιστορία του. Νεολιθική κεραμική έδωσαν οι τομές τόσο στο πλάτωμα έξω από το σπήλαιο, όσο και στην πρώτη αίθουσα στο εσωτερικό του. Αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν βρέθηκαν καθόλου στα βαθύτερα και στενότερα μέρη του σπηλαίου. Οι ίδιοι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ίσως από το τέλος της Μέσης Νεολιθικής και κατά τη Νεότερη Νεολιθική ως χώρος εποχικής κατοίκησης· την ΠΜ οι άνθρωποι το επισκέπτονται περιστασιακά, τη ΜΜ γίνεται χώρος λατρείας και τέλος τη Γεωμετρική χρησιμοποιείται για ταφές.

Αν θεωρήσουμε πιο πιθανές τις πληροφορίες των Ν. Παπαδάκη και Β. Rutkowski, εφόσον στηρίζονται σε ανασκαφική έρευνα, το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε στην περίοδο που μας ενδιαφέρει ως χώρος εποχικής κατοίκησης. Η αφθονία νερών, εφόσον βρίσκεται στη συμβολή τριών χειμάρρων, αλλά και καλλιεργήσιμων εδαφών, τόσο στην κορυφή του λόφου, όσο και κάτω στην πλαγιά, τα οποία είναι και τα πιο εύκολα αρδεύσιμα, καθώς και η πλούσια γενικότερα βλάστηση φανερώνουν ένα τοπίο ειδυλλιακό, όχι μόνο για εποχική, αλλά και για πιο μόνιμη εγκατάσταση στην περιοχή αυτή. Εξάλλου η ύπαρξη της πολύ μεταγενέστερης και ακμάζουσας πόλης της Πραισού, φανερώσει την ικανότητα του χώρου να θρέψει μεγάλους και μόνιμους πληθυσμούς. Δυστυχώς, δεν έχουν εντοπιστεί άλλες νεολιθικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή.

Σπήλαια στο λόφο Κουφωτά Αγίας Φωτιάς

Η Αγία Φωτιά είναι μία παραλιακή επίπεδη έκταση στο βορειοανατολικό άκρο της Κρήτης, 5χλμ. ανατολικά από την πόλη της Σητείας. Περίπου 150μ. δυτικά του μεγάλου ΠΜ I νεκροταφείου, υπάρχει χαμηλός λόφος ύψους μόλις 25μ., ο οποίος

ονομάζεται Κουφωτά και βρίσκεται δίπλα στη θάλασσα, ενώ η θέση του είναι εξαιρετικά στρατηγική (Εικόνα 28). Εδώ αποκαλύφθηκε οχυρωμένο ορθογώνιο σπίτι της MM Ια και δύο κυκλικοί θολωτοί τάφοι της MM Ια. Η περιοχή αυτή περίπου χιλίων στρεμμάτων είναι η μόνη πεδινή έκταση ανάμεσα στη Σητεία και το Παλαίκαстро. Η κοντινότερη σήμερα πηγή νερού βρίσκεται περίπου 300μ. προς τα νότια των Κουφωτών, στο σημερινό χωριό της Αγίας Φωτιάς. Δύο εφήμεροι (τουλάχιστον σήμερα) χείμαρροι ανατολικά και δυτικά του ακρωτηρίου θα παρείχαν νερό στον αρχαίο οικισμό κατά τους χειμερινούς μήνες. Γεωλογικά ο λόφος αποτελείται από τον κροκαλοπαγή ασβεστόλιθο της σειράς Τοπλού του ύστερου Μειόκαινου.

Στην επιφανειακή έρευνα που έγινε από τον Ν. Πλάτωνα το 1959 (Πλάτων 1959, 218) εντοπίστηκαν δύο σπήλαια στο λόφο Κουφωτά, που οι είσοδοί τους έχουν προσανατολισμό προς τη θάλασσα και τα οποία περιείχαν νεολιθικά όστρακα. Πιο συγκεκριμένα, η είσοδος του ενός σπηλαίου είναι λίγα μέτρα πάνω από τη θάλασσα και έχει μικρούς και μεγάλους θαλάμους (Εικόνα 27). Σε πολλά σημεία παρατηρήθηκαν όστρακα προανακτορικά και λίγα νεολιθικά, καθώς και πυρές, απροσδιόριστης όμως εποχής. Ένα μικρότερο παραπλήσιο, σχεδόν συνεχόμενο, σπήλαιο διαπιστώθηκε ότι έκρυβε ταφές προανακτορικές και παλαιοανακτορικές. Περισσότερες πληροφορίες δεν έχουμε, για να πούμε με βεβαιότητα ότι τα όστρακα που αναφέρει ο Ν. Πλάτων είναι πράγματι νεολιθικά, εφόσον είναι εύκολο να εκληφθούν λανθασμένα ως κεραμική του ρυθμού Πύργου που αποκαλύφθηκε σε αφθονία στην ανασκαφή του ΠΜ Ι-ΙΙ νεκροταφείου το 1971 από το Κ. Δαβάρια (Δαβάριας 1972, 648-650). Οι εντατικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από την Μ. Τσιμποπούλου το 1985 στην ευρύτερη περιοχή έχουν αποκαλύψει ίχνη κατοίκησης σε όλη τη Μινωική εποχή, τους Αρχαϊκούς και Ελληνιστικούς-Ρωμαϊκούς χρόνους, όμως καθόλου νεολιθικά. Θεωρεί ότι η Νεολιθική περίοδος στην περιοχή εμφανίζεται μόνο στα Κουφωτά, παρόλο που η ομάδα της επιφανειακής έρευνας δεν έκανε συστηματική έρευνα στο εσωτερικό του σπηλαίου (Τσιμποπούλου 1989, 33 και 97). Πάντως η μεγάλη έκταση του ΠΜ Ι-ΙΙ νεκροταφείου (252 τάφοι και ίσως άλλοι 50 κατεστραμμένοι) αποκαλύπτει έναν ακμαίο αγροτικό πιθανότατα οικισμό, όπως είναι αναμενόμενο, αφού η παραλιακή χώρα του κόλπου της Σητείας είναι η πιο εύφορη περιοχή της ανατολικής χερσονήσου και μία από τις πιο εύφορες όλης της ανατολικής Κρήτης. Σύμφωνα με τον Α. Ζώη *“οποσδήποτε πρόκειται για μία περιοχή πολύ πιο*

κατάλληλη για την εγκατάσταση πληθυσμών της νεολιθικής και πρωτοχαλκής εποχής, από την περιοχή Μαγκασά και Αγίου Νικολάου” (Ζώης 1998, 11).

Από τη δική μου επιτόπια έρευνα στο μεγαλύτερο σπήλαιο δεν εντόπισα κανένα ίχνος κεραμικής. Επιπλέον το σπήλαιο είναι αρκετά χαμηλό και λασπώδες. Καλύπτει μία αρκετά μεγάλη έκταση και έχει πολύ εντυπωσιακό διάκοσμο. Ανοίγεται σε μαλακό ψαμμιτικό πέτρωμα. Η είσοδος του βρίσκεται στην κορυφή σχεδόν του λόφου και σε απόσταση όχι μεγαλύτερη των 12μ. από τη θάλασσα σε υψόμετρο 6-8μ. με βορινό προσανατολισμό. Είναι σίγουρο ότι, όταν πνέουν οι ισχυροί βόρειοι άνεμοι της περιοχής, η είσοδος στο σπήλαιο θα είναι αδύνατη, αφού θα καλύπτεται από τα κύματα. Επιπλέον το περιβάλλον του σπηλαίου είναι ιδιαίτερα υγρό, σε κάποιο σημείο μάλιστα η θάλασσα εισχωρεί στο εσωτερικό του, οπότε και η μακρόχρονη παραμονή σε αυτό θεωρώ ότι είναι σχεδόν αδύνατη.

Υπαίθριες Θέσεις

Κεφάλαια (Πετράς Σητείας)¹⁹

«Ο οικισμός στην Κεφάλαια Πετρά Σητείας έχει ανασκαφεί σε μικρό τμήμα του, αλλά όλα τα μέχρι στιγμής δεδομένα δείχνουν ότι έχουμε δύο κύριες φάσεις κατοίκησης. Η πρώτη χρονολογείται στο τέλος της Τελικής Νεολιθικής, με παράλληλα από τα Δωδεκάνησα και λιγότερο από την υπόλοιπη Κρήτη. Η δεύτερη φάση κατοίκησης χρονολογείται στην αρχή της ΠΜ Ι, με πολλά παράλληλα από άλλες θέσεις της Κρήτης.

Σχετικά με τον περιβάλλοντα χώρο της Κεφάλαιας, πρόκειται για ένα σχετικά απότομο λόφο, ιδιαίτερα από τα νότια. Δεν πρόκειται για οχυρή θέση, αλλά σίγουρα είναι περισσότερο δυσπρόσιτη απ’ ό,τι ο γειτονικός λόφος με το ανάκτορο, στον οποίο η πρώτη εγκατάσταση χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙ. Άρα ίσως δεν είναι τυχαίο που η πρώτη εγκατάσταση στην περιοχή έγινε εκεί πάνω και όχι στον χαμηλότερο και πιο ευάλωτο σε επιθέσεις λόφο του ανακτόρου. Ελέγχει οπτικά ολόκληρο τον κόλπο της Σητείας καθώς και μεγάλο τμήμα της πεδιάδας που βρίσκεται προς νότο. Δίπλα του, σε απόσταση όχι μεγαλύτερη των 15-20 λεπτών με τα πόδια κυλούσε ποταμός με αρκετό νερό για τα δεδομένα της ανατολικής Κρήτης, και η πεδιάδα προς δυτικά και νότια είναι ό,τι πιο εύφορο μπορείς να βρεις σε αυτές τις περιοχές.»

¹⁹ Οι πληροφορίες αυτές προέρχονται από προσωπική επικοινωνία με τον Γιάννη Παπαδάτο, μέλος της ανασκαφικής ομάδας του Πετρά Σητείας και τις παραθέτω όπως ακριβώς μου τις παρέιχε.

1.1.2. ΟΡΕΙΝΗ ΖΩΝΗ

Νεολιθικό Σπίτι και Βραχοσκεπή Μαγκασά

Ο οικισμός Μαγκασά²⁰ (σημερινό Βρυσίδι), όπου σήμερα ελάχιστοι κάτοικοι παραμένουν, βρίσκεται στην ορεινή ενδοχώρα πάνω από τη Ζάκρο, ανάμεσα στα χωριά Καρύδι και Μητάτο σε υψόμετρο 500 περίπου μέτρων. Παλαιότερα υπήρχαν καλοσχηματισμένα μονοπάτια επικοινωνίας που ένωναν τον οικισμό με όλα τα γύρω χωριά, το Παλαικάστρο και τη Ζάκρο σε απόσταση τριών ωρών το καθένα, και το Καρύδι, όχι περισσότερο από μισή ώρα. Ίχνη των μονοπατιών αυτών, κτιστά με τοίχους εκατέρωθεν, μπορούν να παρατηρηθούν ακόμα και σήμερα, αν και βρίσκονται πλέον σε αχρηστία. Τα χαρακτηριστικά του τοπίου είναι κοινά, όπως σε όλο τον κεντρικό ορεινό όγκο του πιο ανατολικού τμήματος της Ανατολικής Κρήτης. Το τοπίο είναι ξερό και άνυδρο (Εικόνα 30). Ο ασβεστόλιθος κυριαρχεί παντού. Ελάχιστες καλλιεργήσιμες εκτάσεις από εγκαταλελειμμένα σήμερα αμπέλια και δέντρα, όπως αχλαδιές, παρατηρούνται σε μικρό κάμπο δίπλα στον οικισμό, όπου και η μοναδική σήμερα πηγή νερού της περιοχής. Ελάχιστες αγριοαχλαδιές, ελιές και χαρουπιές σκορπισμένες σε μεγάλη έκταση, απομεινάρια παλιών καλλιεργειών. Διαμορφωμένες χτιστές πεζούλες στις μικρές κοιλότητες, τις γεμάτες με χώμα, ανάμεσα στους βράχους ασβεστόλιθου αποδεικνύουν ότι παλαιότερα οι καλλιέργειες θα επεκτεινόταν και θα κάλυπταν μεγαλύτερη έκταση από τη σημερινή, όταν ο οικισμός το 1834 είχε 75 χριστιανικές και 8 μουσουλμανικές οικογένειες, την ίδια εποχή που η Ζάκρος είχε μόνο 20 οικογένειες (Pashley 1994, 239). Η κυρίαρχη βλάστηση σήμερα είναι τα φρύγανα, γαϊδουράγκαθα, φασκομηλιές, αστιβίδες, ασπάλαθοι κ.ά. Μικροί χείμαρροι-ξεροπόταμοι διατρέχουν την περιοχή και η μοναδική πηγή νερού, όπως ειπώθηκε παραπάνω, είναι αυτή στο χωριό. Υπόγεια νερά σύμφωνα με ντόπιους κατοίκους δεν υπάρχουν, όπως απέδειξε μία αποτυχημένη προσπάθεια διάνοιξης γεώτρησης, και οι κάτοικοι προμηθεύονταν νερό από πηγάδια όπου συλλέγονταν τα επιφανειακά νερά της βροχής. Στην ευρύτερη περιοχή των Πλατυβόλων, όπως ονομάζεται όλη η ορεινή περιοχή μπορεί κανείς να παρατηρήσει συστάδες δέντρων και μικρές καλλιεργήσιμες πεζούλες να προβάλλουν στο ξερό και άγονο τοπίο, απόδειξη ύπαρξης πηγής νερού, όπως και στην περίπτωση της

²⁰ Στη βιβλιογραφία ο οικισμός αυτός αναφέρεται ως ο Μαγκασάς (Σπανάκης 1991, 491), όμως οι ντόπιοι αναφέρονται σε αυτό ως η Μαγκασά.

Μαγκασάς. Ίσως αυτή η πηγή νερού να αποτέλεσε το λόγο εγκατάστασης των κατοίκων στο αφιλόξενο αυτό τοπίο τόσο τη σημερινή εποχή, όσο και παλαιότερα.

Επιπλέον, έρευνες Γάλλων σπηλαιολόγων της ομάδας LUC και Ελλήνων σπηλαιολόγων του Σπηλαιολογικού Ομίλου Κρήτης (ΣΠΟΚ) κατά τα τελευταία πέντε χρόνια, έδειξαν ένα ευρύτατα διαδεδομένο σύστημα υπόγειων ποταμών που υπολογίζουν ότι μπορεί να φτάνει σε μήκος τα 20χλμ. και το οποίο καταλαμβάνει τις περιοχές των οικισμών της Σιτάνου, Καρυδίου, Παλαιού Μιτάτου και Μαγκασάς. Τα νερά των πηγών της Ζάκρου και των Χοχλακιών θεωρείται ότι προέρχονται από αυτό το σύστημα υπόγειων ποταμών. Μάλιστα σε ένα από τα σπηλαιοβάραθρα της περιοχής του Καρυδίου, στον Άνω Περιστερά ο δήμος Ιτάνου προτίθεται να προχωρήσει στη διάνοιξη γεώτρησης. Ακόμα, το βαθύτερο βάραθρο-υπόγειο ποτάμι, που εξερεύνησαν μέχρι σήμερα οι σπηλαιολόγοι (La Maxime) βρίσκεται στο δρόμο προς Μαγκασά, 1,5 χλμ. από τον οικισμό. Με αυτά τα νέα δεδομένα, θα έπρεπε ίσως να υποθέσουμε ότι το τοπίο των Πλατυβόλων, θα ήταν ενδεχομένως πολύ διαφορετικό πριν από μερικές χιλιετίες.

Ο οικισμός σήμερα δεν κατοικείται μόνιμα παρά μόνο από δύο ανθρώπους, οι οποίοι ασχολούνται με την κτηνοτροφία, αν και υπάρχει μία τάση αναπαλαίωσης των παλιών σπιτιών και επιστροφής κατά τις περιόδους των εορτών και των καλοκαιρινών μηνών. Οι κάτοικοι του πιο κοντινού οικισμού, του Καρυδίου, εγκαταλείπουν το χωριό κατά τη διάρκεια του χειμώνα και εγκαθίστανται στη Λαγκάδα, ένα σχετικά πεδινό χωριό, όπου καλλιεργούν τους ελαιώνες και συλλέγουν τον ελαιόκαρπο. Επιστρέφουν τους θερινούς μήνες, όταν το κλίμα εδώ είναι πιο ευχάριστο, για να ασχοληθούν με την αμπελοκαλλιέργεια. Αντίθετα με τη σημερινή εικόνα της εγκατάλειψης, ο μεγάλος αριθμός των επιφανειακών κεραμικών καταλοίπων διαφόρων εποχών στα δυτικά του οικισμού και η απογραφή του 1834 (βλ. παραπάνω) μαρτυρούν την ύπαρξη ενός πιο πυκνού οικιστικού πυρήνα στην περιοχή, σε εποχές, όχι πολύ παλαιότερες από σήμερα.

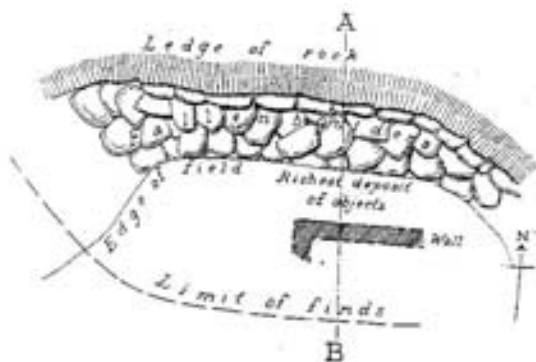
Οι Άγγλοι ανασκαφείς του Παλαικάστρου, όταν τα χρόνια 1902-1904 αγόρασαν 89 συνολικά λίθινους πελέκεις από κατοίκους των Πλατυβόλων, αποφάσισαν το 1904 να διερευνήσουν την περιοχή επιλέγοντας τη Μαγκασά, καθώς οι περισσότεροι πελέκεις είχαν προέλθει από δύο θέσεις εκεί (Dawkins 1904-1905, 258-268). Η μία θέση στα Γλυκά Λιβάδια δεν έδωσε περισσότερα στοιχεία, όμως η άλλη, στην Ελιάς το Λάκκο έφερε στο φως, ύστερα από ανασκαφή που κράτησε τρεις μέρες, μία οικία και μία βραχοσκεπή που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τη Νεολιθική

εποχή. Η θέση αυτή βρίσκεται δυτικά του οικισμού σε μία πλαγιά με νότιο προσανατολισμό κοιτάζοντας προς το Καρύδι, πάνω από την μικρή κοιλάδα και το μονοπάτι που συνδέει τα δύο χωριά (Εικόνα 29).

Την περιοχή επισκέφθηκα μία Κυριακή του Αυγούστου το 2004, ημέρα που αρκετοί ντόπιοι που μένουν σήμερα στο Παλαίικαστρο βρίσκονταν στον οικισμό. Ωστόσο, κανένας από αυτούς, δε γνώριζε την ύπαρξη μίας τέτοιας ανασκαφής και μόνο πληροφορίες για το τοπωνύμιο στις Ελιάς το Λάκκο μπόρεσα να πάρω. Δύο φορές επισκέφθηκα τη θέση ψάχνοντας από διαφορετικές πλευρές κάθε φορά και, αν και υπάρχουν μικρές βραχοσκεπές στη γύρω περιοχή, στάθηκε αδύνατο να εντοπίσω τη συγκεκριμένη. Δυστυχώς φαίνεται ότι τα ίχνη της νεολιθικής εγκατάστασης έχουν πλέον χαθεί και κανένας ντόπιος δε γνωρίζει περισσότερα. Όμως στην τρίτη επίσκεψή μου στην περιοχή, στις 24 Απριλίου 2006, ένας νέος σχετικά στην ηλικία κάτοικος μου ανέφερε ότι το σημείο που θεώρησα πιο πιθανό να βρίσκεται η βραχοσκεπή ονομάζεται «στις Ανασκαφές».

Στο λόφο πάνω από τη βραχοσκεπή υπάρχουν δύο μεγάλα πηγάδια-δεξαμενές νερού και σε κάποια απόσταση από αυτήν προς το χωριό δύο αλώνια. Η σημερινή πηγή νερού βρίσκεται στον οικισμό και απέχει 15 λεπτά από τη θέση, όμως δεν αποκλείεται το μικρό ρέμα που σήμερα είναι ξερό και βρίσκεται κάτω στην κοιλάδα να είχε κάποτε νερό.

Στη βραχώδη αυτή πλαγιά του λόφου βρέθηκε μικρή βραχοσκεπή με κτιστό τοίχο μπροστά και κατά μήκος του βράχου, που την εποχή που ερευνήθηκε είχε εντελώς καταρρεύσει. Δεν μπορούμε να ξέρουμε, αν ήταν μικρό σπήλαιο κλεισμένο με τοίχο ή αν ο τοίχος αυτός είχε κάποια άλλη λειτουργία, όμως κάτω από τις πεσμένες πέτρες, και σε μία έκταση 10μ. μπροστά από τη βραχοσκεπή, βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστράκων (δέκα καλάθια κατά τους ανασκαφείς), που φανερώνει μία εκτεταμένη χρήση του χώρου. Εκτός από την κεραμική το πιο εντυπωσιακό εύρημα ήταν ο μεγάλος αριθμός οστέινων εργαλείων (260 οπείς), εννέα πελέκεις, μία μυλόπετρα, κάποια απολεπίσματα οψιανού, ένα κομμάτι κίσηρης (όπως και στην Ειλειθυία), μερικά όστρεα (κυρίως σπασμένοι τρίτωνες, μία πεταλίδα και ένα στρείδι) και τέλος μεγάλος αριθμός οστών και δοντιών από ζώα.

Εικόνα 4. Κάτοψη της βραχοσκεπής «Μαγκασά» (Dawkins 1904-5)

Εικόνα 5. Τομή της βραχοσκεπής «Μαγκασά» (Dawkins 1904-5)

Ανάλογα ήταν και τα ευρήματα από την οικία που βρίσκεται 10μ. δυτικά της βραχοσκεπής από την οποία σωζόταν μόνο μία σειρά λίθων. Το σχήμα της είναι σχεδόν ορθογώνιο, του τύπου «but and ben» (Mackenzie 1907-1908, 360-365) με είσοδο προς το σπήλαιο στα βορειοανατολικά και διαστάσεις ακανόνιστες με το νότιο μεγαλύτερο τοίχο να είναι 13μ. και τον απέναντι βόρειο να είναι μόλις 8μ. Η κεραμική ήταν ίδιου τύπου με αυτήν της βραχοσκεπής, αν και λιγότερη, αλλά δε βρέθηκαν καθόλου οστά, κατεργασμένα ή ακατέργαστα. Δεκαενέα πελέκει (περισσότεροι από αυτούς που βρέθηκαν στη βραχοσκεπή), εντοπίστηκαν συγκεντρωμένοι στην εσωτερική πλευρά του εσωτερικού βόρειου τοίχου και το υλικό συμπληρώνουν τρεις μυλόπετρες και τρεις τριπτήρες, καθώς και απολεπίσματα οψιανού. Από τη μελέτη της κεραμικής φαίνεται ότι ανήκει στη Νεότερη Νεολιθική εποχή²¹, αν και κάποια στοιχεία θα μπορούσαν να δώσουν μία ακόμα πιο πρώιμη χρονολόγηση (Vagnetti 1971, 122).

Το θέμα που προκύπτει είναι η χρήση της οικίας και στην προκειμένη περίπτωση, της βραχοσκεπής. Ο μεγάλος αριθμός οστών ζώων, αλλά και το ίδιο το βραχώδες τοπίο, έκαναν τον ανασκαφέα να υποθέσει ότι πρόκειται για έναν κτηνοτροφικό πληθυσμό (Dawkins 1904-1905, 269). Πράγματι, σε ένα τέτοιο αφιλόξενο και βραχώδες περιβάλλον θα ήταν δύσκολο να αναπτυχθεί γεωργία μεγάλης κλίμακας, εφόσον μάλιστα υπάρχουν μεγάλες πεδινές εκτάσεις στις χαμηλές περιοχές κοντά στις ακτές του Παλαικάστρου. Η ύπαρξη ακόμα των οστέινων εργαλείων στη βραχοσκεπή, αλλά και ο μεγάλος αριθμός πελέκεων, μας κάνουν να

²¹ Με τα μέχρι σήμερα στοιχεία στη νεότερη νεολιθική φαίνεται να ανήκουν και οι άλλες εγκαταστάσεις της Ανατολικής Κρήτης, με εξαίρεση την ταφική βραχοσκεπή του Αγίου Νικολάου που χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική.

υποθέσουμε ότι, εκτός από κτηνοτροφική εγκατάσταση, πιθανότατα να ήταν και βιοτεχνική, κατασκευής οστέινων εργαλείων και πελέκεων κοντά στην πηγή της πρώτης ύλης. Η ίδια η βραχοσκεπή θα ήταν το εργαστήριο των οστέινων εργαλείων²². Το μέγεθος της εγκατάστασης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δε μπορεί παρά να ήταν μία μεμονωμένη κτηνοτροφική-βιοτεχνική εγκατάσταση. Ένα τέτοιο τοπίο, όπως περιγράφηκε, παραπάνω σίγουρα ευνοεί την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, ενώ δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και την πιθανότητα να εξασκούνταν και κάποιας μορφής γεωργία στις μικρές κοιλότητες χώματος ανάμεσα στους βράχους. Τυχαία ευρήματα πελέκεων και από άλλες κοντινές περιοχές, όπως το Καρύδι και την Ξερολίμνη (Pendlebury 1939, 45), μαζί με αυτά που είχαν αγοράσει οι ανασκαφείς μαρτυρούν ίσως την ύπαρξη και άλλων παρόμοιων εγκαταστάσεων στην ορεινή αυτή ζώνη της Ανατολικής Κρήτης.

Κατελιώνας και Λαμνώνι

Το 1994 ο Κ. Branigan και οι συνεργάτες του διενήργησαν επιφανειακή έρευνα σε δύο μικρά λεκανοπέδια στην ορεινή ζώνη της ευρύτερης περιοχής Ζήρου, στον Κατελιώνα, 3χλμ. βόρεια και στο Λαμνώνι, 3χλμ. ανατολικά. Και στα δύο αυτά οροπέδια υπάρχουν μικροί οικισμοί που σήμερα χρησιμοποιούνται μόνο ως μετόχια από κτηνοτρόφους (Branigan 1998, 23-90. Branigan, 2000, 161-168).

Ο Κατελιώνας (Εικόνα 31) βρίσκεται σε υψόμετρο 546μ., στο κέντρο περίπου του ορεινού όγκου και είναι αρκετά πιο εκτεταμένος από το Λαμνώνι με μέγιστες διαστάσεις 2x1χλμ. Το Λαμνώνι (Εικόνα 32) βρίσκεται σε υψόμετρο 650μ., στην ορεινή χώρα πάνω από την παράκτια ζώνη Ζάκρου-Ξεροκάμπου και έχει μέγιστες διαστάσεις 900x600μ. Τα περισσότερα νεολιθικά όστρακα έδωσε το Λαμνώνι (401 έναντι 195 από τον Κατελιώνα) και όλα προέρχονται από τις παρυφές του κάμπου. Οι ερευνητές μιλάνε για τέσσερις θέσεις αυτής της περιόδου στον ίδιο τον κάμπο και ένα απομονωμένο αγροτόσπιτο στην είσοδό του στα δυτικά. Οι τέσσερις αυτές θέσεις με βάση την πυκνότητα και την έκταση των ευρημάτων πρέπει να ήταν δύο οικιστικές εγκαταστάσεις, μία μικρότερη και μία μεγαλύτερη, στις παρυφές των γύρω λόφων, μία ταφική βραχοσκεπή και μία εγκατάσταση στην κορυφή ενός στενού λόφου που δε φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί για κατοίκηση, αλλά η χρήση του πιθανότατα να

²² Ανάλογη δραστηριότητα εντοπίζεται και στο σπήλαιο του Γερανίου Ρεθύμνου σε προγενέστερη φάση.

ήταν τελετουργική. Ανάλογη είναι και η παρουσία των θέσεων στον Κατελιώνα, όπου υπάρχουν δύο εκτεταμένες εγκαταστάσεις, μία στην έξοδο του κάμπου προς νότο και μία γύρω από το χαμηλό λόφο στο κέντρο της πεδιάδας, δύο μικρότερες γύρω από το σημερινό οικισμό, μία θέση πάνω σε λόφο στα ανατολικά με άγνωστη χρήση και τέλος μία επίσης στα ανατολικά σε απότομη βραχώδη πλαγιά, που ίσως χρησίμευσε ως νεκροταφείο και μετά τη Νεολιθική εποχή.

Σύμφωνα με τον K. Branigan (Branigan 2000, 165-166) τα δύο αυτά οροπέδια καταλήφθηκαν αρχικά από μία κοινότητα, κατά βάση κτηνοτροφική, που δεν πρέπει να ξεπερνούσε τις έξι με επτά οικογένειες. Οι οικογένειες αυτές είχαν εγκατασταθεί σε δύο αγροικίες και σε άλλα δύο τουλάχιστον μεμονωμένα αγροτόσπιτα και μοιράζονταν έναν κοινό χώρο ταφής και ίσως ένα ιερό στην περίπτωση του Λαμωνίου. Η βασική δραστηριότητά της θα ήταν η εκτροφή αιγοπροβάτων. Ο περιορισμένος καλλιεργήσιμος χώρος δε θα ευνοούσε τη μεγάλη παραγωγή σιτηρών, φρούτων και λαχανικών, και αν υπήρχε μία τέτοια παραγωγή, αυτή θα ήταν περιορισμένη. Η κοινότητα αυτή δεν πρέπει να παρέμεινε στα οροπέδια πάνω από μία έως δύο γενιές και στη συνέχεια τα εγκατέλειψε και τα επισκεπτόταν μόνο εποχικά. Έρευνες στην ευρύτερη ορεινή περιοχή της Ανατολικής Κρήτης έχουν αποκαλύψει μία εκτεταμένη διάδοση οικισμών της ίδιας περιόδου με συνέχεια και στην ΠΜ εποχή, πράγμα που ίσως φανερώνει εξάπλωση του πληθυσμού στα βραχώδη αυτά οροπέδια του ανατολικού τμήματος της Κρήτης (Tomkins, Kokkinakis et al. 2004).

1.2. ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ. ΒΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ. ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ ΚΑΙ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

Γεωμορφολογία

Το κεντρικό τμήμα του νομού Λασιθίου περιλαμβάνει δύο επαρχίες, την επαρχία Μεραμπέλου και την επαρχία Ιεράπετρας. Η επαρχία Μεραμπέλου καλύπτει όλη τη χερσόνησο του Αγίου Ιωάννη, στα δυτικά του ομώνυμου κόλπου και αποτελεί τη βορειοδυτική προέκταση των Λασιθιώτικων βουνών, καθιστώντας έτσι το δυτικό αυτό τμήμα ορεινό και βραχώδες. Το ανατολικό τμήμα περιλαμβάνει τον σχετικά εύφορο πεδινό Ισθμό της Ιεράπετρας και την παράκτια ζώνη βόρεια και νότια της δυτικής οροσειράς των Σητειακών βουνών.

Ανθρώπινες δραστηριότητες

Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες οι οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων στο τμήμα αυτό του νομού Λασιθίου έχουν αλλάξει σε μεγάλο βαθμό. Καθαρά αγροτικός ο πληθυσμός του ορεινού Μεραμπέλου παλαιότερα, όπου εκτός από σιτηρά, παρήγαγαν και μεγάλες ποσότητες αμυγδάλων. Σήμερα οι περιοχές αυτές φαίνονται να εγκαταλείπονται, κυρίως λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης και της στροφής του πληθυσμού προς τον τουρισμό, που αναπτύσσεται ραγδαία στην περιοχή του Αγίου Νικολάου και στη βόρεια ακτή. Στην επαρχία της Ιεράπετρας αντίθετα αλματώδης είναι η ανάπτυξη της καλλιέργειας πρώιμων και υπερπρώιμων κηπευτικών σε θερμοκήπια, ενώ και εδώ έχει κάνει την εμφάνισή του ο τουρισμός.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Το κεντρικό τμήμα του νομού Λασιθίου έχει δώσει σχετικά λίγα νεολιθικά ίχνη, χωρίς όμως να έχει γίνει ουσιαστικά καμία ανασκαφική έρευνα. Από τα μέχρι τώρα στοιχεία φαίνεται ότι η περιοχή αποτελεί ένα ενδιάμεσο πέρασμα για άλλες περιοχές. Ωστόσο οι γνώσεις μας για τη Νεολιθική εποχή σ' αυτό το τμήμα του νησιού παραμένουν περιορισμένες και συγκεχυμένες. Η βόρεια ακτή του κόλπου του Μεραμπέλου από τον όρμο του Μόχλου μέχρι το ακρωτήριο του Αγίου Ιωάννη του Αφορεσμένου και η μεσόγειος χώρα της έχει αποκαλύψει νεολιθικά ίχνη, κυρίως της Νεότερης Νεολιθικής, είτε τυχαία (Φουρνή), είτε με επιφανειακή παρατήρηση μόνο της κεραμικής (Θερίοσπηλιος), είτε κατά τη διάρκεια άλλων ανασκαφών (Μόχλος,

Ψείρα, Σφουγγαράς), είτε με εντατική επιφανειακή έρευνα (περιοχή Καβουσίου και Βρόκαστρου)²³. Πρόσφατα, έπειτα από τις μελέτες του P. Tomkins για την κεραμική της Κνωσού, φάνηκε ότι οι εγκαταστάσεις στην περιοχή του Μεραμπέλου ξεκινάνε πολύ πριν από αυτό που είχε αρχικά υποθεθεί, ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική (Tomkins 2004, 51-59). Αντίθετα, σε όλη τη νότια ακτή της Ιεράπετρας, από το Μακρύ Γυαλό (ή ακόμα και πιο ανατολικά από το Γούδουρα) και μέχρι τον Κερατόκαμπο, την παράλια χώρα της Βιάννου, μόνο δύο νεολιθικές θέσεις έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Η χρονολόγηση τους στη Νεολιθική δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη, αφού εντατικές ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν γίνει, και τα συμπεράσματα αυτά προέρχονται από τις παρατηρήσεις των επιφανειακών ευρημάτων. Πρόκειται για τις ταφικές βραχοσκεπές στην περιοχή της Αγίας Φωτιάς, ανατολικά της Ιεράπετρας, και το μεγάλο ταφικό(;) σπήλαιο Κλεισίδι στο χωριό Μεταξοχώρι, βόρεια του Μύρτου.

1.2.1. ΒΟΡΕΙΑ ΑΚΤΗ

Σπήλαια

Θεριόσπηλιος Καβούσι

Το σπήλαιο Θεριόσπηλιος ή Κολωνόσπηλιος βρίσκεται στη θέση Θεριό-Χυλόφτες βορειοδυτικά του Καβουσίου, σε μία απότομη πλαγιά με μεγάλη κλίση προς τη θάλασσα, σε υψόμετρο 65μ (Εικόνα 33). Η βλάστηση είναι αραιή και αποτελείται κυρίως από φρύγανα. Το σπήλαιο ανοίγεται σε δολομίτη του Τριαδικού. Πάνω από το σπήλαιο βρίσκεται μικρή έκταση με αλουβιακές προσχώσεις και άργιλο που καλλιεργείται με ελαιόδεντρα (Πλατάκης 1975, 181-185).

Η είσοδος του σπηλαίου με βόρειο προσανατολισμό έχει πλάτος 2,55-3,10μ. και ύψος 1,15μ. και οδηγεί σε χαμηλό προθάλαμο (7x8x0,4-0,95μ.). Στη συνέχεια ανοίγεται μεγάλη αίθουσα διαστάσεων 37x25x1,6-7μ. ελάχιστα φωτιζόμενη από το φυσικό φως. Η αίθουσα αυτή, γεμάτη με σταλαγμίτες και σταλαγματικές κολώνες, έχει κατηφορική διαμόρφωση και πολλές πεσμένες πέτρες στο βαθύτερο τμήμα της (Πλατάκης 181-185).

²³ Στην επαρχία Μεραμπέλου ανήκει και το σπήλαιο της Μιλάτου, όπου ο Faure εντόπισε ένα νεολιθικό όστρακο (Faure 1964, 70). Αντίθετα, βρέθηκαν μεγαλύτερες ποσότητες ΠΜ και ΥΜ οστράκων. (Farmer 1998, 351).

Εικόνα 6. Κάτοψη του σπηλαίου «Θεριόσπηλιος» (Πλατάκης 1975)

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο έγινε από την E. Hall το 1910, όμως η ανασκαφή δε δημοσιεύθηκε ποτέ (Haggis 1996, 380, υποσ. 22). Το σπήλαιο επίσης επισκέφτηκε και ερεύνησε ο P. Faure, ο οποίος, χωρίς να δώσει περισσότερα στοιχεία, χρονολογεί την κεραμική που παρατήρησε στην ΥΜ ΙΙΙ (Faure 1964, 60). Η τελευταία επίσκεψη έγινε το 1990 από τον Ζώνη, ο οποίος αποκάλυψε δύο λίθινους πελέκεις και δύο όστρακα Τελικής Νεολιθικής περιόδου (Ζώνης 1990, 340). Κανένα άλλο στοιχείο δε βρέθηκε, ώστε να επιβεβαιωθεί η υπόθεση ότι χρησιμοποιήθηκε κατά τη Νεολιθική εποχή, και τα έως τώρα ευρήματα αποτελούν απλά μία πρώτη ένδειξη για μία πιθανή χρήση του σπηλαίου εκείνη την εποχή.

Σπήλαιο στην Παχιά Άμμο

Ελάχιστα είναι γνωστά, για να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια τη θέση αυτή. Πιθανότατα πρόκειται για μία βραχώδη προεξοχή, η οποία δημιουργούσε μία αβαθή βραχοσκεπή, που είχε χρησιμοποιηθεί για ταφές. Πρέπει να ήταν

βορειοανατολικά της Παχειάς Άμμου. Τα μόνα όστρακα, που υπάρχουν στη συλλογή του Μουσείου του Πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια, είναι δύο χείλη γραμμικής έντριπτης κεραμικής ρυθμού Πύργου, που ο Betancourt χρονολογεί στην Τελική Νεολιθική - ΠΜ I περίοδο (Betancourt 1983, 14).

Υπαίθριες Θέσεις

Καστέλλι Φουρνής

Το 1959, κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης δεξαμενής νερού στην ορεινή περιοχή κοντά στο χωριό Καστέλλι Φουρνής Μεραμπέλου, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 11μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους τα στόμια τριών αρχαίων πηγαδιών. Η σωστική ανασκαφή που διεξήγαγε ο Ν. Πλάτων (Πλάτων 1959, 367-393) απέδειξε ότι μόνο το μεγαλύτερο πηγάδι, με διάμετρο στομίου 2-2,5μ., περιείχε αρχαιολογικά κατάλοιπα. Στην ανασκαφή βρέθηκε μόνο κεραμική, η οποία αποτελεί ένα ομοιογενές σύνολο που χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική (4500-3200 π.Χ.). Περιλαμβάνει 34 ακέραια και συγκολλημένα αγγεία και διαγνωστικά όστρακα, και 138 αδιάγνωστα. Τα περισσότερα από τα αγγεία έχουν το ίδιο σχήμα, δηλαδή είναι δοχεία με ψηλό λαιμό και δύο μικρές κάθετες λαβές, στις οποίες θα μπορούσε να προσαρμοστεί σκοινί για την άντληση νερού από το πηγάδι. Το πηγάδι αυτό, που φαίνεται να ανοίχτηκε τη Νεολιθική εποχή για τη συλλογή και την άντληση νερού, αποτελεί το μοναδικό τέτοιο παράδειγμα στην Κρήτη και μας δίνει στοιχεία για την άγνωστη μέχρι τώρα τεχνολογία τέτοιου είδους στην εποχή αυτή και για την ικανότητα των ανθρώπων να αντλούν από υπόγειες πηγές νερού.

Η θέση του πηγαδιού βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του μικρού οροπεδίου της Φουρνής, 200μ. από το χωριό Καστέλλι και σε υψόμετρο 300μ. Πρόκειται για μία ορεινή λοφώδη περιοχή που καταλαμβάνει όλο το δυτικό τμήμα του κόλπου και της επαρχίας του Μεραμπέλου. Η περιοχή διακρίνεται για τα μικρά οροπέδιά της, ένα από τα οποία είναι και αυτό της Φουρνής. Επιφανειακά νερά και πηγές δε διαθέτει αλλά το καρστικό τοπίο την κάνει πλούσια σε υπόγεια αποθέματα, τα οποία θέλησαν να εκμεταλλευτούν οι νεολιθικοί κάτοικοι του οροπεδίου. Παρόλο που το πηγάδι περιβάλλεται από εύφορη γη, φαίνεται σχεδόν απίθανο, σύμφωνα με τη Κ. Μαντέλη, να είχε χρησιμοποιηθεί για γεωργικούς σκοπούς, καθώς η τεχνολογία άρδευσης εκείνη την εποχή δεν ήταν αρκετά προηγμένη, ώστε να μπορεί να εκμεταλλεύεται σε μεγάλη κλίμακα τα υπόγεια αποθέματα νερών (Manteli 1992, 114). Πιθανότατα, η περιοχή κατοικούνταν μόνο κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού από

κτηνοτροφικές κοινότητες. Φαίνεται να ισχύει το ίδιο μοντέλο της εποχικής μετακίνησης των κοπαδιών από τα πεδινά στο ορεινά, όπως θα δούμε να ισχύει και στην περίπτωση του Οροπεδίου του Λασιθίου. Ο G. Owens πιστεύει ότι πρόκειται για αγροτικές κοινότητες, οι οποίες θα ζούσαν σε κάποιο κοντινό οικισμό και θα μπορούσαν να χρησιμοποιούν τα γύρω σπήλαια. Ίσως να έφταναν εδώ από την πλευρά της θάλασσας (Owens 2003, 174). Χωρίς περαιτέρω αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή, μόνο εικασίες μπορούν να διατυπώνονται για τη φύση της δραστηριότητας αυτών των πληθυσμιακών ομάδων.

Σφουγγαράς Γουρνιά

Εικόνα 7. Σχέδιο του Σφουγγαρά. Το σημείο D δείχνει τη θέση της νεολιθικής απόθεσης (Betancourt 1983)

Σφουγγαράς ονομάζεται ο χαμηλός λόφος που κλείνει από τα ανατολικά τη μικρή επίπεδη περιοχή της ακτής των Γουρνιών και βρίσκεται σε απόσταση 150-200μ. από τον ομώνυμο μινωικό οικισμό (Εικόνα 34). Ο λόφος αυτός αποτελείται στο ψηλότερο τμήμα του από ασβεστολιθικούς βράχους και στη συνέχεια από μία πλαγιά κατάσπαρτη με μεγάλους βράχους και ογκόλιθους, υλικό προερχόμενο από το θρυμματισμό των βράχων της κορυφής. Εδώ αναπτύχθηκε μεγάλο νεκροταφείο την ΠΜ ΙΙ-ΥΜ Ι που πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε από τους κατοίκους της πόλης των

Γουρνιών ή της μικρής εγκατάστασης που βρισκόταν στην κορυφή του λόφου. Οι ταφές γίνονταν στις βραχοσκεπές στα πόδια των βράχων, αλλά και στο έδαφος της πλαγιάς.

Οι πρώτες ανασκαφές στην περιοχή του Σφουγγαρά έγιναν από την H. Hawes-Boyd το 1904 (Hawes-Boyd 1908, 56-57), η οποία ανέσκαψε τέσσερις ταφικές βραχοσκεπές της ΠΜ περιόδου²⁴. Στις ανασκαφές, που συνεχίστηκαν από τον R. Seager το 1910 και δημοσιεύτηκαν από την E. Hall το 1912 (Hall 1912, 46-48), αποκαλύφθηκε σε απόσταση 10μ., στα νότια μίας από αυτές τις βραχοσκεπές, ένα νεολιθικό στρώμα κάτω από ΠΜ. Δε βρέθηκαν οικοδομικά ίχνη, γεγονός που μας επιτρέπει να εικάσουμε ότι η εγκατάσταση ήταν κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά. Η κεραμική, που είναι παρόμοια με την κεραμική από τη Μαγκασά, φαίνεται να ανήκει στους τελευταίους χρόνους της Νεολιθικής εποχής (Νεότερη Νεολιθική ή Τελική Νεολιθική). Η προσπάθεια να συνδεθεί το σπίτι με τη βραχοσκεπή δε φαίνεται να έχει βάση καθώς στη βραχοσκεπή δε βρέθηκε κανένα νεολιθικό ίχνος. Πιθανότατα πρόκειται για μία μεμονωμένη νεολιθική εγκατάσταση, κάτι ανάλογο με αυτή στη Μαγκασά ή τα μεμονωμένα αγροτόσπιτα στα οροπέδια του Κατελιώνα και του Λαμνωνίου, με τη διαφορά ότι εκείνα ήταν στην ορεινή ενδοχώρα, ενώ ο Σφουγγαράς απέχει λίγα μέτρα από τη θάλασσα.

Μόχλος

Ο Μόχλος είναι ένα μικρό νησί στο δυτικό άκρο του όρμου του Μόχλου και σε μικρή απόσταση από την ακτή (180μ.), με την οποία πιθανότατα να ήταν ενωμένο με στενό ισθμό την Εποχή του Χαλκού (Εικόνα 35). Το νησί είναι μικρό με διαστάσεις 250x300μ. Σήμερα είναι σχεδόν ξερό και άγονο, βραχώδες με ελάχιστη βλάστηση και καμία πηγή νερού. Όμως, στην απέναντι ακτή ανοίγεται μία καλά αρδεύσιμη και εύφορη στενή πεδιάδα μήκους 4χλμ. (Myers et al. 1992, 186-193. Ζώης 1973, 98-105. Vagnetti et al. 1978, 137. Treuil 1983, 34-35). Τα νεολιθικά ίχνη προέρχονται από το δυτικό τμήμα του νησιού, κάτω από τους τάφους του ΠΜ II-MM1 νεκροταφείου με τα είκοσι τέσσερα ταφικά περιφράγματα. Συγκεκριμένα το στρώμα κάτω από τη θεμελίωση του τάφου V έδωσε τη νεολιθική κεραμική (Seager 1912. Treuil 1983, 34). Πρόκειται για μία όχι και τόσο συνηθισμένη κεραμική ομάδα από 14 μικρά συγκολλημένα αγγεία που, αν και αρχικά είχαν χρονολογηθεί στην ΠΜ

²⁴ Οι βραχοσκεπές αυτές δεν είναι πλέον ορατές (Fotou 1993, 101).

Ι από τον R. Seager, σήμερα πιστεύεται ότι ανήκουν στην Τελική Νεολιθική²⁵. Η δημοσίευση δεν αναφέρει αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή αλλά αντικείμενα αυτής της περιόδου, και έτσι δε μπορούμε να γνωρίζουμε τη μορφή και το χαρακτήρα της εγκατάστασης.

Ψείρα

Η Ψείρα είναι ένα νησί μέγιστων διαστάσεων 2x1χλμ. στο ανατολικό άκρο του κόλπου του Μεραμπέλου, περίπου 2,5χλμ. από τον όρμο της Ψείρας (Εικόνα 36). Γεωμορφολογικά το νησί χαρακτηρίζεται από απότομες πλαγιές και λόφους στο εσωτερικό, απόκρημνες ακτές στα βόρεια και δυτικά και τέλος από εύκολα προσβάσιμες νότιες και ανατολικές ακτές προς την πλευρά της Κρήτης. Το νησί σήμερα είναι απογυμνωμένο από βλάστηση και διαβρωμένο, χωρίς καμιά πηγή νερού, όμως παλαιότερα φαίνεται να υπήρχαν καλλιέργειες σε μεγάλη έκταση, όπως υποδηλώνουν οι διαμορφωμένες πεζούλες και οι διασκορπισμένες μικρές μινωικές αγροικίες (Betancourt et al. 1992, 47-54). Αυτό όμως που προσέλκυσε τους ανθρώπους εδώ τη Μινωική εποχή, ώστε να ιδρύσουν μία εκτεταμένη εγκατάσταση, φαίνεται να ήταν ένα μικρό, προστατευμένο από τους βόρειους ανέμους, λιμάνι στα νότια του νησιού.

Το νησί κατοικήθηκε για πρώτη φορά σε μικρή έκταση την Τελική Νεολιθική-ΠΜ Ι, όπως δείχνουν τα διασκορπισμένα ίχνη μαύρης στιλβωτής κεραμικής αυτής της περιόδου²⁶ στη χερσόνησο Κατσούνι εκατέρωθεν του λιμανιού, στην ίδια περιοχή όπου κτίστηκε στη συνέχεια ο εκτεταμένος μινωικός οικισμός. Το νεκροταφείο του πρώιμου αυτού οικισμού βρίσκεται στα νοτιοδυτικά και σε μικρή απόσταση από τον οικισμό και ταυτίζεται με το νεκροταφείο της πρώτης μινωικής πόλης, δηλαδή καλύπτει την πρώτη φάση συνεχούς κατοίκησης του νησιού από την Τελική Νεολιθική - ΠΜ Ι έως και τη ΜΜ ΙΙΒ. Από τους δεκαεννέα τάφους που έχουν ερευνηθεί, οι οκτώ τουλάχιστον φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά κατά την Τελική Νεολιθική - ΠΜ Ι περίοδο (Betancourt et al. 2003). Ο οικισμός της Τελικής Νεολιθικής - ΠΜ Ι Ψείρας είναι μεγαλύτερος σε σχέση με τους οικισμούς της ίδιας περιόδου στην απέναντι ακτή της Κρήτης και πιθανότατα να αποτελούνταν

²⁵ Περισσότερα για τις συζητήσεις σχετικά με την κεραμική αυτή ομάδα και την ύπαρξη νεολιθικής φάσης στο Μόγλο βλ. Vagnetti et al. 1978, 137. Ζώης 1972, 431. Ζώης 1973, 98-105. Ζώης, 1998, 31-64.

²⁶ Ο Seager (Seager 1910, 16) θεωρεί την κεραμική αυτή ΠΜ Ι, όμως οι τελευταίοι ανασκαφείς θεωρούν ότι ανήκει στην Τελική Νεολιθική-ΠΜ Ι (Betancourt et al. 1988, 207).

από πέντε με δέκα οικογένειες, επειδή η περιορισμένη καλλιεργήσιμη έκταση στο νησί δε θα μπορούσε να θρέψει μεγαλύτερες κοινότητες. Οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες της κοινότητας αυτής φαίνονταν να περιορίζονται στη γεωργία και στην κτηνοτροφία, όπως επίσης στην παράκτια αλιεία (Betancourt et al. 2002, 19-21).

Επιφανειακές Έρευνες στο Καβούσι, Γουρνιά και Βρόκαστρο

Από τις τρεις συστηματικές επιφανειακές έρευνες, που καλύπτουν μία μεγάλη περιοχή από το Καλό Χωριό στα δυτικά, μέχρι το Καβούσι στα ανατολικά και τον Ισθμό της Ιεράπετρας στα νότια, φάνηκε ότι η περιοχή ήταν έξω από τη σφαίρα δράσης των νεολιθικών ανθρώπων, επειδή λίγες θέσεις έχουν βρεθεί αναλογικά με άλλες μικρότερες περιοχές, π.χ. το Οροπέδιο του Λασιθίου. Συγκεκριμένα:

Στην επιφανειακή έρευνα του Καβουσίου εντοπίστηκαν εννέα ΠΜ θέσεις από τις οποίες η μία φαίνεται ότι κατοικήθηκε για πρώτη φορά στην Τελική Νεολιθική - ΠΜ I-II και η οποία βρίσκεται νοτιοδυτικά της κεντρικής πλατείας του χωριού. Μία πηγή νερού, που βρίσκεται στο σημείο αυτό, φαίνεται ότι θα είχε προσελκύσει τους πρώτους κατοίκους (Haggis 1996, 390-391).

Στην έρευνα των Γουρνιών που καλύπτει την παράκτια ζώνη ανάμεσα στο Βρόκαστρο και το Καβούσι και όλο τον Ισθμό της Ιεράπετρας μέχρι το Κάτω Χωριό, εκτός από τη θέση στο Σφουγγαρά αποκαλύφθηκαν τρεις ακόμα θέσεις της Τελικής Νεολιθικής, από τις οποίες η μία είναι σπήλαιο κοντά σε φυσική πηγή νερού. Την επόμενη, την ΠΜ I περίοδο, οι θέσεις γίνονται είκοσι πέντε. Όλες οι θέσεις και των δύο περιόδων βρίσκονται κοντά σε χώρους κατάλληλους για βοσκή και με αρκετό νερό (Watrous et al. 2000, 474-475).

Η επιφανειακή έρευνα γύρω από το Βρόκαστρο έδειξε ότι δεν πρέπει να υπήρχε μεγάλη νεολιθική δραστηριότητα στην περιοχή, αφού μόνο τρεις θέσεις μπορούν να θεωρηθούν με βεβαιότητα ότι χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην Τελική Νεολιθική - ΠΜ I. Πρόκειται για παράκτιες θέσεις²⁷, οι δύο από τις οποίες βρίσκονται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, στη δυτική ακτή της παραλίας του Καλού Χωριού (θέση Ιωαννιμίτι-Στόμιο) και η τρίτη βρίσκεται σε χαμηλό λόφο σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του Ίστρου και σε 550μ. απόσταση από τη θάλασσα (Hayden et al. 1992, 321).

²⁷ Αξίζει να αναφέρουμε ότι όλες οι θέσεις των επόμενων περιόδων (ΠΜ και ΜΜ) τοποθετούνται πάνω σε κορυφές λόφων και πλαγιές σε υψόμετρο 100-200μ., είτε κοντά στην ακτή είτε στην ενδοχώρα. (Hayden et al. 1992, 322-323).

1.2.2. ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ

Σπήλαια

Βραχοσκεπές στην Αγία Φωτιά²⁸

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στα Γουρνιά το 1904, η αμερικάνικη αρχαιολογική αποστολή με επικεφαλής την Η. Hawes-Boyd (Hawes-Boyd 1908, 56-57) διεξήγαγε μικρές ανασκαφικές έρευνες διάρκειας τριών ημερών στη νότια ακτή ανατολικά της Ιεράπετρας, στην περιοχή Φέρμων-Αγίας Φωτιάς της πρώην κοινότητας του Αγίου Ιωάννη, και στο εσωτερικό, στα βορειοδυτικά, στο ομώνυμο χωριό²⁹. Ερευνήθηκαν βραχοσκεπές³⁰, οι οποίες περιείχαν ταφές της Τελικής Νεολιθικής - ΠΜ ΙΙΙ. Ο J. Pendlebury αναφέρει ότι οι βραχοσκεπές βρίσκονται 35 λεπτά δυτικά του χωριού της Αγίας Φωτιάς, δηλαδή ανάμεσα στα δύο χωριά Αγία Φωτιά - Φέρμα (Pendlebury, 1932-1933, 100. Pendlebury 1939, 44). Το ίδιο σπήλαιο ο P. Faure το ονομάζει Σπηλιάρια και θεωρεί ότι ήταν εποχική κατοίκηση βοσκών. Ακόμα και σήμερα χρησιμοποιείται για το σταυλισμό ζώων. Στον κατάλογό του με τα ταφικά σπήλαια αναφέρει δύο στα Φέρμα - Αγία Φωτιά διαστάσεων 8x4x0,7μ. και 8x6,5x1,5μ., και τα χρονολογεί στην ΠΜ Ι-ΙΙ περίοδο (Faure 1964, 57, 67).

Η Αγία Φωτιά είναι ένας πολύ μικρός παραθαλάσσιος οικισμός με ελάχιστες κατοικίες, σε μικρό φυσικό ορμίσκο με νότιο προσανατολισμό (Εικόνα 37). Εδώ σχηματίζεται μικρή κοιλάδα με μέγιστο πλάτος όχι μεγαλύτερο από 50μ., το οποίο μειώνεται σταδιακά προς βορά, και μήκος όχι μεγαλύτερο από 300μ. Η γεωλογία της περιοχής χαρακτηρίζεται από προσχλωσιγενή εδάφη και ψαμμιτικά πετρώματα. Η κυριαρχούσα βλάστηση είναι το πεύκο και η ελιά, ενώ παρατηρούνται πλατάνια κατά μήκος του ποταμού που διασχίζει την κοιλάδα. Η κοιλάδα απολήγει προς βορά στο σημείο τομής με τον αμαξιτό δρόμο που ενώνει την Ιεράπετρα με τη Σητεία. Από εκεί και προς βορά η τοπογραφία χαρακτηρίζεται από χαμηλούς λόφους με πυκνή πευκοφύτευση. Ο μικρός αυτός όρμος βρίσκεται στην έξοδο φαραγγιού που οδηγεί προς το εσωτερικό του νησιού. Σε απόσταση μεγαλύτερη από 4χλμ. υπάρχουν

²⁸ Συγκεκριμένες οι πληροφορίες που αφορούν την ακριβή θέση, τον αριθμό, τη μορφή, τη χρήση και τη χρονολόγηση των σπηλαίων αυτών, γι' αυτό και ίσως δε θα ήταν σκόπιμο να τις συμπεριλάβω στον κατάλόγο μου, όμως αποτελούν τις μοναδικές θέσεις στη νότια ακτή του νομού Λασιθίου με ενδείξεις νεολιθικής δραστηριότητας.

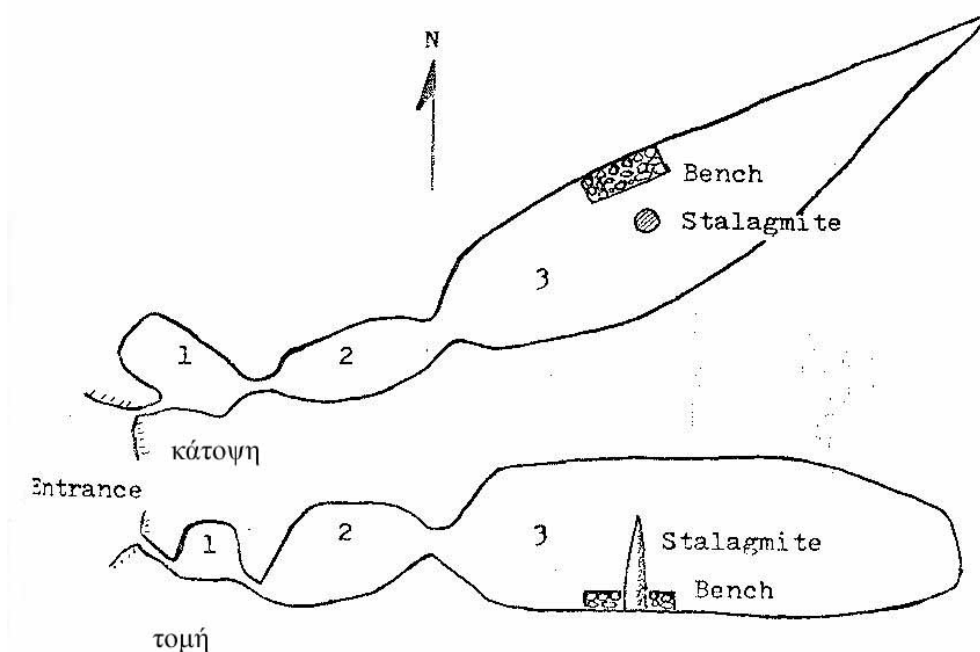
²⁹ Δεν έχει διευκρινισθεί αν οι ταφικές βραχοσκεπές προέρχονται και από τις δύο θέσεις ή μόνο από τα Φέρμα (Fotou 1993, 104).

³⁰ Παρόλο που επισκέφθηκα την περιοχή στις 21 Απριλίου 2006 και ξανά στις 12 Αυγούστου 2006, στάθηκε αδύνατος ο εντοπισμός των συγκεκριμένων βραχοσκεπών.

χαμηλά ασβεστολιθικά βουνά. Σήμερα, ο οικισμός αυτός έχει αρχίσει να αναπτύσσεται τουριστικά.

Σπήλαιο στο Κλεισίδι, Μύρτος

Βρίσκεται σε υψόμετρο 800μ., στις νότιες υπώρειες των Λασιθιώτικων βουνών, κοντά στο χωριό Μεταξοχώρι και στα 8χλμ. σε ευθεία γραμμή από την παραλία της Μύρτου. Το σπήλαιο είναι μακρόστενο, αποτελούμενο από τρεις θαλάμους, που βρίσκονται όλοι στο ίδιο επίπεδο. Η είσοδος του είναι στενή και δεν είναι εύκολα ορατή από μακριά. Οι διαστάσεις του σύμφωνα με τον P. Faure είναι 100x6x3μ. (Faure 1964, 67), όμως ο J. Younger υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να έχει μήκος μεγαλύτερο από τα 30μ. (Younger 1976, 166-169).

Εικόνα 8. Κάτοψη και τομή του σπηλαίου «Κλεισίδι» (Younger 1976)

Το σπήλαιο επισκέφθηκε για πρώτη φορά ο P. Faure το 1956 και στη συνέχεια ο Kaiser το 1968 και ο J. Younger το 1974. Ανασκαφές δεν έχουν διεξαχθεί και οι αναφορές προέρχονται μόνο από παρατηρήσεις των επιφανειακών ευρημάτων. Αυτό που όλοι παρατήρησαν είναι ότι η πρώτη αίθουσα, που είναι μικρή και χαμηλή, είναι καλυμμένη από ανθρώπινα οστά και κεραμική. Η ίδια κατάσταση εμφανίζεται και στο πρώτο τμήμα του δεύτερου θαλάμου. Στο κέντρο περίπου του τρίτου θαλάμου,

που είναι ο πιο μεγάλος και ο πιο ψηλός, υπάρχει ένας μοναδικός σταλαγμίτης, απέναντι από τον οποίο, στο βόρειο τοίχο, βρίσκεται ένα μεγάλο κτιστό θρανίο.

Υπάρχει μεγάλη διάσταση απόψεων ανάμεσα στο P. Faure και στον J. Younger, που δεν περιορίζεται μόνο στις διαστάσεις του σπήλαιου, αλλά και στη χρονολόγηση της κεραμικής και των σκελετικών καταλοίπων. Ο P. Faure θεωρεί ότι πρόκειται για ταφικό σπήλαιο της Νεολιθικής εποχής (Faure 1964, 67), αν και αλλού αναφέρει ότι τα άτομα που έχασαν τη ζωή τους εδώ, θα είχαν έρθει για να κρυφτούν και θα πέθαναν από πείνα ή από ασφυξία (Faure 1964, 48-49), και χρονολογεί την κεραμική στη Νεολιθική, ΥΜ ΙΙΙ, Υπομινωική και Γεωμετρική εποχή (Faure 1964, 30). Ο J. Younger παρατήρησε ένα παχύ στρώμα ιζήματος πάνω στα οστά και στα όστρακα, το οποίο τα καθιστά σύγχρονα μεταξύ τους. Από τη χρονολόγηση της διαγνωστικής κεραμικής φαίνεται ότι ανήκουν στην ΠΜ ΙΙ περίοδο και πιθανότατα το σπήλαιο δεν ήταν χώρος ταφής, αλλά οστεοφυλάκιο, αφού κανένας σκελετός δεν ήταν ανέπαφος, αλλά ήταν όλοι διασκορπισμένοι στην επιφάνεια του δαπέδου. Επίσης δεν αναφέρει πουθενά στοιχεία για νεολιθική κεραμική (Younger 1976, 168).

Εμφανίζεται το ίδιο πρόβλημα, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, δηλαδή της ασυμφωνίας των απόψεων σχετικά με τη χρονολόγηση της κεραμικής, έτσι ώστε οι δύο μοναδικές νεολιθικές θέσεις, που είναι ταυτόχρονα και σπήλαια, της νότιας ακτής να είναι μόνο πιθανές και αρκετά αμφισβητούμενες.

Υπαίθριες Θέσεις

Κάτω ή Πάνω Χωριό

Αμφίβολη είναι η ύπαρξη νεολιθικής θέσης στην περιοχή, επειδή τα μόνα στοιχεία που έχουμε είναι ένα μεγάλο νεολιθικό ειδώλιο, που βρέθηκε πιθανότατα το 1940 από χωρικό και κατέληξε στη συλλογή Γιαμαλάκη (σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου) και το οποίο χρονολογείται στη Μέση Νεολιθική -Νεότερη Νεολιθική περίοδο (Παπαθανασόπουλος 1996, 323 αρ. 250). Ο Ν. Πλάτων, έπειτα από επιτόπια έρευνα της θέσης εύρεσης, αναφέρει την παρουσία λίγων νεολιθικών οστράκων, όμως δε δίνει καμιά επιπλέον πληροφορία για την ακριβή θέση τους (Πλάτων 1938, 490. Ξενάκης, 1947, 219-220). Η περιοχή αυτή βρίσκεται στο κέντρο του Ισθμού της Ιεράπετρας και σύμφωνα με τον Α. Ζώη “*πρόκειται για τόπο από κάθε άποψη ιδεώδη για την ανάπτυξη πρώιμων οικισμών*”, και λόγω της θέσης της και της ίσης απόστασης

από τη βόρεια και νότια ακτή, και λόγω της παρουσίας άφθονων νερών και της γειτνίασης τέλος πεδινής, λοφώδους και ορεινής χώρας (Ζώης 1973, 105).

1. 3. ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ. ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Γεωμορφολογία

Το Οροπέδιο Λασιθίου, το μεγαλύτερο οροπέδιο της Κρήτης, βρίσκεται σε μέσο υψόμετρο 850μ. και περιβάλλεται από ψηλές οροσειρές, που φέρουν τη γενική ονομασία Λασιθιώτικα βουνά³¹. Η πιο επιβλητική οροσειρά της Δίκτης υψώνεται στα νότια με την κορυφή Σπαθί ή Μαδάρα να φτάνει σε υψόμετρο 2148μ. Η ανατολική πλευρά κλείνει από το όρος Καθαρό με υψόμετρο 1664μ. και Βαρσάμη (1545μ.) και η δυτική από τον Αφέντη (1578μ.) και το Λουλουδάκι (1163μ.). Στα βόρεια υψώνεται η επιμήκης οροσειρά της Σελένας με την πιο ψηλή κορυφή να φτάνει στα 1559μ., η οποία αποτελεί το φυσικό όριο ανάμεσα στο οροπέδιο και την ακτή των Μαλίων. Παρόλο που τα γύρω βουνά σπάνια βρίσκονται σε υψόμετρο μικρότερο από 300μ. από την επιφάνεια του κάμπου, το οροπέδιο είναι εύκολα προσβάσιμο από δώδεκα τουλάχιστον φυσικά περάσματα που του επιτρέπουν να επικοινωνεί με όλα τα τμήματα του νησιού³².

Ο ίδιος ο κάμπος του οροπεδίου έχει σχήμα ελλειπτικό με μήκος 11χλμ. από ανατολή προς δύση, πλάτος 6χλμ. και συνολική έκταση 40 τ.χλμ. Υπάρχει μία μικρή κλίση με διαφορά υψομέτρου 56μ. από ανατολή προς δύση, πράγμα που διευκολύνει την αποστράγγιση των υδάτων από μία μεγάλη καταβόθρα στα δυτικά που ονομάζεται Χώνος. Στο ανατολικό τμήμα υψώνεται μία νησίδα ασβεστόλιθου που ονομάζεται Κεφάλι, ενώ ένας ποταμός, ο Μεγάλος Ποταμός, συγκεντρώνει τα νερά από τα γύρω οροπέδια, διασχίζει τον κάμπο από το φαράγγι του Χαβγά στα ανατολικά και καταλήγει στο Χώνο, όπου και χάνεται. Το καλοκαίρι, ο ποταμός αυτός είναι στεγνός. Όμως το οροπέδιο δεν αντιμετωπίζει πρόβλημα νερού, καθώς έχει δύο υδροφόρους ορίζοντες, ένα σε βάθος 8-10μ. και έναν άλλο σε βάθος 14-16μ., ώστε το νερό που αντλείται με τη διάνοιξη πηγαδιών να αρκεί για την κάλυψη των αρδευτικών αναγκών του κάμπου κατά τους καλοκαιρινούς μήνες (Σπανάκης 1964 Α, 345).

Τα γύρω βουνά ακολουθούν την τυπική γεωλογική διαμόρφωση όλων των βουνών της Κρήτης. Αποτελούνται από τον σκληρό γκρίζο ασβεστόλιθο Τριπόλεως,

³¹ Για μία πιο αναλυτική περιγραφή του οροπεδίου, των γεωμορφολογικών χαρακτηριστικών του και των ανθρώπινων δραστηριοτήτων δεξ V. Watrous 1974, 1-6 και V. Watrous 1982, 5-8.

³² Ο J. Pendlebury περιγράφει τα περάσματα αυτά καθώς και το μέσο χρόνο που χρειάζεται για να διανυθούν (Pendlebury 1935-36, 8-9).

τη γνωστή σιδερόπετρα, που βρίσκεται πάνω από ένα στρώμα σχιστολιθικών πετρωμάτων, τα οποία προβάλλουν σε διάφορα σημεία στις χαμηλότερες πλαγιές. Στη διαμόρφωση αυτή οφείλεται η δημιουργία φυσικών πηγών νερού, καθώς ο σκληρός, αλλά ιδιαίτερα πορώδης ασβεστόλιθος έχει την ιδιότητα να απορροφά το νερό της βροχής, το οποίο σταδιακά διαβρώνει την μάζα του δημιουργώντας υπόγεια ποτάμια και σπήλαια. Όταν το νερό φτάσει στα αδιαπέραστα σχιστολιθικά πετρώματα, αναγκάζεται να βγει στην επιφάνεια του εδάφους με τη μορφή πηγών, τις οποίες εδώ τις βρίσκουμε κυρίως κατά μήκος των νοτίων ορίων του οροπεδίου. Το έδαφος της κοιλάδας που αποτελείται από ερυθροκάστανο χώμα είναι εξ ολοκλήρου προσχωσιγενές και έχει προέλθει από το ξέπλυμα του χώματος από τα γύρω βουνά.

Ανθρώπινες δραστηριότητες

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει το οροπέδιο ήταν οι χειμωνιάτικες πλημμύρες. Πηγές και μαρτυρίες της Ενετικής περιόδου παραδίδουν ότι τα νερά σχημάτιζαν λίμνη στον κάμπο, που διατηρούνταν μέχρι και πενήντα μέρες, με καταστροφικές συνέπειες για τη γεωργική παραγωγή. Αυτό οδήγησε τους Βενετούς στη δημιουργία ειδικών αποστραγγιστικών καναλιών στο δυτικό τμήμα του κάμπου που λειτουργούν ακόμα και σήμερα. Παρόλα αυτά, οι πλημμύρες συνεχίζουν να υφίστανται, αν και σε πιο περιορισμένη κλίμακα, δίνοντας συχνά όψη βαλτώδη στον κάμπο. Την ίδια όψη πιθανότατα να είχε ο κάμπος και κατά την αρχαιότητα, καθιστώντας επομένως τις καλλιέργειες αδύνατες. Ενδεχομένως ο ίδιος ο κάμπος να είχε χρησιμοποιηθεί μόνο για τη βόσκηση των κοπαδιών, ενώ οι εγκαταστάσεις και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις τοποθετούνταν στους χαμηλούς λόφους στην περιφέρειά του.

Η βλάστηση στα γύρω βουνά σήμερα είναι φτωχή, αν και υπάρχουν μαρτυρίες από την Ενετική περίοδο ότι και τα βουνά και ο κάμπος ήταν κατάφυτα. Μπορεί να παρατηρήσει κανείς τμήματα από αυτό το δάσος αειθαλών πρίνων (πουνάκια) στις χαμηλές πλαγιές γύρω από το Δικταίο Άντρο και στις αντίστοιχες της Σελένας. Στον κάμπο σήμερα καλλιεργούνται κυρίως δημητριακά και πατάτες και υπάρχουν ακόμα αμπέλια και δενδροκαλλιέργειες. Το κλίμα είναι αρκετά ψυχρό το χειμώνα και κάποιες προσπάθειες που έγιναν για την καλλιέργεια της ελιάς απέτυχαν, αν και κάποια ελαιόδεντρα έχουν απομείνει μέχρι σήμερα. Μάλιστα οι βαριοί κρύοι χειμώνες με το χιόνι, που καλύπτει συχνά και για πολλές μέρες τον κάμπο, έχουν οδηγήσει πολλούς Λασιθιώτες να εγκαταλείπουν τα σπίτια τους το χειμώνα και να

μετακινούνται μαζί με τα κοπάδια τους σε πιο χαμηλές περιοχές με πιο ήπιο κλίμα, όπου ασχολούνται και με την καλλιέργεια της ελιάς. Ο οικισμός Ανάλυψη στη βόρεια ακτή κοντά στις εκβολές του Αποσελέμη κατοικείται αποκλειστικά από Λασιθιώτες και αποτελεί το χώρο στον οποίο χειμάζουν οι κτηνοτρόφοι από το Οροπέδιο.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Το Οροπέδιο του Λασιθίου κατοικήθηκε πιθανότατα για πρώτη φορά κατά τη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, εποχή κατά την οποία παρατηρείται μία γενικότερη εξάπλωση των κατοίκων της Κεντρικής Κρήτης σε πιο ορεινές περιοχές, κατά τον V. Watrous, στην προσπάθεια αναζήτησης χώρου για τη βόσκηση των κοπαδιών τους (Watrous 1982, 10). Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν σπήλαια και υπαίθριους χώρους στις πλαγιές γύρω από τον κάμπο και στους χαμηλούς λόφους για εγκατάσταση. Τα σπήλαια χρησιμοποιούνται ακόμα και για ταφές. Η κατοίκηση εδώ πρέπει να είναι εποχική, αφού, όπως σημειώθηκε παραπάνω, οι συνθήκες διαβίωσης στο οροπέδιο, κατά τη διάρκεια του χειμώνα, δεν είναι καθόλου ευνοϊκές για γεωργικούς και κτηνοτροφικούς πληθυσμούς. Από τις ανασκαφές του J. Pendlebury τη δεκαετία του 1950 και τη διεξοδική επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον V. Watrous το 1973 έχουμε σχηματίσει την εικόνα μίας συστηματικής συσπείρωσης νεολιθικών οικιστικών εγκαταστάσεων (15 συνολικά θέσεις). Η μεγαλύτερη εξακριβωμένη εγκατάσταση είναι εκείνη του σπηλαίου της Τραπέζας μαζί με τρεις μικρές σπηλιές και τα υπολείμματα ενός ανοικτού οικισμού σε ακτίνα 500μ., όλα με κεραμική Νεότερης και Τελικής Νεολιθικής περιόδου, όμοια με εκείνη της Τραπέζας (Watrous 1974, 284-290. Watrous 1980, 638. Pendlebury 1936-1937, 194).

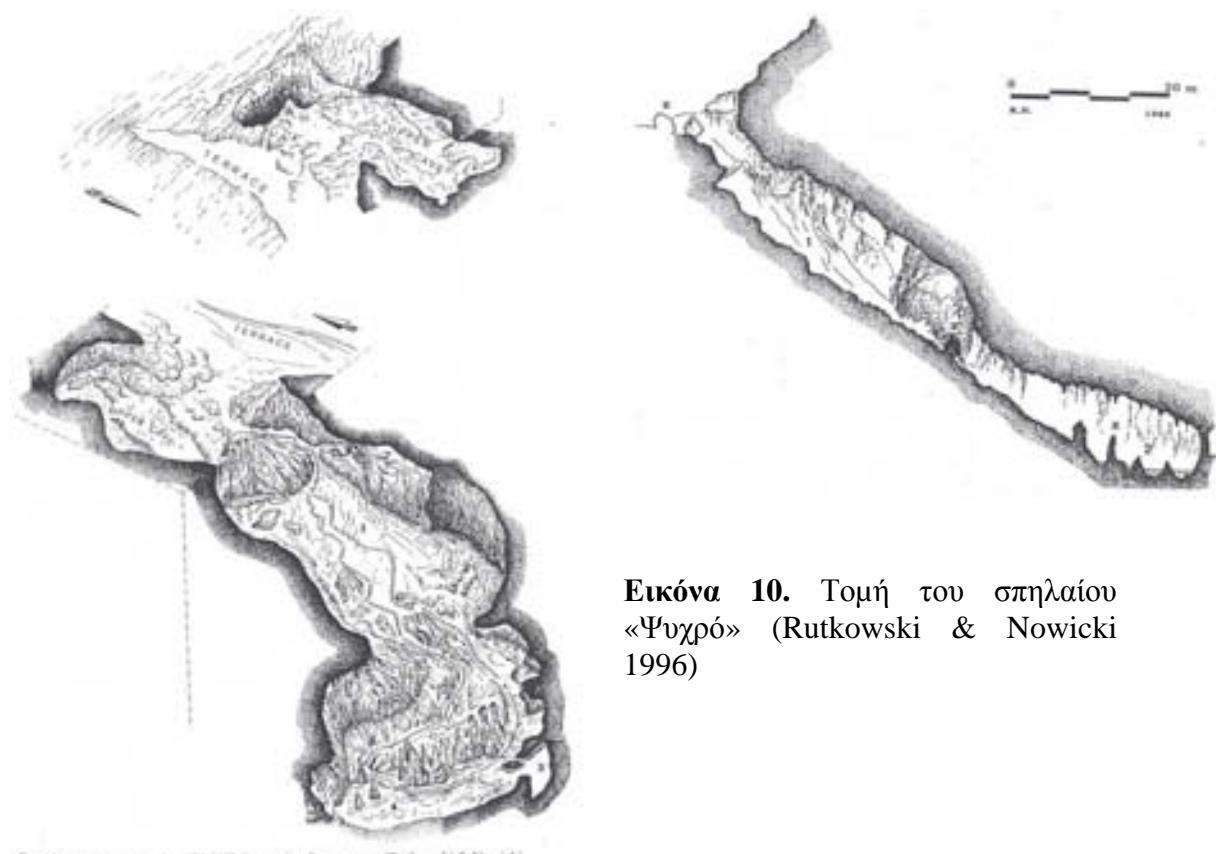
Σπήλαια

Σπήλαιο Ψυχρού³³

Το σπήλαιο του Ψυχρού, γνωστό και ως Δικταίον Άντρο, βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλαγιά του όρους Σαρακηνός (1588μ.), πάνω από το μικρό φαράγγι ενός χειμάρρου, σε υψόμετρο 1025μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και σε μία

³³ Τις πληροφορίες για το σπήλαιο του Ψυχρού άντλησα κυρίως από τους παρακάτω συγγραφείς: Hogarth 1899-1900, 94-116. Πλατάκης 1973, 274-280. Tyree 1974, 14-20. Watrous 1974, 245-247. Watrous 1980, 638-642. Watrous 1982, 9, 61-62. Faure 1996, 33-38. Rutkowski et al. 1996, 7-19. Watrous 1996, 17-20.

απόσταση 30 λεπτών περίπου στα νοτιοδυτικά του ομώνυμου χωριού (Εικόνα 38). Το σπήλαιο ανοίγεται στο μεσοζωικό ασβεστόλιθο που επικρατεί στα βουνά γύρω από το οροπέδιο. Βρίσκεται σε μία απότομη πλαγιά σε ύψος 200μ. από τον κάμπο και η πρόσβαση χωρίς το μονοπάτι που υπάρχει σήμερα θα ήταν πολύ δύσκολη. Η πλαγιά αυτή, αν και δεν συγκρατεί πολύ χώμα, είναι κατάφυτη από πουρνάρια και άλλα χαμηλά δέντρα, βλάστηση που δεν παρατηρείται χαμηλά στον κάμπο. Στα χαμηλά βουνά στην απέναντι, βόρεια χαμηλή οροσειρά του οροπεδίου διακρίνονται το σπήλαιο της Τραπέζας, ο Κάστελος και τα άλλα μικρά νεολιθικά σπήλαια του οροπεδίου. Η τοπογραφία της θέσης δε διαφέρει από τη γενικότερη τοπογραφία του οροπεδίου, όπως δίνεται στην αρχή αυτού του κεφαλαίου.

Εικόνα 10. Τομή του σπηλαίου «Ψυχρό» (Rutkowski & Nowicki 1996)

Εικόνα 9. Κάτοψη του πάνω θαλάμου και ολόκληρου του σπηλαίου «Ψυχρό» (Rutkowski & Nowicki 1996)

Εξωτερικά του σπηλαίου υπάρχει μεγάλο πλάτωμα μήκους 40μ. και πλάτους 4-6μ. και αμέσως μετά ανοίγεται η μεγάλη είσοδος του, προσανατολισμένη προς τα

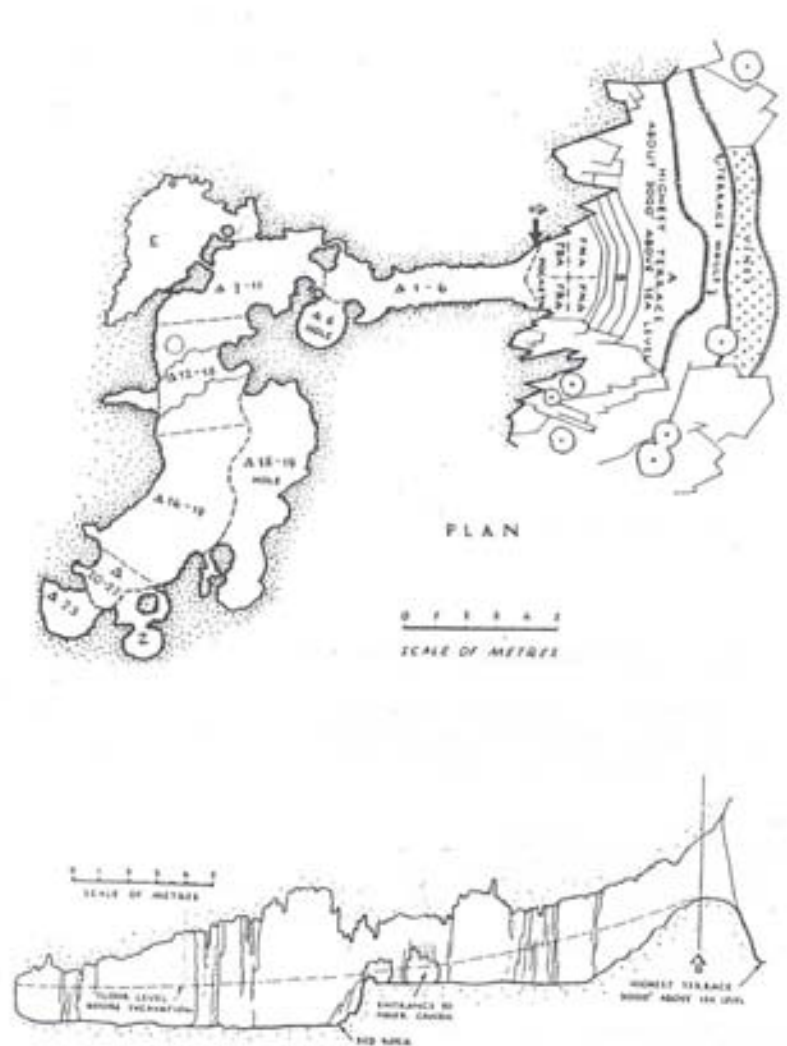
βορειοανατολικά. Το σπήλαιο έχει συνολικές μέγιστες διαστάσεις 126x38 μ. και ύψος που κυμαίνεται από 6 έως 12μ. Αποτελείται από δύο αίθουσες, την Πάνω και την Κάτω. Η Πάνω Αίθουσα αποτελεί τον προθάλαμο προς το κυρίως σπήλαιο. Έχει μήκος 42μ., μέγιστο πλάτος 19μ. και μέγιστο ύψος 6,5μ. Κυρίως εδώ φαίνεται να αναπτύχθηκε η δραστηριότητα στις διάφορες εποχές. Η είσοδος προς την Κάτω Αίθουσα κλείνει εν μέρει από μεγάλο σταλαγματικό συγκρότημα. Η Κάτω Αίθουσα είναι ένας μεγάλος και κατηφορικός διάδρομος μεγάλων διαστάσεων (84x38x12μ.). Το δάπεδο της καλύπτεται από πεσμένες πέτρες από την οροφή. Παρουσιάζει ένα πλούσιο σταλαγματικό διάκοσμο. Καταλήγει σε μικρή λίμνη (16x7,5μ.), που συνήθως διατηρεί νερό όλη τη διάρκεια του έτους. Η υψομετρική διαφορά από την είσοδο είναι περίπου 35μ.

Μετά την τυχαία ανακάλυψη το 1880 χάλκινου αγαλματιδίου από κάποιον κυνηγό, αρχίζει αμέσως μία πρώτη θηραματική ανασκαφή που αποκάλυψε πολλά και σημαντικά ευρήματα. Η πρώτη κανονική ανασκαφή έγινε από τους Halbherr-Χατζηδάκη το 1886 στην πρώτη αίθουσα κυρίως του σπηλαίου. Ακολούθησαν κι άλλες ανασκαφές από τον A.Evans το 1894, τον Demargne το 1897. Το 1899 -1900 διενεργούνται πλέον κανονικές ανασκαφικές έρευνες από τον D. Hogarth. Οι μέθοδοι και τα μέσα που χρησιμοποίησε ο D. Hogarth για τη διεξαγωγή της ανασκαφής δεν μπορούν να θεωρηθούν τα πιο κατάλληλα, αλλά οπωσδήποτε διέσωσε ένα μεγάλο μέρος των αρχαιολογικών ευρημάτων που βρίσκονταν θαμμένα εκεί. Αυτή ήταν και η τελευταία ανασκαφή του χώρου.

Όλες οι πληροφορίες για τη νεολιθική χρήση του χώρου προέρχονται από την ανασκαφή του D. Hogarth. Τα νεολιθικά κατάλοιπα βρέθηκαν στην Πάνω Αίθουσα ή προθάλαμο του σπηλαίου και πιο συγκεκριμένα στο βορειοδυτικό κατώτερο τμήμα της. Στο βαθύτερο στρώμα από κίτρινο άργιλο, που διέφερε αρκετά από τα τέσσερα ανώτερα στρώματα μαύρου χρώματος, ο D. Hogarth αναφέρει την ύπαρξη μαύρης στιλβωτής κεραμικής Νεολιθικής εποχής, μαζί με πλήθος οστών από εξημερωμένα ζώα, όπως βόδια, κατσίκια, χοίρους και σκύλους και λεπίδες οψιανού (Hogarth, 1899-1900, 96, 115. Boyd-Dawkins 1902, 162-165). Όλοι οι μελετητές συμφωνούν ότι, κατά τη Νεότερη και Τελική Νεολιθική περίοδο, το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία, όπως και εκείνο της Τραπέζας που θα δούμε αμέσως παρακάτω. Τα στοιχεία που θα έκαναν τους νεολιθικούς ανθρώπους να κατοικήσουν στο σπήλαιο, πιθανότατα είναι η καλά φωτισμένη πρώτη αίθουσα λόγω της μεγάλης εισόδου, αλλά και η συγκέντρωση νερού στο βαθύτερο τμήμα του.

Επειδή θεωρώ ότι όλες οι θέσεις του οροπεδίου αποτελούν μία ενότητα, καθώς παρουσιάζουν σαφείς ομοιότητες, με κυριότερη, την κοινή αξιοποίηση των φυσικών πόρων του οροπεδίου, δεν αναφέρομαι χωριστά για κάθε θέση στα στοιχεία που έχουν προκύψει από την ανάλυση της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων, αλλά θα επιχειρήσω να κάνω μία συνολική αποτίμηση των δραστηριοτήτων των νεολιθικών κατοίκων του οροπεδίου στο τέλος της παρούσας ενότητας.

Σπήλαιο Τραπέζας

Εικόνα 11. Κάτοψη και τομή του σπηλαίου της «Τραπέζας» (Pendlebury 1935-36)

Στα ανατολικά του χωριού Τζερμιάδω και σε απόσταση ενός χιλιομέτρου από αυτό, στην απότομη πλαγιά του χαμηλού λόφου της Τραπέζας βρίσκεται το ομώνυμο σπήλαιο που σήμερα ονομάζεται και Κραναίο (Εικόνα 40). Σε υψόμετρο 873μ. από τη θάλασσα και 91μ. από την επιφάνεια του κάμπου η είσοδος του έχει νοτιοδυτικό

προσανατολισμό, κοιτάζοντας προς τον κάμπο και στο σπήλαιο του Ψυχρού στα απέναντι βουνά. Στο λόφο της Τραπέζας κυρίαρχο πέτρωμα είναι ο ασβεστόλιθος, γι' αυτό και η σχεδόν παντελής έλλειψη βλάστησης στην κορυφή του. Όμως στην πλαγιά και μπροστά από το σπήλαιο φυτρώνουν μεγάλα δέντρα βελανιδιών, ενώ οι παρυφές του λόφου, που έχουν περισσότερο χώμα, έχουν διαμορφωθεί σε πεζούλες και κάποιες από αυτές καλλιεργούνται με αμπέλια. Στον ίδιο λόφο ανοίγονται άλλα δύο σπήλαια και μία βραχοσκεπή, από τα οποία όμως μόνο η βραχοσκεπή Γρυμάνη, που από τον J. Pendlebury χαρακτηρίζεται ως “*mere crack in the rock*” και βρίσκεται 40μ. ανατολικά από το σπήλαιο της Τραπέζας, έδωσε ένα νεολιθικό αγγείο.

Η είσοδος του σπηλαίου, που είναι στενή και χαμηλή στο ύψος περίπου ενός κανονικού ανθρώπου (Εικόνα 39), οδηγεί σε ένα κατηφορικό διάδρομο 7μ. και στη συνέχεια το σπήλαιο ανοίγεται με μία κύρια αίθουσα προς τα δυτικά μήκους 15μ. και μέγιστου πλάτους 5μ. στη μέση της οποίας ένας μεγάλος σταλακτίτης έχει καταρρεύσει από την οροφή. Η αίθουσα αυτή περιέχει μικρές κοιλότητες (μοιχούς) που θα είχαν χρησιμεύσει ως ταφικές κοιλότητες. Μία μικρότερη αίθουσα διαστάσεων 5x3μ. ανοίγεται στην αρχή της μεγάλης αίθουσας και προς τα ανατολικά.

Το σπήλαιο επισκέφθηκε πρώτη φορά ο A. Evans το 1896, αλλά η συστηματική έρευνα και ανασκαφή έγινε το 1935-1936 από τον J. Pendlebury και τους συνεργάτες του. Νεολιθική κεραμική βρέθηκε σχεδόν σε όλη την έκτασή του καθώς και στη βραχώδη πλαγιά έξω από αυτό και στην πιο ψηλή πεζούλα κάτω από αυτό, ανάμεικτη πάντα με μινωική αλλά και μεταγενέστερη βυζαντινή κεραμική. Η νεολιθική κεραμική χωρίστηκε από τον J. Pendlebury (Pendlebury 1935-36, 26-33) σε δύο κατηγορίες με βάση την ποιότητά της. Η μία αφορά την καλής ποιότητας κεραμική που την παραλληλίζει με αυτήν από τη Μαγκασά και τη Νεότερη Νεολιθική Κνωσό και γι' αυτό την τοποθετεί χρονικά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Η άλλη, που είναι και η περισσότερη, είναι πιο χονδροειδής και συνήθως κακοποιημένη, και της δίνει το όνομα ρυθμός Τραπέζας. Παραλληλίζεται με αυτήν της Φαιστού και της Μιαμού και την τοποθετεί στην Τελική Νεολιθική περίοδο. Δυστυχώς δε βρέθηκε κανένα ακέραιο αγγείο, αλλά όπως φαίνεται από τα σχέδια αποκατάστασης του J. Pendlebury, τα αγγεία του ρυθμού Τραπέζας ανήκουν σε μεγάλα ανοικτά χρηστικά αγγεία με κοίλο πυθμένα (Pendlebury 1935-36, 29, εικ. 7). Η K. Μαντέλη πιστεύει ότι εσφαλμένα η τυπολογική διαφοροποίηση της κεραμικής οδήγησε και σε χρονολογική διαφοροποίηση, επειδή “στην πραγματικότητα πρόκειται

για δύο κατηγορίες κεραμικής, συμπληρωματική η μία της άλλης, που ανήκουν στην ίδια εποχή ως η άλλη όψη του νομίσματος» (Μαντέλη 2000, 236-237).

Τα βαθύτερα νεολιθικά στρώματα ήταν σχετικά αδιατάραχτα, όπως διαφάνηκε από την προσεκτική ανασκαφική έρευνα, ενώ η ανώτερη στρωματογραφία του σπηλαιού είχε αρκετά διαταραχτεί λόγω των μεταγενέστερων επισκέψεων από τους ντόπιους που έψαχναν «τη γουρούνα με τα επτά γουρουνάκια»³⁴. Η περίοδος χρήσης του σπηλαιού καλύπτει το τέλος της Νεότερης Νεολιθικής, την Τελική Νεολιθική και όλη τη Μινωική εποχή. Ο μεγάλος αριθμός ανθρώπινων οστών και κρανίων που ξεπερνούν τα 110 δείχνει ότι το σπήλαιο για μεγάλο χρονικό διάστημα είχε χρησιμοποιηθεί ως χώρος ταφής. Η απουσία όμως ανθρώπινων οστών στα βαθύτερα αδιατάραχτα νεολιθικά στρώματα και η παρουσία οστών ζώων και μαγειρικών σκευών υπονοεί μία χρήση διαφορετική στην περίοδο αυτή. Σύμφωνα λοιπόν με τον ανασκαφέα το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ως χώρος κατοίκησης από τους πρώτους νεολιθικούς κατοίκους που ήρθαν στο Οροπέδιο. Η κατοίκηση εγκαταλείπεται την ΠΜ Ι. Στη συνέχεια, κατά την ΠΜ ΙΙ, όταν πια κατοικείται ο λόφος του Κάστελου, το σπήλαιο αρχίζει να χρησιμοποιείται για την ταφή των νεκρών. Την άποψη αυτή ακολουθούν και όλοι οι επόμενοι μελετητές (Vagnetti 1971, 121. Vagnetti et al., 1978, 136). Ο P. Faure μιλάει για εποχική κατοίκηση βοσκών (Faure 1964, 57) άποψη που φαίνεται να υποστηρίζει και ο V. Watrous αναφερόμενος σε ένα κτηνοτροφικό κυρίως πληθυσμό που έτρεφε κατσίκια ή πρόβατα, χρησιμοποιούσε μεγάλα αγγεία για μαγείρεμα και αποθήκευση, ενώ η παρουσία λεπίδων οψιανού και οστρέων μαρτυρούν κάποια επαφή με τις παράκτιες περιοχές του νησιού (Watrous 1982, 8). Ο A. Ζώης αντικρούει όλες τις παραπάνω απόψεις και θεωρεί ότι είχε χρησιμοποιηθεί ως ταφικό ήδη από τη Νεολιθική εποχή (Ζώης 1973, 119-120).

Βραχοσκεπή Γρυμάνη

Βρίσκεται στον ίδιο λόφο της Τραπέζας και σε απόσταση 40μ. ανατολικά από το ομώνυμο σπήλαιο. Πρόκειται ουσιαστικά για μία σχισμή στο βράχο, μέσα στην οποία βρέθηκαν τα κομμάτια από ένα κωνικό κύπελο με μία κάθετη τοξωτή λαβή και δύο αποφύσεις στο χείλος πάνω από τη λαβή, που ανήκει πιθανώς στο ρυθμό Τραπέζας (Pendlebury 1937-38, 3. Ζώης 1973, 123). Ο X. Μόρτζος το ταυτίζει με

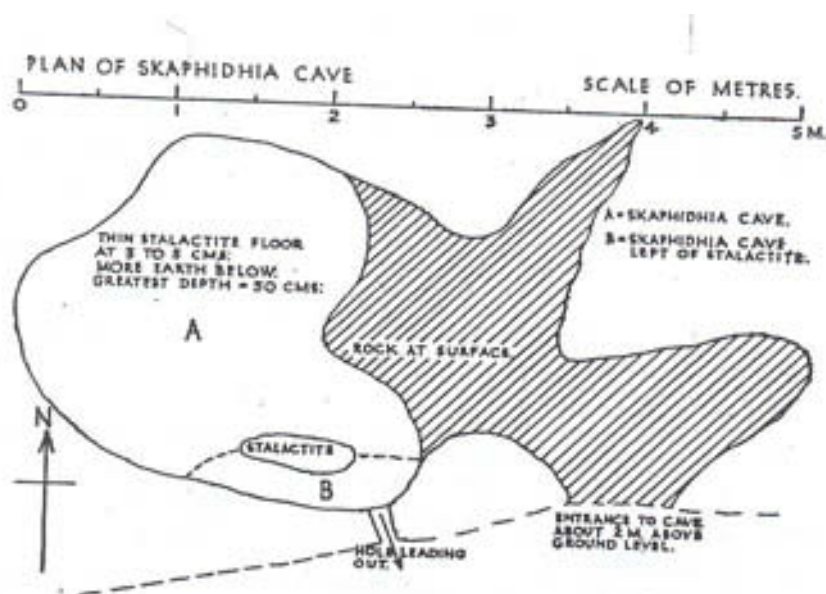
³⁴ Ένας λαϊκός μύθος για κρυμμένους θησαυρούς που αφορά τα σπήλαια και είναι γνωστός σε όλες τις περιοχές της Κρήτης.

μόνωτο κύπελο από τα Πάρτιρα (Μόρτζος 1972, 404) και γι' αυτό οι L. Vagnetti και P. Belli πιστεύουν ότι είναι τύπου Παρτίρων (Vagnetti et al., 1978, 136). Βρέθηκαν ακόμα πρωτομινωικά όστρακα και μερικά βυζαντινά. Περισσότερες πληροφορίες δε δίνονται, οπότε δε μπορούμε να γνωρίζουμε ποια θα ήταν η πιθανή χρήση της (Pendlebury 1937-38, 3 και 16-17. Ζώης 1973, 123).

Σπήλαιο Αργουλιά

Βρίσκεται μέσα στο χωριό Τζερμιάδω, στη βόρεια ομώνυμη συνοικία (Εικόνα 41). Δεν υπάρχει καμιά επιπλέον πληροφορία παρά μόνο ότι έγινε δοκιμή από την ομάδα Pendlebury το 1937 και βρήκαν κάποια νεολιθικά και υστερομινωικά όστρακα³⁵. Ανοίγεται στις παρυφές του άγονου ασβεστολιθικού λόφου, που βρίσκεται πάνω από το χωριό, με ελάχιστες ποσότητες χώματος (τουλάχιστον σήμερα) και λίγα χαμηλά δέντρα βελανιδιών. (Pendlebury 1936-37, 10. Ζώης 1973, 117).

Σπήλαιο Σκαφίδια

Εικόνα 12. Κάτοψη του σπηλαίου «Σκαφίδια» (Pendlebury 1937-38)

Αν και στην πρώτη δημοσίευση ο J. Pendlebury αναφέρει ότι βρίσκεται 10μ. βόρεια του χωριού (Pendlebury 1935-36, 10), στην αμέσως επόμενη τοποθετεί σε απόσταση ενός τετάρτου από το χωριό Τζερμιάδω (Pendlebury 1937-38, 5) ή μισού

³⁵ Τα όστρακα αυτά βρίσκονται σήμερα στο Ashmolean Museum στην Οξφόρδη ((Watrous 1974, 55).

χιλιομέτρου κατά τον V. Watrous (Watrous 1974, 55). Βρίσκεται μέσα σε μία μικρή χαράδρα-κοιλότητα στους πρόποδες του βουνού, που συνεχίζεται προς τα ανατολικά, για να ενωθεί με το λόφο της Τραπέζας. Το πέτρωμα που κυριαρχεί είναι ο ασβεστόλιθος, όμως η χαράδρα έχει συκρατήσει κάποιες ποσότητες χώματος που φαίνεται πως κύλησαν από την υπερκείμενη ορεινή έκταση. Στο σημείο αυτό έχουν διαμορφωθεί πεζούλες που καλλιεργούνται και σήμερα με κηπευτικά. Διακρίνονται εμφανώς δέντρα, κυρίως βελανιδιές και κάποια ελαιόδεντρα, και η βλάστηση είναι πιο πυκνή, γεγονός που φανερώνει την πιθανή ύπαρξη νερού. Σε όλη την έκταση της πλαγιάς αυτής ανοίγονται σειρά από μικρές αβαθείς κοιλότητες, μία από τις οποίες είναι και τα Σκαφίδια³⁶.

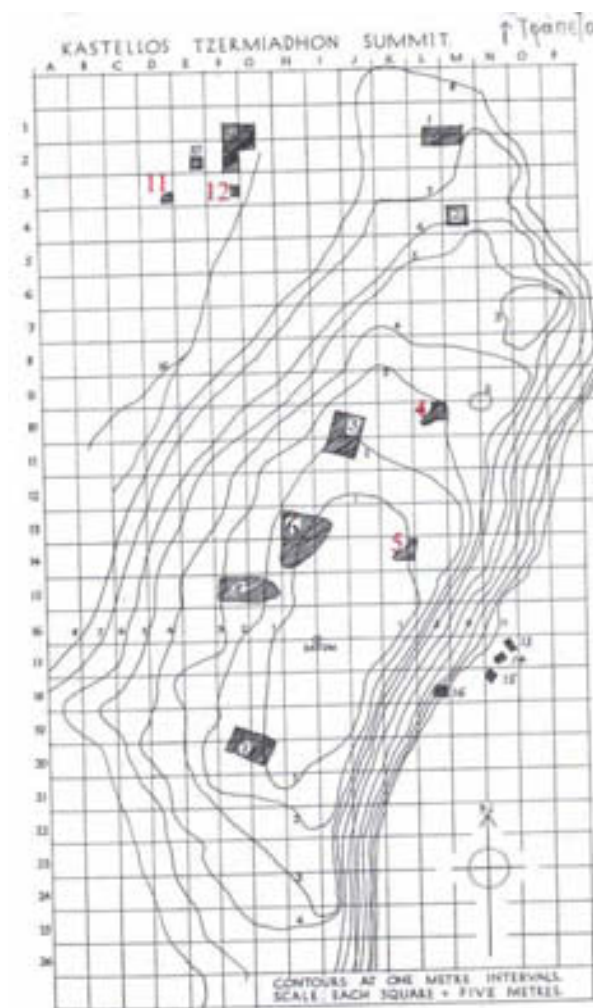
Το σπήλαιο έχει μία στενή είσοδο πλάτους 50 εκ. και βρίσκεται 2μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους. Αποτελείται από ένα θάλαμο διαστάσεων στο μέγιστο σημείο του 5x3μ. και ύψους πριν την αφαίρεση της επίχωσης 0,70μ. (0,50μ. η επίχωση). Το δάπεδο του πρώτου μισού τμήματος είναι ο φυσικός βράχος και μόνο στα 2μ. από το πίσω τοίχωμα βρέθηκε η επίχωση με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Περιείχε κεραμική και των δύο κατηγοριών, όπως και το σπήλαιο της Τραπέζας, καθώς και πολλά οστά ζώων και κάποια ανθρώπινα. Το χαμηλό ύψος του σπηλαίου και η ύπαρξη ανθρώπινων οστών οδήγησαν τον ανασκαφέα στην εικασία ότι πρόκειται για ταφικό σπήλαιο, που δεν περιείχε περισσότερες από δύο ανθρώπινες ταφές. Δε βρέθηκε άλλη κεραμική εκτός από τη νεολιθική, συνεπώς φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μόνο σε αυτήν την περίοδο και πιο συγκεκριμένα στη Νεότερη και Τελική Νεολιθική (Vagnetti et al., 1978, 136. Watrous 1974, 55).

Σπήλαιο Μεσκίνη

Στην ίδια περιοχή με το προηγούμενο και στα 400μ. ανατολικά από αυτό βρίσκεται το σπήλαιο Μεσκίνη (Εικόνα 42). Πρόκειται για ένα μακρόστενο σπήλαιο μήκους περίπου 20μ., πλάτους 2μ. και ύψους 0,40μ. έως 2μ. Στις πέντε δοκιμαστικές τομές που έγιναν αποκαλύφθηκαν κυρίως όστρακα της MM εποχής, αν και σε μικρές ποσότητες, μία ταφή σε πίθο της ίδιας περιόδου και μόνο τρία νεολιθικά όστρακα, τα οποία είναι πολύ λίγα και αδιάγνωστα, για να μπορούν να καθορίσουν τη χρήση του σπηλαίου την περίοδο αυτή, όμως φαίνεται περισσότερο πιθανό να ήταν *“the results of habitation rather than of burial”*. (Pendlebury 1937-38, 17).

³⁶ Σε μία άλλη βραχόσκηπη 70μ. δυτικά από τα Σκαφίδια βρέθηκαν επίσης λίγα νεολιθικά όστρακα (Pendlebury 1937-38, 17).

Βραχοσκεπές Κάστελου

Εικόνα 13. Σχέδιο του λόφου του Κάστελου με τις ανασκαφικές τομές του Pendlebury (Pendlebury 1937-38)

Τέσσερις βραχοσκεπές ερευνήθηκαν στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά του Κάστελου (Τομές 4, 5, 11, 12), οι οποίες, λόγω της παρουσίας ανθρώπινων οστών, θεωρούνται ταφικές της Νεολιθικής εποχής. Συγκεκριμένα:

Τομή 4: Μέσα σε κοκκινόχωμα, που διέφερε από το μαύρο χόμα της επιφανειακής επίχωσης, βρέθηκαν θραύσματα ανθρώπινων οστών μαζί με νεολιθικά όστρακα που ανήκουν σε έξι ή περισσότερα αγγεία. Βρέθηκε ακόμα λεπίδα οψιανού και τμήμα από πέλεκυ, αλλά και ΠΜ III - ΜΜ I όστρακα, που πρέπει να είχαν κυλήσει από τις υπερκείμενες οικίες. Οι ανασκαφείς πιστεύουν ότι πρόκειται για νεότερη Νεολιθική ταφή, όπως και αυτή στα Σκαφίδια (Pendlebury 1937-38, 9-10).

Τομή 5: Αμέσως κάτω από την κορυφή του λόφου, σε μικρή βραχοσκεπή, βρέθηκε ένα όστρακο ρυθμού Τραπέζας και περισσότερα ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι όστρακα, καθώς και οστά ζώων και λίθινο εργαλείο. Το μοναδικό όστρακο Τραπέζας πιθανότατα βρέθηκε τυχαία εκεί (Pendlebury 1937-38, 10).

Τομή 11: Στα βορειοδυτικά του λόφου βρίσκεται και η επόμενη νεολιθική ταφική βραχοσκεπή, καθώς βρέθηκαν ανθρώπινα οστά, η οποία όμως φαίνεται να είναι λίγο μεταγενέστερη από αυτήν της τομής 4, σύμφωνα με τον Pendlebury (Pendlebury 1937-38, 13).

Τομή 12: Μικρό σπήλαιο κοντά στην προηγούμενη βραχοσκεπή που έδωσε κυρίως ΜΜ όστρακα, δύο νεολιθικά και ένα θραύσμα οψιανού (Pendlebury 1937-38, 13-14).

Από τις παραπάνω βραχοσκεπές μόνο εκείνες στις τομές 4 και 11 φαίνεται να ανήκουν στη Νεολιθική εποχή και να είχαν χρησιμοποιηθεί ως ταφικές κοιλότητες όπως και τα Σκαφίδια. Η πρόιμη χρονολόγηση στη Νεότερη Νεολιθική για την πρώτη και η υστερότερη στην Τελική Νεολιθική για τη δεύτερη που πρότεινε ο J. Pendlebury βρίσκει σύμφωνους και τους L. Vagnetti και P. Belli (Vagnetti et al. 1978, 136).

Υπαίθριες Θέσεις

Κάστελος

Ο λόφος του Κάστελου βρίσκεται ανατολικά του λόφου της Τραπέζας σε μερικά μέτρα απόσταση από αυτόν (Εικόνα 43). Έχει περίπου το ίδιο ύψος με αυτόν και είναι το ίδιο απόκρημνος με μία μόνο πρόσβαση προς την κορυφή από τα βόρεια, που κι αυτή είναι αρκετά απότομη. Όμως η γεωμορφολογία του είναι πολύ διαφορετική καθώς, αν και το πέτρωμα του είναι ασβεστολιθικό, είναι καλυμμένος με χώμα, ώστε έχει περισσότερη βλάστηση από φρύγανα και δέντρα, ενώ οι πλαγιές του προς τον κάμπο σχεδόν από την κορυφή έχουν διαμορφωθεί σε πεζούλες, από τις οποίες λίγες σήμερα καλλιεργούνται με αμπέλια.

Ανασκάφθηκε το 1937 από τον J. Pendlebury και τους συνεργάτες του όχι εξ ολοκλήρου, αλλά σε δεκαέξι δοκιμαστικές τομές (Pendlebury 1937-38, 6-16). Εκτός από τις δύο ταφικές βραχοσκεπές, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, νεολιθικά όστρακα και όστρακα ρυθμού Τραπέζας βρέθηκαν σε δώδεκα ακόμα τομές, σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ποσότητες, δίνοντας την εικόνα μίας εκτεταμένης εγκατάστασης. Εκτός από τα νεολιθικά όστρακα, αποκαλύφθηκαν και αρχιτεκτονικά

κατάλοιπα της ΠΜ και ΜΜ εποχής. Ο Κάστελος φαίνεται να γίνεται ο υπαίθριος χώρος κατοίκησης των ανθρώπων της Πρωτομινωικής και Μεσομινωικής περιόδου, όταν πια το σπήλαιο της Τραπέζας χρησιμοποιείται ως χώρος ταφών. Η παρουσία όμως νεολιθικής κεραμικής, σε όλες σχεδόν τις δοκιμαστικές τομές, φανερώνει πιθανότατα μία παλαιότερη και σύγχρονη με της Τραπέζας χρήση του χώρου για κατοίκηση, αν και ο V. Watrous θεωρεί ότι πρόκειται για “*burial place in the Neolithic period, and a large (ca. 100x40m) settlement in the EM II-MM IIIa period*” (Watrous 1982, 42).

Άλλες θέσεις και η ανάλυση του οικιστικού μοντέλου του Οροπεδίου σε σχέση με τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους

Μετά τις ανασκαφές του J. Pendlebury και για τριάντα περίπου χρόνια επικρατούσε η άποψη ότι όλες οι νεολιθικές θέσεις του οροπεδίου ήταν συγκεντρωμένες γύρω από το χωριό Τζερμιάδω. Όμως, η επιφανειακή έρευνα που έγινε από τον V. Watrous το 1973 στην ευρύτερη περιοχή του οροπεδίου αποκάλυψε την ύπαρξη 15 συνολικά νεολιθικών θέσεων³⁷ στις παρυφές των λόφων σε όλη την περιφέρειά του, αλλά και στο μικρό λόφο-νησίδα της Κεφάλας στο κέντρο του κάμπου. Όλες οι θέσεις χρονολογούνται από τη Νεότερη Νεολιθική έως Τελική Νεολιθική - ΠΜ I, μία χρονολόγηση που μας είχε δώσει και ο J. Pendlebury.

Η τοπογραφία τους είναι κοινή, βρίσκονται δηλαδή στις πλαγιές πάνω από τον κάμπο στην ένωση με τα ασβεστολιθικά βραχώδη βουνά των καλυμμένων με χώμα λόφων, που, αν και σήμερα φαίνονται άγονα, με λίγα δέντρα, κάποτε τα δέντρα θα κάλυπταν μεγαλύτερες εκτάσεις. Εννέα τουλάχιστον από τις θέσεις αυτές είναι πάνω σε φυσικά περάσματα που ενώνουν το Οροπέδιο του Λασιθίου με τις γύρω περιοχές, περάσματα εύκολα προσβάσιμα από μεταφορικά ζώα, ακόμα και με κακές καιρικές συνθήκες (Pendlebury 1936-37, 194).

Άλλο κοινό χαρακτηριστικό είναι η μικρή έκταση των εγκαταστάσεων που μαρτυρά χρήση περιορισμένης διάρκειας πιθανότατα από μικρές μεμονωμένες οικογένειες. Δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι χρησιμοποιήθηκαν όλες μαζί ταυτόχρονα, αλλά σε διαφορετικές χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια της Νεότερης Νεολιθικής-ΠΜ I περιόδου. Η εγκατάσταση στα σπήλαια δε φαίνεται να προϋπήρχε από αυτήν

³⁷ 13 υπαίθριες θέσεις και τα δύο σπήλαια της Τραπέζας και του Ψυχρού. Τα άλλα μικρότερα σπήλαια Σκαφίδια, Μεσκίνη, Αργουλιά και Γριμάνη τα θεωρεί όλα ως μία θέση μαζί με την Τραπέζα. Για τον αναλυτικό κατάλογο των θέσεων βλ. Watrous 1974 και Watrous 1982, 38-66.

στις υπαίθριες θέσεις, αλλά πιθανότατα γινόταν συγχρόνως. Ο V. Watrous πιστεύει ότι πρόκειται για ομάδες πληθυσμών που δε χρησιμοποιούσαν σε ετήσια βάση το Οροπέδιο, αλλά έρχονταν σε ορισμένες εποχές του χρόνου εκμεταλλευόμενες τα φυσικά περάσματα και οι οποίες όμως έμεναν αρκετά ώστε να θάβουν τους νεκρούς τους στα σπήλαια. Επομένως οι εγκαταστάσεις ήταν εποχικής κατοίκησης και χρήσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Χάρτης 5. Πολιτικός και γεωφυσικός χάρτης του νομού Ηρακλείου (Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα, τόμος 27)

Η Κεντρική Κρήτη είναι το πιο ευνοημένο από γεωμορφολογικής πλευράς τμήμα του νησιού, καθώς εδώ βρίσκονται οι δύο μεγαλύτερες πεδιάδες, εκείνη της Μεσαράς και εκείνη της Κνωσού, ενώ μία τρίτη αρκετά εκτεταμένη βρίσκεται στα ημιορεινά της επαρχίας Πεδιάδας. Περικλείεται από δύο μεγάλους ορεινούς όγκους, τα Λασιθιώτικα βουνά στα ανατολικά και την Ίδη στα δυτικά, που κατεβαίνουν βαθμιδωτά προς τις πεδιάδες, ενώ το νότιο άκρο της προστατεύεται από τα Αστερούσια Όρη. Στο κέντρο περίπου και προς τα δυτικά βρίσκεται το όρος Γιούχτα το οποίο δεσπόζει ανάμεσα στην επαρχία Τεμένους και τις Αρχάνες. Οι ανατολικές χαμηλές λοφοσειρές της Ίδης χωρίζουν τη Βόρεια από τη Νότια Κεντρική Κρήτη. Οι

τέσσερις αυτοί ορεινοί όγκοι τροφοδοτούν με νερά τα ποτάμια, και κατ' επέκταση, τους υδάτινους πόρους των πεδιάδων.

Ο νομός Ηρακλείου έχει έκταση 2641 τ.χλμ. Διοικητικά διαιρείται στις επαρχίες Πεδιάδας, Τεμένους, Μαλεβιζίου, Πυργιώτισσας, Καινουρίου, Μονοφατσίου και Βιάννου. Το έδαφος του νομού είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος πεδινό και ημιορεινό. Ορεινά είναι τα δύο άκρα του νομού, το ανατολικό και το δυτικό, κοντά στα όρια με τους νομούς Λασιθίου και Ρεθύμνου, όπου υψώνονται οι προεκτάσεις του Ψηλορείτη και των Λασιθιώτικων βουνών αντίστοιχα. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο ψηλά βουνά εκτείνεται μία ημιορεινή περιοχή, με κορυφές χαμηλότερες των 1000μ. (Πάπυρος 27, 144).

Το μεγαλύτερο πεδινό τμήμα ολόκληρης της Κρήτης αποτελεί η πεδιάδα της Μεσαράς στα νότια του νομού Ηρακλείου, ενώ στη βόρεια παραλιακή ζώνη το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει η πεδιάδα Ηρακλείου-Μαλλίων, που σε ορισμένα σημεία συνεχίζεται με κοιλάδες προς τα νότια και φτάνει μέχρι την κεντρική ημιορεινή περιοχή του νομού. Στο νομό Ηρακλείου υπάρχουν αρκετοί ποταμοί και ρεύματα. Κάποιοι από τους ποταμούς αυτούς έχουν συνεχή ροή όλο το χρόνο. Το κλίμα του νομού είναι τυπικά μεσογειακό, με θερμά και ξηρά καλοκαίρια και ήπιους χειμώνες, και αρκετά υψηλές βροχοπτώσεις.

Το κεντρικό αυτό τμήμα είναι το πιο αναπτυγμένο οικονομικά τμήμα του νησιού και ένας από τους παραγωγικότερους νομούς της Ελλάδας. Η οικονομία του είναι κυρίως αγροτική, με αναπτυγμένη βιομηχανία και βιοτεχνία επεξεργασίας γεωργικών κυρίως προϊόντων. Ένας άλλος σημαντικό παράγοντας ανάπτυξης της οικονομίας είναι και ο τουρισμός (Πάπυρος 27, 144). Η γεωργία ασκείται σε ολόκληρο το νομό εκτός από τις πολύ ορεινές περιοχές. Οι σημαντικότερες αγροτικές καλλιέργειες είναι οι ελιές, τα αμπέλια, τα εσπεριδοειδή, τα οπωροφόρα δέντρα και τα λαχανικά και κηπευτικά, κυρίως στην πεδιάδα της Μεσαράς, όπου οι καλλιέργειες σε θερμοκήπια έχουν αντικαταστήσει σε μεγάλο βαθμό τις υπαίθριες καλλιέργειες. Ανάλογη με το νομό Λασιθίου είναι και η εικόνα της κτηνοτροφίας, ενώ αντίθετα ο τομέας του τουρισμού έχει αναπτυχθεί αλματωδώς τα τελευταία χρόνια κυρίως σε όλη τη βόρεια ακτή.

2.1. ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΠΕΔΙΑΔΟΣ, ΤΕΜΕΝΟΥΣ, ΜΑΛΕΒΙΖΙΟΥ

Γεωμορφολογία

Το βόρειο τμήμα της Κεντρικής Κρήτης περιλαμβάνει τις επαρχίες Πεδιάδος, Τεμένους και Μαλεβιζίου και χωρίζεται από το νότιο τμήμα με χαμηλές οροσειρές στα ανατολικά και τις ψηλότερες του Ψηλορείτη στα δυτικά. Το τμήμα αυτό γύρω από την ευρύτερη περιοχή, που περικλείει την πόλη του Ηρακλείου, από τη Χερσόνησο μέχρι τα Λινοπεράματα, είναι το πιο ανοικτό προς το εσωτερικό του νησιού. Στη φυσική αυτή διαμόρφωση και στα περάσματα συμβάλουν οκτώ ποτάμια³⁸ με τους παραπόταμούς τους και οι αντίστοιχες ομώνυμες κοιλάδες, άλλοτε μικρές και άλλοτε μεγαλύτερες. Έτσι το βόρειο αυτό τμήμα δεν αποτελείται από μία ενιαία πεδιάδα όπως αυτή της Μεσαράς, αλλά από ένα σύστημα κοιλάδων, που συχνά, στις εκβολές των ποταμών που τις διατρέχουν, τα όρια τους συμπλέκονται και αποτελούν μεγαλύτερες επίπεδες εκτάσεις, όπως π.χ. η πεδιάδα του Ηρακλείου με τις εκβολές των ποταμών Κατσαμπαδιανού, Γάζη και Γιόφυρου. Από αυτές οι πιο σημαντικές είναι οι πεδιάδες του Ηρακλείου (Κνωσού-Αρχανών) και της Πεδιάδος.

Άφθονα λοιπόν εδάφη για καλλιέργεια, πολλά νερά, ενδεχομένως πλούσια βλάστηση, ημιορεινές και ορεινές περιοχές για την άσκηση της κτηνοτροφίας, ανοικτή πρόσβαση χωρίς εμπόδια προς τη βόρεια θάλασσα για τις επικοινωνίες με τον υπόλοιπο μεσογειακό χώρο, αλλά και για την αξιοποίησή της ως μίας επιπλέον πηγής για την απόκτηση τροφής, ήταν τα χαρακτηριστικά που προσέλκυσαν τον πρώτο άνθρωπο της Κρήτης στο τμήμα αυτό του νησιού και τον κράτησαν εκεί για πολλές χιλιάδες χρόνια.

Ανθρώπινες δραστηριότητες

Οι κάτοικοι του βόρειου νομού Ηρακλείου ασχολούνται με τη γεωργία (ελαιοκαλλιέργεια και αμπελοκαλλιέργεια κυρίως), καθώς και με την κτηνοτροφία, κυρίως στην επαρχία Μαλεβιζίου. Όμως ο τουρισμός έχει κατακλύσει όλη τη βόρεια ακτή από την Αγία Πελαγία μέχρι και τα Μάλια και οι παλαιότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις έχουν αντικατασταθεί με μεγαλύτερες ή μικρότερες ξενοδοχειακές μονάδες

³⁸ Από τα ανατολικά προς τα δυτικά είναι: Αποσελέμης, χείμαρρος Γουβών, χείμαρρος Γουρνών, Καρτερός, Κατσαμπαδιανός, Γιόφυρος, Γαζανός και Αλμυρός (Νουχάκης 1903, 43-44, 30-33).

και χώρους εστίασης, στις οποίες απασχολείται εποχιακά ένα αρκετά μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Ο βόρειος νομός Ηρακλείου καλύπτει μία αρκετά εύφορη περιοχή της Κρήτης, που πάντοτε βρισκόταν στο κέντρο των θαλάσσιων και οδικών επικοινωνιών, βασικό στοιχείο της ανάπτυξης και των επαφών με ξένους πολιτισμούς. Η καλή καλλιεργήσιμη γη έδινε τη δυνατότητα αυτάρκους διαβίωσης στον πληθυσμό και ταυτόχρονα τη δυνατότητα δημιουργίας πλεονασμάτων. Η διαχρονικά προνομιακή αυτή θέση έλκυσε και τους πρώτους κατοίκους του νησιού (Κάντα 2004, 21). Εδώ αναπτύχθηκαν τα δύο μεγάλα ανακτορικά κέντρα της Μινωικής εποχής (Κνωσός, Φαιστός), ενώ οι ανασκαφές συνεχίζουν να φέρνουν στο φως πολύ σημαντικά κέντρα και εγκαταστάσεις ολόκληρης της Μινωικής εποχής (Αρχάνες, Γαλατάς, Τύλισσος, Βαθύπετρο κ.ά.). Το μέρος αυτό επέλεξαν, ως φαίνεται, και οι πρώτοι κάτοικοι του νησιού, για να εγκατασταθούν αρχικά πάνω στο λόφο της Κνωσού και για να συνεχίζουν να μένουν εκεί για πολλές χιλιάδες χρόνια. Όμως δεν είναι μόνο η Κνωσός που προσέλκυσε το ενδιαφέρον των νεολιθικών κατοίκων. Η περιοχή του Κατσαμπά, η περιοχή της Αμνισού μαρτυρούν την παρουσία τους στο νησί, ενώ η πρόσφατη επιφανειακή έρευνα στην Πεδιάδα έχει δώσει 18 ακόμα νεολιθικές θέσεις.

Σπήλαια

Σπήλαιο της Αμνισού ή Ειλειθυίας

Πάνω στο λόφο που ορίζει την κοιλάδα του Καρτερού από τα ανατολικά και σχεδόν σε ευθεία γραμμή από το ανατολικό άκρο του λόφου της Παλιόχωρας, που βρίσκεται στο μέσο του κόλπου της Αμνισού, ο οποίος ορίζεται ανατολικά από το Κακόν Όρος και δυτικά από το λόφο Ρουσές, στη θέση Μαφεζέ³⁹ βρίσκεται το σπήλαιο της Ειλειθυίας⁴⁰ (Εικόνα 45). Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν από το Ι. Χατζηδάκη το 1886, ο οποίος και το ταύτισε με το σπήλαιο, όπου λατρευόταν η

³⁹ Τοπωνύμιο Μαφεζέ – Κοπράνα – Ανεραγδόσπηλιος, Κοινότητα Ελιάς, Δήμος Γουβών.

⁴⁰ Στους ντόπιους είναι γνωστό με την ονομασία Νεραϊδόσπηλιος ή σπήλιος της Κουτσούρας ή Ανεραγδόσπηλιος, ενώ εμφανίζεται στη βιβλιογραφία και ως σπήλαιο του Καρτερού.

θεότητα των τοκετών⁴¹. Το 1929-1930 ο Σ. Μαρινάτος έκανε κάποιες δοκιμαστικές τομές, ενώ το σπήλαιο επισκέφθηκε και ο P. Faure ανάμεσα στα έτη 1953-1956. Η δημοσίευση μέρους του υλικού από την ανασκαφή του Σ. Μαρινάτου έγινε μόλις το 2000.

Εικόνα 14. Κάτοψη και τομή σπηλαίου «Αμνισού», (Πλατάκης 1965)

Το σπήλαιο, όπως προανέφερα, βρίσκεται πάνω σε χαμηλό και ομαλό λόφο σε υψόμετρο 80μ. με πανοραμική θέα προς τη θάλασσα, σε απόσταση περίπου 300μ. από αυτήν. Ανοίγεται σε ασβεστόλιθους του Κρητιδικού, που είναι το πιο χαρακτηριστικό πέτρωμα της ευρύτερης περιοχής και του ίδιου του λόφου. Γι' αυτό ο λόφος είναι άγονος και καλύπτεται από χαμηλή θαμνώδη βλάστηση. Καλλιεργήσιμα εδάφη όμως, υπάρχουν άφθονα στην κοιλάδα του Καρτερού, λόγω των αλουβιακών αποθέσεων, τα οποία απέχουν λίγες εκατοντάδες μέτρα (Εικόνα 48). Μπροστά από το σπήλαιο στα βορειοδυτικά υπάρχει ένα πλάτωμα με ερυθροκάστανο χρώμα, που φαίνεται να έχει δεχτεί άροση και στο οποίο ο Σ. Μαρινάτος ανέσκαψε οίκημα της ΥΜ ή Γεωμετρικής εποχής (Εικόνα 47).

Την κοιλάδα του Καρτερού διατρέχει το ομώνυμο ποτάμι, που εκβάλλει στο δυτικό άκρο της στους πρόποδες του λόφου Ρουσές (του αεροδρομίου). Στο σημείο

⁴¹ Παρόλο που για ένα αιώνα τώρα έχει επικρατήσει η άποψη ότι το σπήλαιο αυτό ήταν αφιερωμένο στη θεά Ειλειθυία, οι P. Betancourt και N. Μαρινάτου με την δημοσίευση του 2000 το αμφισβητούν και θεωρούν ότι ήταν αφιερωμένο πιθανότατα στη θεά Άρτεμη (Betancourt et al. 2000, 235-236).

αυτό είναι η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου με πολλές πηγές νερού. Το ίδιο το ποτάμι είναι ορμητικό και άβατο το χειμώνα, ενώ το καλοκαίρι διατηρεί πολύ λίγο στάσιμο νερό σε σημεία της κοίτης. Σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο προς τα ανατολικά ανοίγεται μία μικρή χαράδρα στην οποία ο Σ. Μαρινάτος ερεύνησε ένα ταφικό ΠΜ έως ΥΜ σπήλαιο (Μαρινάτος 1930, 98-99)⁴² και μέσα στην οποία υπάρχουν πλήθος οστράκων. Ο ίδιος θεωρεί ότι προέρχονται από τον καθαρισμό και την ισοπέδωση που θα δέχτηκε το σπήλαιο πολλές φορές και κυρίως κατά τη Ρωμαϊκή εποχή (Μαρινάτος 1930, 95). Η ευρύτερη περιοχή παρουσιάζει έντονα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας από τη Μινωική εποχή μέχρι την Ενετική⁴³, ενώ στη δυτική όχθη του Καρτερού και σε απόσταση 1χλμ. από το σπήλαιο προς τα νοτιοδυτικά στην κορυφή του λόφου Κάστελλος στο Μέσα Καρτερό βρέθηκαν ίχνη νεολιθικής εγκατάστασης της ίδιας εποχής με το σπήλαιο, στα οποία θα αναφερθώ παρακάτω (Καρέτσου 1974, 240. Vagnetti et al., 1978, 133).

Μπροστά στην είσοδο του σπηλαίου φυτρώνει μία αγριοσυκιά, η οποία αποτελεί σήμερα το μόνο σημάδι για να διακρίνει κανείς το σπήλαιο από μακριά⁴⁴ (Εικόνα 46). Η είσοδος του βρίσκεται πιο χαμηλά από το στενό στόμιο που κατεβαίνει προς αυτήν και έχει ανατολικό προσανατολισμό. Είναι σχετικά μικρή με ύψος 2,40μ. και πλάτος 3μ. περίπου. Το σπήλαιο αποτελείται από μία μόνο αίθουσα μήκους 55-60μ., πλάτους που κυμαίνεται από 10-12μ. και ύψους 4,5 έως 10μ., αν και σε κάποια σημεία είναι πολύ πιο μικρό. Τα πρώτα 20μ. είναι σχετικά ομαλά, όμως στη συνέχεια, μία μεγάλη κατηφόρα οδηγεί σε ένα επίπεδο χώρο με μεμονωμένους σταλαγμίτες, αλλά και στην λίθινη κατασκευή που περικλείει δύο σταλαγμίτες. *“Το έδαφος εδώ είναι ελαφρά επικλινές και δημιουργεί ανοικτό χώρο, όπου θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν οι επισκέπτες”* (Betancourt et al. 2000, 182). Από εδώ και κάτω το νότιο τμήμα του σπηλαίου καλύπτεται από βράχους που έχουν πέσει από την οροφή, πάνω στους οποίους έχουν δημιουργηθεί σταλαγμίτες και μόνο από τα βόρεια είναι δυνατή η πρόσβαση στα κατώτατα τμήματά του, όπου δημιουργούνται μικρές και στενές κάθοδοι. Το σπήλαιο είναι υγρό με έντονη σταγονορροή από το σημείο του κτίσματος με τους δύο σταλαγμίτες και προς τα κάτω και με μικρές λιθωματικές

⁴² Ο Πλατάκης εντόπισε και δεύτερο μικρότερο σπήλαιο (Πλατάκης 1965, 223).

⁴³ Αναφέρω μόνο τη ΜΜ III έπαυλη της Αμνισού στα ανατολικά του λόφου της Παλιόχωρας, τις λιμενικές εγκαταστάσεις στα δυτικά του, τους μινωικούς τάφους στα βόρεια, το ιερό του Δία Θενάτα και την ενετική εγκατάσταση στην κορυφή του λόφου.

⁴⁴ Εποπτεία και παρατήρηση του εξωτερικού χώρου του σπηλαίου ήταν δυνατό να πραγματοποιηθώ η ίδια, όμως η περιγραφή του εσωτερικού του σπηλαίου προέρχεται από τη βιβλιογραφία, εφόσον το σπήλαιο δεν είναι επισκέψιμο και παραμένει κλειστό.

λεκάνες, που συγκεντρώνουν και διατηρούν το νερό, το οποίο “είναι διαυγές και πόσιμο, αν και περιέχει υψηλό ποσοστό αλάτων” (Betancourt et al. 2000, 180).⁴⁵ Η θερμοκρασία μέσα στο σπήλαιο, σύμφωνα με τις μετρήσεις του Ε. Πλατάκη, που έγιναν το Νοέμβριο του 1964, είναι 19,5 °C, ενώ η υγρασία κυμαίνεται από 91-97 %, αν και οι Ρ. Betancourt και Ν. Μαρινάτου υπολογίζουν ότι μπορεί να φτάσει το 100 % την άνοιξη (Πλατάκης 1965, 221-222. Betancourt et al. 2000, 180).

Η πρώτη ανασκαφή του Σ. Μαρινάτου διενεργήθηκε σε μικρή έκταση στο βάθος του σπηλαίου (Μαρινάτος 1929, 95-104), ενώ σ’ αυτή του 1930, δεν αναφέρει πού ακριβώς έσκαψε, παρόλο που μιλάει για “ολικό καθαρισμό του σπηλαίου” (Μαρινάτος 1930, 91). Το σίγουρο είναι ότι δεν είχε ολοκληρωθεί, καθώς από την περιγραφή του Ε. Πλατάκη σε μία επίσκεψη του το 1964 φαίνεται ότι το σπήλαιο εξακολουθεί να είναι κατάσπαρτο από κεραμική (Πλατάκης 1965, 211-213). Δυστυχώς, λόγω των γενικών καθαρισμών που φαίνεται να δέχτηκε κατά την αρχαιότητα, τα στρώματα έχουν διαταραχτεί και νεολιθικά όστρακα, αν και βρίσκονται κυρίως στα κατώτερα στρώματα, συνυπάρχουν συχνά με ρωμαϊκά και βυζαντινά. Η κεραμική ανήκει σε όλες τις εποχές από τη Νεολιθική μέχρι και την Υστερορωμαϊκή-Βυζαντινή, ενώ τα νεολιθικά όστρακα φαίνεται να αφθονούν, όπως επίσης τα γεωμετρικά και τα ρωμαϊκά. Η μελέτη των Ρ. Betancourt και Ν. Μαρινάτου επικεντρώθηκε στην κεραμική από τις ανασκαφές του Σ. Μαρινάτου, καθώς εκείνη από την ανασκαφή του Ι. Χατζηδάκη έχει χαθεί. Από αυτή τη μελέτη διαπίστωσαν ότι η ιστορία του σπηλαίου μπορεί να διακριθεί σε τέσσερις φάσεις, την Τελική Νεολιθική έως ΠΜ ΙΙ, τη ΜΜ, την ΥΜ και τους ιστορικούς χρόνους με έμφαση στην Αρχαϊκή και Ρωμαϊκή εποχή.

Η χρονολόγηση της νεολιθικής κεραμικής προσδιορίζεται μέσα στα όρια της Τελικής Νεολιθικής - ΠΜ Ι-Ια.⁴⁶, όπως δείχνουν τα παράλληλα με τα κεραμικά σύνολα από τα ταφικά σπήλαια στα Πάρτιρα, στον Άγιο Νικόλαο, στο Γρυμάνη, από το κοντινό ταφικό σπήλαιο του Πύργου, από την Τελική Νεολιθική Φαιστό, από το ΠΜ Ι νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς, αλλά και από τα αγγεία τύπου Αγίου Ονουφρίου Ι και τον «χτενιστό» ρυθμό (Betancourt et al., 188-204).

⁴⁵ Η μεγάλη αυτή συγκέντρωση νερού έκανε τον Ρ. Faure να θεωρήσει ότι το σπήλαιο δεν χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ταφής τη Νεολιθική εποχή, που ήταν η επικρατούσα άποψη, αλλά ως σημείο συλλογής νερού, άποψη με την οποία συμφωνεί η Μ. Gerald, η L. Vagnetti και ο Α. Ζώης, ενώ το αναφέρουν οι D. Leekley και R. Noyes (Faure 1964, 56. Gerard 1964, 32. Vagnetti 1971, 120. Ζώης 1973, 128. Leekley et al. 1975, 79).

⁴⁶ Μόνο ο Ρ. Faure προτείνει μία πρωιμότερη χρονολόγηση στη Μέση Νεολιθική (Faure 1996, 59).

Αντίθετα, δεν είναι το ίδιο εύκολο να προσδιοριστεί και η χρήση του σπηλαιίου στην ίδια περίοδο. Υπάρχουν τρεις προτάσεις, ότι χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία, για τη συλλογή νερού ή για ταφές. Η L. Tyree θεώρησε ότι ο μεγάλος αριθμός των νεολιθικών οστράκων και ο λίθινος πέλεκυς συγκλίνουν στη χρήση του σπηλαιίου ως πρώιμο χώρο κατοίκησης, ενώ ως ταφικό χρησιμοποιήθηκε την αμέσως επόμενη περίοδο την ΠΜ (Tyree 1974, 27). Η Κ. Μαντέλη πιστεύει ότι, καθώς δεν έχει κανένα χαρακτηριστικό μόνιμης εγκατάστασης, πρέπει να ήταν χώρος όπου εύρισκαν καταφύγιο οι βοσκοί (Μαντέλη 1990, 438). Πρώτος ο P. Faure υποστήριξε την ιδέα, που υιοθέτησαν και άλλοι μελετητές (βλ. παραπάνω υποσ. 45), ότι λόγω της άφθονης παρουσίας νερού, ίσως χρησιμοποιήθηκε ως χώρος συλλογής νερού. Αποκλείει την πιθανότητα μόνιμης κατοίκησης μέσα σ' αυτό, εξαιτίας του κακού εξαερισμού, αλλά και της λατρευτικής χρήσης του (Faure 1964, 55-56)⁴⁷. Η L. Vagnetti συμφωνεί τονίζοντας ότι *“it is not possible to say if, during the Neolithic, it was used for dwelling or for other purposes; it may have been visited simply in order to collect the water dropping from the stalagmites, as suggested by Faure”* (Vagnetti et al. 1978, 133). Τέλος οι P. Betancourt και N. Μαρινάτου υποστηρίζουν ότι το σπήλαιο πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε ως ταφικό την περίοδο αυτή, *“αν και χωρίς πρόσθετη ανασκαφική έρευνα δεν υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα”*. Οδηγήθηκαν σ' αυτό το συμπέρασμα από τη συνύπαρξη όλων των ομάδων των οστράκων με μικρά θραύσματα ανθρώπινων οστών, από την ομοιότητα της κεραμικής με άλλα κεραμικά σύνολα από ταφικά σπήλαια της Κρήτης (Πάρτιρα, Άγιος Νικόλας, Γρυμάνη, Πύργος), αλλά και την ύπαρξη στο γειτονικό χώρο ενός μικρότερου ταφικού σπηλαιίου (Betancourt et al. 2000, 232). Παραμένει ακόμα αδιευκρίνηστη η ακριβής χρήση του, αν και η τελευταία άποψη φαίνεται να είναι περισσότερο αποδεκτή. Αν πρόκειται πράγματι για ταφικό, θα είναι ίσως η μοναδική περίπτωση ταφών σε ένα τόσο ευρύ σπήλαιο, αφού τα ταφικά μέχρι τώρα σπήλαια αυτής της εποχής (όπως και αυτό που βρίσκεται κοντά και είναι βεβαιωμένα ταφικό) είναι συνήθως μικρών διαστάσεων ή απλές βραχοσκεπές.

Το σίγουρο είναι ότι το σπήλαιο βρίσκεται σε μία αρκετά ευνοημένη περιοχή από γεωμορφολογική πλευρά. Βρίσκεται πολύ κοντά στη θάλασσα, ώστε οι κάτοικοι

⁴⁷ Βέβαια στο ίδιο σημείο υποστηρίζει ότι οι κερατοειδείς αποφύσεις του αγγείου που εσφαλμένα συμπλήρωσε ο Σ. Μαρινάτος (Μαρινάτος 1930, 95, εικ.6) ανήκουν στην ΠΜ Ι και χρησιμοποιούνται για ταφικούς σκοπούς, γι' αυτό και στον κατάλόγο του στη σ. 68, του δίνει ταφική χρήση (Faure 1964, 55-56, 68) και αλλού κατατάσσει *“μισό απανθρακωμένο ανθρώπινο κρανίο, που εγκλωβίστηκε στους σπηλαιόλιθους του τελευταίου τρίτου του σπηλαιίου”* στη Νεολιθική και Τελική Νεολιθική (Faure 1996, 59).

που το χρησιμοποιούσαν, είτε ως ταφικό, είτε ως χώρο κατοίκησης πιο μόνιμο ή περιστασιακό, να μπορούν να εκμεταλλεύονται τη θάλασσα και τα προϊόντα της. Παρόλα αυτά, μόνο δύο όστρεα τριτώνων βρέθηκαν «στις σακούλες με τα όστρακα της ανασκαφής του *Μαρινάτου*» (Betancourt et al. 2000, 213) τα οποία «*συνδέονται συχνά με ιερά*» και θα μπορούσαμε να πούμε ότι ανήκουν στη Μινωική εποχή (Betancourt et al. 2000, 213). Παντελής είναι και η απουσία οστών και οστέινων εργαλείων. Όμως, όλα αυτά δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν τυχαία και λόγω των συνεχών ισοπεδώσεων του σπηλαίου από τη συνεχιζόμενη χρήση του για εκατοντάδες χρόνια, αλλά και λόγω της παλαιότητας της ανασκαφής. Επιπλέον, το σπήλαιο βρίσκεται πολύ κοντά σε ένα ποτάμι και στις πηγές νερού στις εκβολές του ίδιου ποταμού, ενώ τα αλουβιακά εδάφη στις όχθες του ευνοούν ιδιαίτερα τις καλλιέργειες. Τέλος, περάσματα τόσο από το φαράγγι του Καρτερού στα δυτικά, όσο και από τις μικρές χαράδρες στα ανατολικά οδηγούν προς το εσωτερικό του νησιού, ώστε θα μπορούσαμε να μιλάμε για μία εύκολη σχετικά επικοινωνία με πιθανές νεολιθικές θέσεις και αξιοποίηση των εκεί φυσικών πόρων.

Κατσαμπάς: Νεολιθική «οικία» και βραχοσκεπή

Στις εκβολές του ποταμού Κατσαμπαδιανού σε χαμηλό ύψωμα στη δυτική όχθη του, η οποία απέχει 200μ. από την ακτή, και πάνω από το ΥΜ νεκροταφείο ερευνήθηκε από τον Σ. Αλεξίου τα έτη 1953-1954 νεολιθική «οικία» και παραπλήσια βραχοσκεπή της Νεολιθικής εποχής (Αλεξίου 1953, 305-308. Αλεξίου 1954, 369-376). Η περιοχή είναι πλούσια σε αρχαιολογικά κατάλοιπα και μαρτυρά τη σημαντική θέση που κατείχε σε όλες τις εποχές, καθώς αποτελεί τη φυσική έξοδο προς τη θάλασσα της ενδοχώρας γύρω από την Κνωσό μέσω του ποταμού Κατσαμποδιανού και την οποία ο Α. Evans θεωρεί ως τη λιμενική εγκατάσταση της ίδιας πόλης. Μάλιστα αναφέρει την ανακάλυψη άφθονης νεολιθικής κεραμικής κατά μήκος της ακτής της λιμενικής εγκατάστασης (Hood 1981, 6). Το ποτάμι αυτό πηγάζει από τις βορειοανατολικές πλαγιές του Γιούχτα και έχει συνολικό μήκος περίπου 14χλμ. Στις αρχές του 1900 είχε άφθονα νερά το χειμώνα, χωρίς όμως αυτό να το καθιστά άβατο, ενώ το καλοκαίρι το νερό λιγόστευε και χρησιμοποιούνταν για την άρδευση των χωραφιών (Νουχάκης 1903, 44). Η περιοχή σήμερα είναι ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη καθώς αποτελεί τμήμα του πολεοδομικού συγκροτήματος του Ηρακλείου και είναι πολύ δύσκολες οι παρατηρήσεις για τη γεωμορφολογία και τη βλάστηση της περιοχής. Σύμφωνα με τη Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη «*πριν από*

μερικές δεκαετίες μόλις, όπως λίγο-πολύ και στα μινωικά χρόνια, αποτελούσε μία εύφορη μικρή κοιλάδα με περιβόλια κηπευτικών που απέληγε σε μικρούς αμμώδεις λόφους” (Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη 2004, 363). Θεωρώ κι εγώ ότι θα παρουσίαζε τα ίδια χαρακτηριστικά, όπως οι εκβολές του Καρτερού, που βρίσκεται στα ανατολικά και σε απόστασή περίπου 4χλμ., στις εκβολές του οποίου εντοπίζεται το σπήλαιο της Αμνισού.

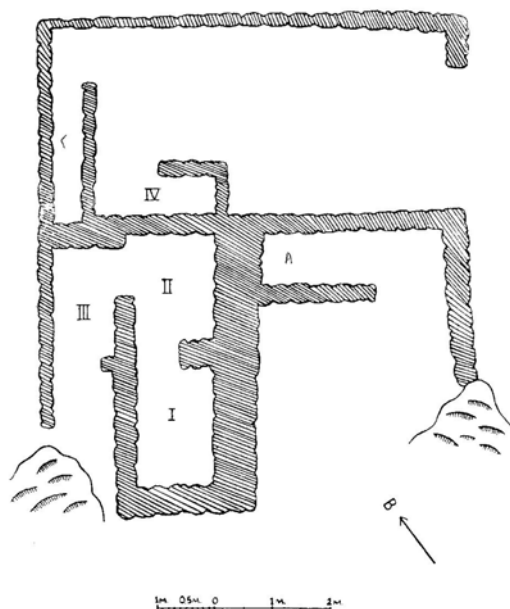
Στην παρούσα εργασία θα με απασχολήσει κυρίως η βραχοσκεπή, όμως δεν μπορώ να την αποσυνδέσω από τον περιβάλλοντα χώρο της και να μην αναφερθώ στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η αρχιτεκτονική δομή είχε τετράγωνη κάτοψη και διαιρούνταν σε τρεις χώρους που δεν επικοινωνούσαν όλοι μεταξύ τους. Ο κυρίως χώρος είναι αυτός στα βορειοδυτικά. Αποτελείται από τρία δωμάτια και είναι του τύπου *but and ben*. Στη βόρεια και στην ανατολική πλευρά υπήρχαν δύο μεγάλοι περίβολοι, με μικρά χωριστά δωμάτια και αυλές. Κάποια από τα δωμάτια ήταν ίσως στεγασμένα και χρησίμευαν ως βοηθητικοί χώροι και για την στέγαση μικρών ζώων. Το συγκρότημα αυτό όμως δεν ήταν μεμονωμένο, καθώς η αποκάλυψη και άλλων κτισμάτων στην ανατολική ομαλή πλαγιά του λόφου που κατεβαίνει προς τον ποταμό ανάμεσα στους λαξευτούς τάφους της ΥΜ νεκρόπολης φανερώνει την ύπαρξη ενός μεγαλύτερου νεολιθικού οικισμού, μέρος του οποίου ήταν η παραπάνω δομή και η βραχοσκεπή⁴⁸. Τα ευρήματα της δομής ήταν μόνο νεολιθικά και ο λόφος δε φαίνεται να ξανακατοικήθηκε στις επόμενες εποχές. Εκτός από άφθονη νεολιθική κεραμική, ο χώρος έδωσε λίθινα εργαλεία, λεπίδες και τμήματα οψιανού και μία λεπίδα από πυριτόλιθο. Στο βόρειο περίβολο βρέθηκε πλήθος οστών οικόσιτων ζώων (αιγών, προβάτων και βοοειδών) γι’ αυτό και θεωρήθηκε ως χώρος απόρριψης απορριμμάτων ή στάβλος (Δαβάρας 1996, 93). Στις εργασίες καθαρισμού του Ν. Πλάτωνα βρέθηκε στην αυλή κτιστή κυκλική εστία και σωρός από θαλασσινά όστρεα⁴⁹ (Πλάτων 1956, 415).

Ο Αλεξίου κατατάσσει χρονολογικά την κεραμική στη Μέση Νεολιθική περίοδο ακολουθώντας την ταξινόμηση του Α. Evans στο Palace of Minos (Αλεξίου 1954, 374). Για τη χρονολόγηση αυτή ο Σ. Αλεξίου έλαβε υπ’ όψη του μόνο τη διαθέσιμη μέχρι τότε νεολιθική κεραμική της Κρήτης. Ύστερα όμως και από τις ανασκαφές του J. Evans στην Κνωσό, μία επανεξέταση της κεραμικής, σύμφωνα με

⁴⁸ Για τα κτίσματα αυτά δεν έχουμε άλλες πληροφορίες παρά μόνο ότι βρέθηκε άφθονη νεολιθική κεραμική, δύο λίθινοι πέλεκεις και ένα ακόνιο (Αλεξίου 1954, 370-371).

⁴⁹ Ο Σ. Αλεξίου δε μιλάει καθόλου για όστρεα στις δύο πρώτες ανασκαφές και θα ήταν απορίας άξιο πως ένας τέτοιος οικισμός τόσο κοντά στην ακτή δεν είχε δώσει τέτοια ευρήματα.

την Κ. Μαντέλη, την κατατάσσει όχι στη Μέση, αλλά στην Αρχαιότερη Νεολιθική (Μαντέλη 1990, 438, υποσ. 1). Την ίδια άποψη με την Κ. Μαντέλη είχε διατυπώσει και η L. Vagnetti (Vagnetti 1971, 120), παρόλο που έχει επικρατήσει να θεωρείται ότι τα αρχιτεκτονικά λείψανα του Κατσαμπά ανήκουν στη Μέση Νεολιθική περίοδο. Όμως η μελέτη της κεραμικής και των άλλων αρχαιολογικών καταλοίπων του Κατσαμπά βρίσκεται σε εξέλιξη και, όταν ολοκληρωθεί, θα μπορούμε να έχουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη χρήση τόσο της αρχιτεκτονικής δομής όσο και της βραχοσκεπής, καθώς και μία πιο ακριβή χρονολόγηση για την περίοδο χρήσης τους (προσωπική επικοινωνία με την κ. Ν. Γαλανίδου).

Εικόνα 15. Κάτοψη του νεολιθικού κτιρίου στο λόφο του Κατσαμπά (Ζώης 1972)

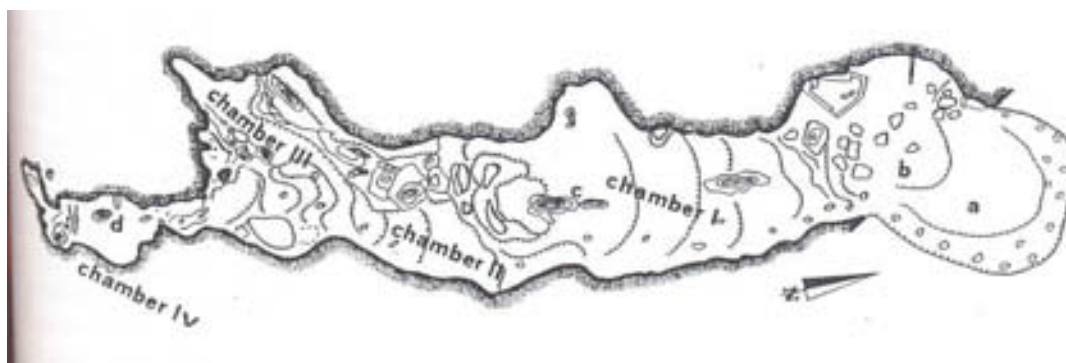
Η βραχοσκεπή βρίσκεται σε απόσταση 10μ. από τη δομή. Ανοίγεται στον ασβεστολιθικό βράχο και έχει μέγιστο βάθος 4,60μ. Ο Ε. Πλατάκης, στις έρευνες που έκανε το 1967 μας δίνει τις ακριβείς διαστάσεις: “*Δύο θάλαμοι συνολικών διαστάσεων 5,5x11,5x1,20. Δύο εισοδοί προς ΒΑ, αριστερά 2,20x0,70-1,10, δεξιά 2x0,60-0,90*” Ο ίδιος μας δίνει και τα γεωλογικά χαρακτηριστικά τους: “*Εντός πλειοκαινικού ασβεστολίθου λατιποπαγούς και κατά χώρας κροκαλοπαγούς μετά μάργης, αργίλου και χαλίκων. Το σπήλαιο εσχηματίσθη εκ διαβρώσεως και εκπλύσεως μαλακών πετρωμάτων (μάργης και αργίλου) κείμενων μεταξύ σκληρότερων (ασβεστολίθου). Πιθανή και τεχνητή επέκταση*” (Πλατάκης 1970, 124) Αντίθετα με τη δομή, η βραχοσκεπή φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και στις μεταγενέστερες εποχές, καθώς

μαζί με τα νεολιθικά όστρακα που υπερτερούσαν βρέθηκαν και MM και YM. Από τα υπόλοιπα νεολιθικά ευρήματα αξίζει να αναφέρουμε μία λίθινη σφύρα, ένα λίθινο πέλεκυ, κομμάτια οψιανού, τριπτήρες, μυλόπετρες και κομμάτια κίσηρης. Η κεραμική είναι του ίδιου τύπου, όπως αυτή της δομής, και αυτό που ξεχωρίζει είναι μία σειρά από μικρά «σπονδικά» κυπελίδια, όπως τα χαρακτηρίζει ο Αλεξίου (Αλεξίου 1953, 307). Ο ίδιος θεωρεί ότι το σπήλαιο ήταν ταφικό, όμως δε γίνεται καμία αναφορά για ανθρώπινα οστά στη δημοσίευση των ανασκαφικών εργασιών. Η L. Vagnetti αναφέρει σε άρθρο της ότι η κοιλότητα ήταν *“completamente piena di ossa umane”* (Vagnetti 1971, 120). Αντίθετα ο Α. Ζώης υποστηρίζει ότι *“ανασκαφικά στοιχεία που να δείχνουν ότι το σπήλαιο είχε χρησιμοποιηθεί σαν ταφικό δεν αναφέρονται, ούτε και είναι δυνατό να αποδειχτεί το πράγμα, τουλάχιστο για τη νεολιθική εποχή μία και η επίχωση ήταν ταραγμένη”* (Ζώης 1973, 132). Παρόλο που οι ταφές σε βραχοσκεπές και σπήλαια ήταν συνηθισμένες στη Νεολιθική εποχή, το παράδειγμα του Κατσαμπά παραπέμπει σε εκείνο της Μαγκασάς, αν και αυτό ανήκει χρονολογικά στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο. Δηλαδή, και εδώ εντοπίζουμε αρχιτεκτονικά λείψανα κοντά στα οποία βρίσκεται μία βραχοσκεπή, που έδωσε ανάλογα λίθινα εργαλεία κοινής χρήσεως. Ίσως λοιπόν δεν πρόκειται για χώρο ταφής, τουλάχιστον σε αυτήν την περίοδο, αλλά για ένα βοηθητικό χώρο του σπιτιού.

Ο Κατσαμπάς παρουσιάζει παρόμοια γεωμορφολογία και τοπογραφία με την Αμνισό, που είδαμε προηγουμένως. Βρίσκεται πολύ κοντά στη θάλασσα, στις εκβολές ενός μεγάλου ποταμού, ο οποίος ταυτόχρονα αποτελεί και το φυσικό πέρασμα στο εσωτερικό. Εντοπίστηκαν αρκετά όστρεα που μαρτυρούν την αξιοποίηση αυτής της πηγής διατροφής από τους κατοίκους του λόφου, αλλά και πλήθος οστών οικόσιτων ζώων πράγμα που μαρτυρά το μεικτό χαρακτήρα της οικονομίας και την ανάπτυξη όλων των δυνατών πλουτοπαραγωγικών πόρων. Τέλος, το ίδιο το ποτάμι αποτελεί το φυσικό πέρασμα για την επικοινωνία των κατοίκων του λόφου αυτού με την Κνωσό που σύμφωνα με τον Α. Ζώη: *“Είναι φανερό ότι ο μεγάλος μεσόγειος συνοικισμός της Κνωσού, ο μεγαλύτερος ίσως γνωστός νεολιθικός συνοικισμός του Αιγαίου, δεν μπορεί να ήταν μεμονωμένος στη Βόρεια Κεντρική Κρήτη. Ο συνοικισμός του Κατσαμπά βρίσκεται στο σημείο ακριβώς της φυσικής διεξόδου της Κνωσού προς τη θάλασσα, που, όπως δείχνουν τα κνωσιακά ευρήματα, έπαιξε κάποιο ρόλο τουλάχιστο στη διατροφή των κατοίκων της Κνωσού... Η σύνδεση του Κατσαμπά με την Κνωσό φαίνεται πάντως βεβαιωμένη με τα στοιχεία που έχουν δοθεί μέχρι τώρα στη δημοσιότητα”* (Ζώης 1973, 132-133).

Σπήλαιο Σκοτεινό ή Αγίας Παρασκευής

Την τοπογραφία του περιβάλλοντα χώρου του σπηλαιίου μας δίνει πολύ χαρακτηριστικά ο P. Faure: “Στο κέντρο ενός μεγάλου, έρημου υψιπέδου, όπου δεν φυτρώνουν παρά μερικά γαιδουράγκαθα, σε απόσταση 6χλμ. από τη θάλασσα, ανάμεσα στις αποξηραμένες κοιλάδες του Αναποδάρη και του ανώνυμου χειμάρρου που διασχίζει τις Γούβες, χάσκει σε υψόμετρο 220μ., ένα από τα βαθύτερα και γραφικότερα βάραθρα(;) της Κρήτης. Για να φτάσει κανείς εδώ, χρειάζεται μισή ώρα πορεία δυτικά του χωριού Σκοτεινού”, το οποίο ανήκει στην επαρχία Πεδιάδος (Faure 1996, 51).

Εικόνα 16. Κάτοψη του σπηλαιίου «Σκοτεινό» (Rutkowski & Nowicki 1996)

Το σπήλαιο αυτό ανήκει στην κατηγορία των σπηλαιοβαράθρων, λόγω της μεγάλης κατωφέρειας και της υψομετρικής διαφοράς της εισόδου από το βαθύτερο σημείο του. Έχει μήκος 126μ., πλάτος 36μ., ύψος 47μ. και η υψομετρική διαφορά από την είσοδο φτάνει στα 55μ. Αποτελείται από ένα μεγάλο κεντρικό θάλαμο και τρεις μικρότερους. Ανοίγεται σε ασβεστόλιθο του Μεσοζωικού και αποκαλύφθηκε με κατάπτωση τμήματος της οροφής του με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί δολίνη. (Πλατάκης 1962, 31).

Το σπήλαιο είναι περισσότερο γνωστό για τη λατρεία που εξασκούνταν εκεί από τη ΜΜ περίοδο. Όμως οι δοκιμαστικές ανασκαφές του Κ. Δαβάρα το 1962 στην πρώτη μεγάλη αίθουσα και περίπου στο κέντρο της, πίσω από μία μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, αποκάλυψαν πολλά όστρακα χονδροειδούς κεραμικής. Ένα όστρακο από αυτά ο P. Faure το κατατάσσει στην Προανακτορική ή κατά πάσα πιθανότητα στην Τελική Νεολιθική περίοδο και μαζί του συμφωνούν και οι L. Vagnetti και P. Belli (Faure 1996, 52. Vagnetti et al. 1978, 133)⁵⁰. Όπως και στην

⁵⁰ Από προσωπική πληροφόρηση γνωρίζω την ύπαρξη και άλλων οστράκων Τελικής Νεολιθικής – ΠΜ ΙΙ περιόδου, αν και ο αριθμός τους εξακολουθεί να παραμένει εξαιρετικά μικρός.

περίπτωση του σπηλαίου Καμαρών, η παρουσία μόνο ενός οστράκου, η χρονολόγηση του οποίου μάλιστα μπορεί να αμφισβητηθεί, καθιστά σχεδόν αβέβαιη την παρουσία νεολιθικών ανθρώπων στο σπήλαιο αυτό. Όμως πολύ κοντά στη θέση εύρεσης του οστράκου υπάρχει κοιλότητα, όπου συγκεντρώνεται το νερό που πέφτει από την οροφή του σπηλαίου και γι' αυτό θα μπορούσαμε να υποθέσουμε κάποια περιστασιακή επίσκεψη για τη λήψη νερού.

Σπήλαιο Στραβομούτη ή σπήλαιο Λυκάστου

Εικόνα 17. Κάτοψη του σπηλαίου «Στραβομούτη» (Μαρινάτος 1950)

Κατά τις πρώτες ανασκαφές του «μεγάλου» Βαθυπέτρου, ο Σ. Μαρινάτος ερεύνησε και το σπήλαιο του Στραβομούτη, το οποίο ονομάζει σπήλαιο της Λυκάστου, γιατί θεωρεί ότι ήταν το ιερό σπήλαιο της πόλης αυτής, την οποία εντοπίζει στο χωριό-μετόχι Καρνάρη, σε μία ώρα απόσταση ανάμεσα στο Κανλί Καστέλλι και στο Βαθύπετρο, στην επαρχία Τεμένους. Το σπήλαιο παρουσιάζει ίχνη συνεχούς χρήσης από τη Νεολιθική μέχρι και τη Γεωμετρική - Αρχαϊκή εποχή με ιδιαίτερη έμφαση στην τελευταία αυτή εποχή. Βρίσκεται στη νοτιοδυτική και απόκρημνη πλευρά του όρους Γιούχτα προς την πλευρά της πεδιάδας του Τεμένους στα κάθετα τοιχώματα του όρους (Εικόνα 50) και σε 300μ. απόσταση από την πηγή του χωριού Καρνάρη (υψόμετρο 280μ.). Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα σπηλαίων με πέντε ανοίγματα (Εικόνα 49) και με βαθιές και συχνά στενές σήραγγες που ανοίγονται σε δύο επίπεδα

και που όλες επικοινωνούν με κάποιο τρόπο μεταξύ τους, διασταυρώνονται και αλληλοεπικαλύπτονται. Ο προσανατολισμός των εισόδων είναι δυτικός και βρίσκονται σε υψόμετρο 400μ.⁵¹

Τα νεολιθικά όστρακα τα οποία βρέθηκαν μαζί με τα μαύρα καπνιστά όστρακα του ρυθμού Πύργου (ΠΜ Ι) εντοπίζονται κυρίως στις πιο μεγάλες και ευρύχωρες αίθουσες του σπηλαίου, τα μόνα μέρη που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως χώρος κατοίκησης. Μαζί βρέθηκαν και κομμάτια οψιανού (λεπίδες και πυρήνες), πολλά οστά οικόσιτων ζώων αλλά και πουλιών και μικρών τρωκτικών. Ο P. Faure αναφέρει ακόμα κουκούτσια από φρούτα (Faure 1996, 68-69). Το πιο ενδιαφέρον εύρημα από αυτή την εποχή αποτελεί ίσως ένα τμήμα αγγείου, που βρέθηκε σε απόμερη κόγχη και περιείχε τμήμα του κρανίου και λίγα οστά νεογέννητου βρέφους. Σύμφωνα με τον P. Faure το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοίκησης ή ως καταφύγιο την περίοδο αυτή (Faure 1964, 173-175) και πιθανότατα και ως χώρος ταφής κατά την C. Farmer (Farmer 1998, 383), ως αποθήκη σιτηρών την MM III –YM I, όπως δείχνουν οι 15 μεγάλοι πίθοι της περιόδου αυτής, ενώ η λατρευτική του χρήση άρχισε την YM III και έγινε πιο εντατική κατά την επόμενη εποχή, τη Γεωμετρική.

Η παρουσία αρκετής ποσότητας νεολιθικής κεραμικής -σε σχέση πάντα με την ΠΜ Ι κεραμική- δικαιολογεί την παρουσία ανθρώπων στο σπήλαιο αυτό, παρά τη στενότητα του χώρου στο μεγαλύτερο τμήμα του. Η πηγή νερού σε 300μ. απόσταση από το σπήλαιο, αλλά και η συγκέντρωση νερού σε κοιλότητες μέσα στο σπήλαιο από τη σταγονορροή (σήμερα υπάρχει μόνο μία), η θέση του, που είναι τέτοια, ώστε να μπορεί να εφοδιάσει την πεδιάδα, η μικρή πεδιάδα του Τεμένους που προσφέρει εδάφη για καλλιέργεια (Εικόνα 51) και ο ορεινός όγκος του Γιούχτα και οι γύρω λόφοι που διαθέτουν περιοχές κατάλληλες για κτηνοτροφία αποτελούν ιδανικά στοιχεία που μπορούν να δικαιολογήσουν την παρουσία ανθρώπων στην περιοχή. Ενδεχομένως το σπήλαιο να αποτέλεσε προσωρινό καταφύγιο ή εποχικό χώρο κατοίκησης κτηνοτρόφων και κυνηγών και η μόνιμη νεολιθική εγκατάσταση να βρίσκεται κάπου στην πεδιάδα, ίσως πιο κοντά στο ταφικό σπήλαιο του Κανλί-Καστέλλι.

⁵¹ Πλήρη περιγραφή του εσωτερικού του σπηλαίου δίνει ο Σ. Μαρινάτος (Μαρινάτος 1950, 251-253) και δε θεώρησα απαραίτητο να τη συμπεριλάβω εδώ. Πρέπει όμως να επισημάνω αυτό που προκύπτει από την περιγραφή, δηλαδή τη στενότητα του χώρου, λόγω του χαμηλού ύψους αλλά και του μικρού πλάτους, και το δαιδαλώδες της κάτοψης. Επιπλέον πληροφορίες και περιγραφή του σπηλαίου και των ευρημάτων μας δίνει και ο P. Faure (Faure 1964, 173-175. Faure 1996, 67-69).

Βραχοσκεπή στο Κανλί–Καστέλλι

Στην πεδιάδα του Τεμένους και σε περίπου 5χλμ. σε ευθεία γραμμή από το σπήλαιο Στραβομύτη βρίσκεται το ταφικό σπήλαιο κοντά στο χωριό Κυπαρίσσι της περιοχής Κανλί-Καστέλλι (σήμερα Προφήτης Ηλίας), στην επαρχία Τεμένους. Το Κυπαρίσσι βρίσκεται πάνω σε ύψωμα με θέα σε όλη την κοιλάδα και σε υψόμετρο 220μ. Το 1951, σε λατομείο της περιοχής κατά τις εργασίες εξόρυξης λίθων οι εργάτες εντόπισαν είκοσι πέντε αγγεία, τα οποία και παρέδωσαν στο Μουσείο Ηρακλείου. Αμέσως ο Σ. Αλεξίου επισκέφθηκε την περιοχή και διεξήγαγε έρευνα στη μικρή και αβαθή σπηλαιώδη κοιλότητα–βραχοσκεπή διαστάσεων 3x2x2,60μ (Αλεξίου1951).

Η βραχοσκεπή αυτή βρίσκεται σε πολύ απότομη πλαγιά με βόρειο προσανατολισμό και σε ένα μικρό πλάτωμα του μαλακού λόφου από κούσκουρα, που ονομάζεται Κορφή του Βαθιά ή Τειχίδα. Το ό,τι το σπήλαιο είναι ταφικό βεβαιώνεται από το πλήθος των ανθρώπινων οστών. Ωστόσο, κανένας σκελετός δε βρέθηκε αδιατάρακτος. Ο αριθμός των ακέραιων ή των σχεδόν ακέραιων αγγείων έφτασε τελικά τα πενήντα. Εκτός από τα αγγεία βρέθηκαν και τρία χάλκινα εγχειρίδια, χάλκινες καρφίτσες, τέσσερις λεπίδες οψιανού, κάποια κομμάτια σταλακτίτη, που δεν προέρχονται από το σπήλαιο κ.ά. Ίσως δε θα έκανα καμία αναφορά στην βραχοσκεπή αυτήν, αν ήδη από την δημοσίευση του Σ. Αλεξίου δε γινόταν λόγος για “υπονεολιθικές παραδόσεις” (Αλεξίου 1951, 291-292). Οι L. Vagnetti και P. Belli υποστηρίζουν ότι, αν και το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής ανήκει με βεβαιότητα στην ΠΜ Ιβ και στην αρχή της ΠΜ ΙΙ, κάποια από τα αγγεία πρέπει να ανήκουν στο τέλος της Τελικής Νεολιθικής περιόδου (Vagnetti et al. 1978, 134).

Υπαίθριες Θέσεις

Κνωσός

Πέντε χιλιόμετρα περίπου νοτιοανατολικά του Ηρακλείου, πάνω στο χαμηλό λόφο (90μ. υψόμετρο) που ονομάζεται Κεφάλαια, στην κοιλάδα του ποταμού Κατσαμπαδιανού ή αρχαίου Καίρατου, βρίσκεται ο νεολιθικός οικισμός και το μινωικό ανάκτορο της Κνωσού. Η κοιλάδα ορίζεται στα ανατολικά από τον κρητιδικό ασβεστολιθικό λόφο του Προφήτη Ηλία (που λειτούργησε ως λατομείο για την εξόρυξη λίθων), στα δυτικά από το χαμηλότερο λόφο της Ακρόπολης ή Μοναστηριακό Κεφάλαι και στα νότια, σε απόσταση 1χλμ. από την Κνωσό, από τα υψώματα των Γυψάδων, που, όπως δηλώνει η ονομασία αποτέλεσαν και αυτά

λατομεία κρυσταλλικού γύψου για τη μινωική πόλη και το ανάκτορο. Βόρεια, προς την πλευρά της θάλασσας, βρίσκονται οι χαμηλές απολήξεις των λόφων του Αγίου Ιωάννη και των Ισοπάτων. Από το Γιούχτα πηγάζει ο Καίρατος, ο οποίος στην αρχή σχηματίζει μία πάρα πολύ στενή κοιλάδα, που στο ύψος της Κνωσού είναι ακόμα σχετικά στενή με πλάτος που κυμαίνεται από 500μ. έως 1χλμ., αλλά σε απόσταση 2 χλμ. μετά την Κνωσό διευρύνεται μέχρι να καταλήξει στη βόρεια ακτή του Κατσαμπά, στο ανατολικό τμήμα του σημερινού λιμένα του Ηρακλείου. Ο λόφος της Κεφάλας βρίσκεται περίπου 100μέτρα δυτικά από την κεντρική αρτηρία του ποταμού, ενώ ο παραπόταμος του, το ρέμα της Βλυχιάς, περνά ακριβώς κάτω από τις νότιες υπώρειες του λόφου.

Το επικρατέστερο πέτρωμα στην περιοχή είναι το λευκό ασβεστολιθικό που τοπικά ονομάζεται κούσκουρας και το οποίο σκάβεται εύκολα. Από την αποσάθρωση του προέρχονται τα ασπροχώματα της περιοχής (rendzina soils), τα οποία είναι μαλακά και οργώνονται εύκολα, αλλά αρδεύονται δύσκολα. Η υψηλή περιεκτικότητα σε ποτάσιο τα κάνει κατάλληλα για την καλλιέργεια αμπελιών και ελιών, που είναι οι επικρατέστερες καλλιέργειες σήμερα στην περιοχή. Αντίθετα ο λόφος του Προφήτη Ηλία είναι φτωχός από καλλιέργειες, λόγω των απότομων πλαγιών και του πολύ λεπτού στρώματος κοκκινοχώματος.

Η περιοχή της Κνωσού αρδεύεται αρκετά καλά με φυσικό τρόπο. Ο Καίρατος σε φυσιολογικές συνθήκες έχει συνεχή ροή όλο το χρόνο, υπάρχουν φυσικές πηγές νερού, αλλά και υπόγεια αποθέματα που αντλούνται με τη διάνοιξη πηγαδιών.

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες, που πραγματικά φαίνονται ιδανικοί, οδήγησαν τους πρώτους ίσως κατοίκους της Κρήτης στο να εγκατασταθούν πάνω στο λόφο της Κεφάλας και να ιδρύσουν εκεί μία εγκατάσταση που εξελίχθηκε σε ισχυρό οικονομικό και διοικητικό κέντρο την επόμενη εποχή και με συνολική διάρκεια ζωής που πλησιάζει τα επτά χιλιάδες χρόνια μέχρι την αραβική κατάκτηση το 827 μ.Χ. Οι νεολιθικοί αυτοί πρώτοι κάτοικοι βρήκαν μία καλά προστατευμένη και εύκολα προσβάσιμη από τα βόρεια περιοχή, μόλις 5χλμ. από τη θάλασσα, με πλούσια βλάστηση για τα κοπάδια τους, επαρκείς εκτάσεις για την καλλιέργεια των σιτηρών τους και τον ποταμό Καίρατο να τους προσφέρει τις ποσότητες νερού που χρειάζονταν. Εκτός από αυτές τις παραγωγικές δραστηριότητες, το οστεολογικό υλικό δείχνει ότι εξασκούσαν και το κυνήγι στα πλούσια δάση από βελανιδιές της περιοχής και εκμεταλλεύονταν την θάλασσα που βρισκόταν σε μικρή σχετικά απόσταση (Roberts 1979, 231-241. Jarman et al. 1982, 146-148).

Οι ανασκαφείς των νεολιθικών στρωμάτων της Κνωσού είχαν να αντιμετωπίσουν τα ίδια προβλήματα με εκείνα της Φαιστού, τα μεταγενέστερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των μινωικών ανακτόρων. Τα πρώτα νεολιθικά ίχνη αποκαλύφθηκαν ήδη από τις ανασκαφές του Α. Evans, αλλά πιο συστηματικές έρευνες έγιναν στα τέλη της δεκαετίας του πενήντα και το 1969-1971 από τον J. Evans, με δοκιμαστικές ανασκαφές στους ανοικτούς χώρους και τις αυλές του ανακτόρου. Η Κνωσός αποτελεί μέχρι σήμερα τη μεγαλύτερη νεολιθική εγκατάσταση στην Κρήτη, αλλά και τη μοναδική, μέχρι σήμερα, που κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής. Έχει δώσει πλούσιο υλικό ευρημάτων, εκτενείς δημοσιεύσεις του οποίου έχουν γίνει ήδη από το Palace of Minos του Α. Evans. Επειδή στόχος μου είναι να αναλύσω τα νεολιθικά σπήλαια, δε θεωρώ πρόπον να επεκταθώ περισσότερο στην ανάλυση των κινητών ευρημάτων και των αρχιτεκτονικών δομών της Κνωσού, που είναι λίγο πολύ γνωστά σε όλους όσοι ασχολούνται με αυτήν την περίοδο της κρητικής ιστορίας, αφού ανέκαθεν αποτελούσαν το σημείο αναφοράς για τη μελέτη της περιόδου. Για το λόγο αυτό θα κάνω παρακάτω μόνο μία σύντομη αναφορά στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της Κνωσού.

Στο παλαιότερο ακεραμικό στρώμα της Κνωσού, που με βάσει τις τελευταίες απόλυτες χρονολογήσεις τοποθετείται στο 7040-6770 π.Χ. (Efstratiou 2004, 44) δεν βρέθηκαν μόνιμες κατασκευές, αλλά οπές για πασσάλους που μαρτυρούν την ύπαρξη πιο πρόχειρων κατασκευών που πιθανότατα πρόκειται για καταυλισμούς των πρώτων κατοίκων του νησιού. Την επόμενη περίοδο, στην Αρχαιότερη Νεολιθική, που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο πάχος επιχώσεων και φαίνεται έτσι η μακρά διάρκεια της, κατασκευάζονται μόνιμες κατοικίες με ορθογώνια κάτοψη. Ο οικισμός μεγαλώνει, ενώ χρησιμοποιείται για πρώτη φορά κεραμική σε ήδη αναπτυγμένο στάδιο. Από τη Μέση Νεολιθική έχουμε την πλήρη κάτοψη τριών τουλάχιστον σπιτιών, από τα οποία το ένα, το μεγαλύτερο, θεωρείται το πιο εντυπωσιακό οικοδόμημα της νεολιθικής Κνωσού, τόσο για τις μεγάλες διαστάσεις του και την πιθανή ύπαρξη δεύτερου ορόφου λόγω του μεγάλου πάχους των τοίχων του, όσο και για τα κινητά υλικά κατάλοιπα που έδωσε (υφαντικά βάρη κ.ά.). Στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο το πιο χαρακτηριστικό ίσως είναι, εκτός από την πλήρη αποκάλυψη δύο ακόμα μεγάλων οικιών, η ύπαρξη μόνιμων κτιστών εστιών. Ο οικισμός στην πορεία των τριών χιλιάδων χρόνων ζωής, αυξάνεται σταδιακά, για να

καταλάβει τελικά όλο το λόφο της Κεφάλας (περίπου 50 στρέμματα, που αντιστοιχούσαν σε πληθυσμό 1000 ανθρώπων, Δαβάρας 1996, 92).

Έτσι, γύρω στο 7000 π.Χ. μία μικρή ομάδα ανθρώπων έφτασε στο λόφο που δημιουργείται ανάμεσα στα δύο ρέματα της Βλυχιάς και του Καίρατου, φέρνοντας μαζί της όλα τα εξημερωμένα είδη (ζώα και φυτά) της Νεολιθικής εποχής και εγκαταστάθηκε εκεί. Ασχολήθηκε με την εκτροφή πλήρως εξημερωμένων ζώων, όπως δείχνει η μελέτη του οστεολογικού υλικού, όπως προβάτων, κατσικιών, γουρουνιών, βοοειδών και σκύλων και με την καλλιέργεια επίσης εξημερωμένων φυτών, όπως δημητριακά και όσπρια. Ασχολούνται ακόμα με τη συλλογή αμυγδάλων και σύκων, ενώ η ελιά δεν ήταν ακόμα γνωστή, τουλάχιστον στις πρωιμότερες (Ακεραμική και Αρχαιότερη) Νεολιθικές περιόδους (Evans 1994, 1-2. Efstratiou 2004, 44-45). Γενικά η Κνωσός παρουσιάζει την εικόνα μίας καλά οργανωμένης αγροτοκτηνοτροφικής κοινότητας, με πολύ υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, τόσο όσον αφορά τον εργαλειοκό εξοπλισμό τους και τα σκεύη, όσο και την οικοδομική δραστηριότητα. Και αντίθετα με την αντίληψη που υπήρχε μέχρι πρόσφατα για την απομόνωση της Αρχαιότερης Νεολιθικής Κνωσού από τις άλλες αρχαιότερες νεολιθικές θέσεις της Κρήτης, αλλά και της Μεσογείου, η μελέτη των κεραμικών καταλοίπων από τον P. Tomkins έχει δείξει ότι ο λόφος της Κεφάλας στην Κνωσό ήταν μία από τις πολλές νεολιθικές θέσεις που θα υπήρχαν τόσο στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου, όσο και σε πιο απομακρυσμένες περιοχές του νησιού. *“Thus it is become clear that the empty landscape, noted in previous studies of EN Crete, is in reality a hidden settled landscape containining several other communities, which... remained in some form of contact over many generations”* (Tomkins 2004, 58).

Μέσα Καρτερός, λόφος Κάστελλος

Καθώς δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες για τη θέση αυτή παραθέτω την αναφορά της Καρέτσου : *“Οι πληροφορίες είναι ελάχιστες. Έγινε μόνο περισυλλογή οστράκων και όχι ανασκαφή. Τα περισσότερα ανήκουν σε ανοικτά αγγεία. Η διακόσμηση είναι η έντριπτη (burnished), όπως στη Φουρνή και υπάρχουν και κάποια αστίλβωτα κρεμαστά. Δεν λείπουν και κάποια ΠΜ και έτσι τίθεται πάλι το θέμα της μετάβασης και η Τελική Νεολιθική. Η θέση βρίσκεται πάνω στο λόφο Κάστελλο στην περιοχή του Μέσα Καρτερού. Είναι θέση δεσπόζουσα πάνω από την στενή κοιλάδα η οποία ανοίγεται ανατολικά από το χωριό Σκαλάκι και καταλήγει στην παραλία της Αμνισού (η κοιλάδα του Καρτερού). Η απόσταση από τον κόλπο της Αμνισού είναι*

2,5χλμ., ενώ από το σπήλαιο της Ειλειθευίας που βρίσκεται στα βορειοανατολικά της θέσης είναι 1χλμ. Από την ανατολική πλευρά του λόφου διέρχεται κοίτη χειμάρρου ο οποίος διατρέχει την κοιλάδα σε όλο το μήκος της. Υπάρχουν δύο προσβάσεις, μία από το χωριό και μία από την κοιλάδα, όμως πιο ομαλή είναι αυτή από το χωριό” (Καρέτσου 1974, 240).

Έπειτα από την παραπάνω αναφορά και σε σχέση με τα γεωμορφολογικά και τοπογραφικά χαρακτηριστικά της θέσης αυτής, διαπιστώνουμε ότι ισχύει και εδώ το μοντέλο μίας εγκατάστασης σε λόφο που ελέγχει μία μικρή, αλλά εύφορη κοιλάδα που την διατρέχει ένας ποταμός. Βρίσκεται σχετικά κοντά στη θάλασσα και σύμφωνα με την κεραμική της χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική με συνέχεια στην ΠΜ περίοδο, ένα μοντέλο που το βλέπουμε να κυριαρχεί και στην πεδιάδα της Μεσαράς.

Άλλες θέσεις της Επαρχίας Πεδιάδας

Η επαρχία Πεδιάδος εκτείνεται ανάμεσα στις δυτικές πλαγιές των Λασιθιώτικων βουνών και τις ανατολικές του όρους Γιούκτα. Αποτελεί προέκταση των Λασιθιώτικων βουνών, και για το λόγο αυτό δημιουργείται ένα οροπέδιο σε αρκετά μεγάλο υψόμετρο, που κυμαίνεται από 200 έως 500μ., εκτός ίσως από την πεδινή παράκτια ζώνη κατά μήκος της βόρειας ακτής. Το φυσικό όριο ανάμεσα στην παράκτια ζώνη και το οροπέδιο αποτελούν οι ορεινοί όγκοι του Μοχού. Το οροπέδιο αυτό αποτελεί τη μεγάλη και εύφορη πεδιάδα γύρω από το Καστέλι, την πεδιάδα της Πεδιάδας, η οποία βρίσκεται στο κέντρο της ομώνυμης επαρχίας και ορίζεται από τα χωριά Καστέλλι, Βόνη, Αρκαλοχώρι και Παναγιά. Είναι η τρίτη σε έκταση πεδιάδα της Κεντρικής Κρήτης (περίπου 70τ.χλμ.), μετά την Μεσαρά και την πεδιάδα της Κνωσού-Αρχανών. Έχει κυκλικό σχήμα με διάμετρο περίπου 6χλμ. Είναι ξηρή και άνυδρη, παρόλο που τη διασχίζουν αρκετοί χειμάρροι, αλλά το έδαφος της είναι κατάλληλο για όλες τις ζωτικές καλλιέργειες (ελιά, δημητριακά, αμπέλι, όσπρια). Ο πλευρές των Λασιθιώτικων βουνών προς αυτή είναι ψηλές και απότομες, δασώδεις και με άφθονα νερά. Στα βόρεια κλείνει με τους ορεινούς όγκους του Μοχού με μέσο υψόμετρο 350-450μ., ώστε οι προσβάσεις από τη βόρεια ακτή να είναι σχετικά εύκολες, αν και ο ενιαίος αυτός ορεινός όγκος Μαλίων-Χερσονήσου διασπάται μόνο στην περιοχή του Μοχού, όπου βρίσκεται το μοναδικό σημείο που το πέρασμα είναι πιο απότομο (Ρεθεμνιωτάκης 1990 241-243. Νουχάκης 1903, 32). Εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, η Πεδιάδα προσφέρει δρόμους και περάσματα προς τη νότια

ακτή, το Μονοφάτσι και την πεδιάδα της Μεσαράς, προς το Οροπέδιο Λασιθίου, καθώς και προς την Κνωσό μέσω του ποταμού Καρτερού και του φαραγγιού Σπήλια (Panagiotakis 2004, 66).

Η επαρχία Πεδιάδος, εκτός από τις παραλιακές θέσεις, δεν είχε δώσει μέχρι πρόσφατα νεολιθικές εγκαταστάσεις στο εσωτερικό, πάνω από τους παράκτιους ορεινούς όγκους του Μοχού. Τα μόνα στοιχεία που είχαμε ήταν από μία σύντομη επισκόπηση των επιφανειακών ευρημάτων από τον Γ. Ρεθεμνωτάκη (Ρεθεμνωτάκης 1990), από την οποία προέκυπτε ότι υπήρχαν αρκετές μινωικές θέσεις, αλλά δε γινόταν καμία αναφορά σε νεολιθικές. Ο ίδιος μας παρείχε την πληροφορία ότι η περιοχή πρωτοκατοικήθηκε από αγροτικούς πληθυσμούς την Παλαιοανακτορική περίοδο, γεγονός που προκαλεί εντύπωση, επειδή η πεδιάδα είναι ιδιαίτερα εύφορη και με εύκολες προσβάσεις από τη βόρεια ακτή. Ο Α. Ζώης μας δίνει πληροφορίες για τα νεολιθικά τυχαία ευρήματα στην επαρχία Πεδιάδος. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται σε μία ημιτελή σφύρα από τις Γούβες, ένα νεολιθικό πέλεκυ από το Κόζαρη (βρίσκεται σε απόσταση περίπου 3χλμ. από τις Γούβες), το ίδιο από τους Ασκούς (περίπου 10χλμ. από το Καστέλι στο δρόμο προς το Οροπέδιο), καθώς και από την Παναγιά και το Αφρατί, που ανήκουν στην περιοχή του Αρκαλοχωρίου, 15 και 16χλμ. αντίστοιχα νοτιοανατολικά από το χωριό (Ζώης 1973, 216-217). Και ο J. Pendlebury μιλάει για ένα αγγείο που του έδειξε ένας χωρικός στην περιοχή του Μοχού (Pendlebury 1939, 45). Όμως τα παραπάνω στοιχεία, εκτός του ότι είναι πολύ περιορισμένα, είναι και αβέβαια, για να μπορέσουμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για νεολιθική εγκατάσταση ανθρώπων στην πεδιάδα αυτή.

Η εικόνα όμως έχει αλλάξει ύστερα από την εντατική επιφανειακή έρευνα που διενεργείται τα τελευταία 15 περίπου χρόνια από ομάδα επιστημόνων υπό την καθοδήγηση του Ν. Παναγιωτάκη. Πάνω από χίλιες νέες αρχαιολογικές θέσεις έχουν έρθει στο φως. Από την έρευνα αυτή προκύπτει ότι η Πεδιάδα κατοικήθηκε από τη Νεολιθική εποχή, αλλά η πιο μεγάλη πυκνότητα σε θέσεις παρατηρείται κατά τη Μινωική εποχή, ιδιαίτερα την Παλαιοανακτορική και Νεοανακτορική περίοδο, την Αρχαϊκή, τη Ρωμαϊκή και την Ενετική εποχή. Έχουν εντοπιστεί 18 υπαίθριες νεολιθικές θέσεις. Όλες σχεδόν βρίσκονται σε περιοχές από τις οποίες μπορούν να ελέγχουν την κεντρική πεδιάδα και τις άλλες καλλιεργήσιμες κοιλάδες. Τοποθετούνται στις κορυφές λόφων, συχνά στο πέρασμα ανάμεσα σε δύο λοφίσκους του λόφου αυτού, πάντα κοντά σε πηγές νερού και σε θέσεις με άφθονο οικοδομικό υλικό από πέτρες, δηλαδή σε σημεία που είναι πολύ λίγο ορατά και καλά

προστατευμένα από την ίδια την τοπογραφία της θέσης. Υπάρχουν ακόμα θέσεις κοντά σε χειμάρρους, οι οποίοι χρησιμεύουν ως περάσματα και που με αυτό τον τρόπο εξασφαλίζουν τον έλεγχο τους. Ακόμα υπάρχουν θέσεις σε περιοχές με μεγαλύτερο υψόμετρο από όπου μπορούν να επιθεωρούν την περιοχή, κυρίως πάνω από τη βόρεια ακτή. Όλα αυτά δείχνουν μία γενικότερη αστάθεια που πιθανόν επικρατούσε την εποχή αυτή. Η αστάθεια αυτή φαίνεται ακόμα πιο σίγουρη στο τέλος της περιόδου, όταν οι περισσότερες από τις θέσεις εγκαταλείπονται και πολλές από αυτές δε θα ξανακατοικηθούν ποτέ (Panagiotakis 2003, 342-343).

Επαρχία Τεμένους

Για την επαρχία Τεμένους δεν γνωρίζουμε άλλες νεολιθικές θέσεις, εκτός από αυτές τις δύο που προαναφέρθηκαν (Στραβομούτη και Κανλί-Καστέλλι) και από τις οποίες η μία μόνο είναι πιθανή.

Επαρχία Μαλεβιζίου

Η επαρχία Μαλεβιζίου κατέχει το βορειοδυτικό τμήμα του νομού Ηρακλείου. Ο ορεινός όγκος του Ψηλορείτη ορίζει την επαρχία δυτικά, το κρητικό πέλαγος και η πεδιάδα της Μεσαράς βόρεια και νότια αντίστοιχα, ενώ από τα υψώματά της μπορεί κανείς να δει ολόκληρη την πεδιάδα του Ηρακλείου, που απλώνεται ανατολικά. Είναι μία περιοχή που χαρακτηρίζεται από δύο εντελώς διαφορετικά τοπογραφικά ανάγλυφα. Περιλαμβάνει τις πεδιάδες του Αλμυρού και το Λεκανοπέδιο του Γαζανού στα βόρεια, χαμηλούς λόφους στα βορειοανατολικά, ενώ το δυτικό άκρο της καλύπτεται από την ανατολική πλευρά και τις υπώρειες του Ψηλορείτη με υψόμετρα που ξεπερνούν τα 1000μ. Πρόκειται για μία ημιορεινή γενικά χώρα με λεκανοπέδια και κοιλάδες για καλλιέργεια, αλλά και έντονο ορεινό ανάγλυφο στα δυτικά.

Η περιοχή δεν έχει δώσει μέχρι τώρα νεολιθικά δείγματα, εκτός ίσως από τις Γωνιές και το Αστυράκι, που βρίσκονται και τα δύο στα δυτικά όρια της επαρχίας Μαλεβιζίου, σε υψόμετρο 620μ. και 570μ. αντίστοιχα, στην ημιορεινή μεσόγεια χώρα ανάμεσα στον κάμπο του Ηρακλείου και την κοιλάδα του Μυλοποτάμου. Στις Γωνιές διενήργησε ο Ν. Πλάτων το 1955 δοκιμαστική ανασκαφή μέσα στο χωριό στη θέση Αρχοντικό, όπου είχαν βρεθεί την προηγούμενη χρονιά νεολιθικό αγγείο και λίθινος

πέλεκυς (Πλάτων 1955, 567)⁵². Αποκάλυψε τοίχους κτιρίου, πιθανώς νεολιθικού, όστρακα, αλλά και χάλκινο εγχειρίδιο ΠΜ χρόνων. Στο Αστυράκι βρέθηκαν δύο νεολιθικοί πέλεκεις το 1964, χωρίς περισσότερες πληροφορίες (Αλεξίου 1964, 552). Τα παραπάνω ευρήματα δεν αποτελούν ασφαλή δείγματα για την ύπαρξη νεολιθικών οικισμών και λόγω του αβέβαιου της χρονολόγησης, και λόγω του μικρού αριθμού των ενδείξεων. Προκαλεί πάντως έκπληξη το γεγονός ότι, ενώ η περιοχή έχει δώσει αρκετά ίχνη χρήσης στις επόμενες εποχές (μινωικές επαύλεις Τυλίσου, ιερό κορυφής Φιλιόρημου πάνω από τις Γωνιές, μινωική αγροικία Σκαλαβόκαμπου κ.ά.), τη Νεολιθική εποχή δε φαίνεται να τράβηξε το ενδιαφέρον των γύρω κατοίκων ούτε η παράκτια αλλά σχετικά δύσβατη ζώνη, ούτε η ημιορεινή ενδοχώρα, ίσως εξαιτίας του ημιορεινού και ορεινού τοπίου (σε σχέση με τους κάμπους της Βόρειας Κρήτης και της Μεσαράς). Όμως η μελλοντική έρευνα μπορεί να μας διαψεύσει, καθώς στην περιοχή δεν έχει διενεργηθεί εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα.

⁵² Ο Ν. Πλάτων αναφέρει στην αρχαιολογική κίνηση εν Κρήτη κατά το έτος 1954 στα Κρητικά Χρονικά ότι βρέθηκε “μέγα νεολιθικόν αγγείον και τεμάχιον σφύρας εις ικανό βάθος” (Πλάτων 1954, 515) και στα Κρητικά Χρονικά του 1955 μιλάει για “μέγα νεολιθικό αγγείο και λίθινο πέλεκυ”. Μάλιστα “το αγγείον δυστυχώς είχε καταστραφή” (Πλάτων 1955, 567).

2.2. ΝΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΕΔΙΑΔΑΣ ΤΗΣ
ΜΕΣΑΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΤΕΡΟΥΣΙΩΝ ΟΡΕΩΝ
ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΑΣ, ΚΑΙΝΟΥΡΙΟΥ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ, ΒΙΑΝΝΟΥ

Γεωμορφολογία

Η περιοχή αυτή αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση λόγω της μεγάλης και εύφορης πεδιάδας της Μεσαράς, η οποία έχει μήκος 45χλμ., μέσο πλάτος 5χλμ. και εκτείνεται από ανατολή προς δύση. Καλύπτει όλο το νότιο τμήμα του νομού Ηρακλείου, ορίζεται στα ανατολικά από τα όρη της Βιάννου και καταλήγει στα δυτικά στον κόλπο της Μεσαράς. Το βόρειο όριο της είναι οι νότιες υπώρειες του Ψηλορείτη και η επέκταση της λοφοσειράς του προς τα ανατολικά (οι ανατολικοί πρόποδες της Ίδης) μέχρι το Αρκαλοχώρι, ενώ το νότιο όριο της υπό εξέταση περιοχής περιλαμβάνει όλο τον ορεινό όγκο των Αστερουσίων ορέων (που θεωρείται το νότιο φυσικό όριο της πεδιάδας της Μεσαράς) μέχρι τις ακτές του Λιβυκού Πελάγους. Το πιο κατοικημένο τμήμα ήταν από την αρχαιότητα το δυτικό, εξαιτίας των εδαφών από πλούσιες αλουβιακές αποθέσεις, των άφθονων υπόγειων νερών και της ανοικτής ακτής στα δυτικά. Εδώ αναπτύχθηκε το μινωικό κέντρο της Φαιστού, το σημαντικό λιμάνι του Κομού, το ελληνιστικό-ρωμαϊκό λιμάνι στα Μάταλα, αλλά και η ρωμαϊκή πρωτεύουσα της Γόρτυνας.

Την πεδιάδα διατρέχουν δύο μεγάλα ποτάμια και οι παραπόταμοί τους, ο Γεροπόταμος στα δυτικά, ο οποίος είναι ο μεγαλύτερος του νησιού και εκβάλλει στον κόλπο της Μεσαράς και ο Αναποδάρης στα ανατολικά, που εκβάλλει στον όρμο Δέρματος, ανατολικά από τον Τσούτσουρα.

Η γεωμορφολογία της περιοχής παρουσιάζει ένα ευνοϊκό περιβάλλον με μεγάλη ποικιλία φυσικών τοπίων. Την πεδιάδα της Μεσαράς περιβάλλουν λόφοι χαμηλοί ή και πιο ψηλοί με ομαλές ή και απότομες πλαγιές. Μικρά οροπέδια, φαράγγια και πλήθος παραπόταμων συνθέτουν το τοπίο της ευρύτερης περιοχής της πεδιάδας της Μεσαράς.

Το κλίμα στην περιοχή είναι το τυπικό μεσογειακό κλίμα με τα ζεστά καλοκαίρια, που η θερμοκρασία κυμαίνεται από 25-30° C, αλλά μπορεί εύκολα να φτάσει και να ξεπεράσει τους 35° C, ενώ οι χειμώνες είναι ελαφρώς ψυχρότεροι με μέση θερμοκρασία 10-15° C. Οι βροχοπτώσεις διαρκούν από τον Οκτώβριο μέχρι το Μάρτιο αφήνοντας αρκετά αποθέματα νερού στην περιοχή.

Τα εδάφη είναι η βάση για την παραγωγική γεωργία. Και η πεδιάδα της Μεσαράς διαθέτει πλούσια σε χημική σύσταση εδάφη, που προέρχονται από τις ιζηματογενείς αποθέσεις τόσο προσχωσιγενείς, από τη διάβρωση των εδαφών των γύρω λόφων, όσο και αλουβιακές από τα φερτά υλικά των δύο ποταμών.

Σημαντικές πηγές νερού υπάρχουν στις πλαγιές του Ψηλορείτη (π.χ. ο Ζαρός), αλλά και στην οροσειρά των Αστερουσίων. Ανεκμετάλλευτα δεν παραμένουν ούτε τα νερά του Γεροπόταμου που έχει συνεχή ροή σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Με αρδευτικά κανάλια χρησιμοποιούνται για το πότισμα των καλλιεργειών.

Ανασύσταση του παλαιοπεριβάλλοντος

Η δημοσίευση της επιφανειακής έρευνας της δυτικής Μεσαράς⁵³ μας δίνει μία εικόνα για το τοπίο και το περιβάλλον που βρήκαν οι πρώτοι νεολιθικοί κάτοικοι, όταν ήρθαν να εγκατασταθούν στην περιοχή. Την περίοδο αυτή, το τοπίο της πεδιάδας καλύπτονταν από φυλλοβόλα δάση βελανιδιών. Οι ξηρές και ορεινές περιοχές θα καλύπτονταν από θάμνους παρόμοιους με τους σημερινούς. Δάση με φτέρες και ιτιές θα περιέβαλαν τον Γεροπόταμο. Από τις αναλύσεις γύρης που έχουν γίνει φαίνεται ότι τα δάση από βελανιδιές άρχισαν να εξαφανίζονται την 3^η χιλιετία, όταν έκανε την εμφάνιση του ο άνθρωπος και άρχισε να εκμεταλλεύεται το τοπίο γύρω του (Watrous 1993, 202-203). Την ίδια περίοδο αρχίζει και η διάβρωση των γύρω λόφων. Η δραματική αύξηση των οικισμών μετά το 1900 π.Χ. οδήγησε στη μείωση των δασών με την αποψίλωση, την καλλιέργεια και τη βοσκή και κατ' επέκταση στη διάβρωση των εδαφών και την αρχή των κολουβιακών αποθέσεων στην κοιλάδα.

Σύγχρονες ανθρώπινες δραστηριότητες

Η πεδιάδα παράγει άφθονα, κηπευτικά-λαχανικά, δημητριακά, αμπέλια και εσπεριδοειδή, ενώ παρέχει και χέρσες περιοχές για βοσκή. Την πιο σημαντική έκταση καλύπτει η καλλιέργεια της ελιάς τόσο μέσα στην πεδιάδα, όσο και στους λόφους του Ψηλορείτη και στα Αστερούσια. Την τελευταία εικοσαετία έχουν κάνει την εμφάνιση

⁵³ Μία πιο αναλυτική περιγραφή και εξειδικευμένη παρουσίαση της γεωμορφολογίας, των εδαφών και της βλάστησης της περιοχής της δυτικής κυρίως Μεσαράς προσφέρουν οι διεπιστημονικές και εκτενείς έρευνες των τριών επιφανειακών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή: Doe & Holmes, The physical environment στο Branigan 1977, 14-24. Bintliff, Pedology and Land Use στο Branigan 1977, 24-30. Parson & Gifford, Soil and Land Use Studies at Kommos στο Shaw V.I, 1996, 292-324. Geology and Soils, Botany and Botanical Research Methods στο Watrous 1993, 197-214.

τους και τα θερμοκήπια κυρίως γύρω από την περιοχή του Τυμπακίου, όπου καλλιεργούνται κυρίως κηπευτικά.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Μόνο σε τρία σπήλαια στην περιοχή αυτή έχουν παρατηρηθεί νεολιθικά ίχνη⁵⁴. Εκείνο που έχει δώσει νεολιθική κεραμική σε αφθονία και άλλα ευρήματα και θεωρείται ότι με βεβαιότητα χρησιμοποιήθηκε στη Νεολιθική εποχή, παρά το πρώιμο της ανασκαφής και τα πιθανά λάθη στη μέθοδο και στην αναγνώριση των ευρημάτων, αλλά και την απουσία μίας πλήρους δημοσίευσης αυτών, είναι το σπήλαιο της Μιαμού (Taramelli 1897). Για τα 31 αγγεία της ομάδας Παρτίρων γνωρίζουμε μόνο ότι βρέθηκαν σε σχισμή βράχου (Bequignon 1931, 517). Η ακριβής θέση τους δεν είναι γνωστή, ούτε οι συνθήκες εύρεσής τους και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πρόκειται για βραχοσκεπή ή για μία απλή σχισμή στο βράχο. Τέλος, το σπήλαιο των Καμαρών, που λειτούργησε ως ιερό την MM I - II, έδωσε κάποια νεολιθικά και ΠΜ όστρακα και γι' αυτό θεωρήθηκε ότι χρησιμοποιούνταν ως θερινή εποχική κατοικία ή ως καταφύγιο κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων (Tyree 1975, 40. Dawkins et al. 1912-1913, 32-33). Οι επιφανειακές έρευνες εντούτοις, που έχουν πραγματοποιηθεί στη δυτική Μεσαρά κυρίως, αποκαλύπτουν μία κατακόρυφη αύξηση των θέσεων την TN - ΠΜΙ περίοδο.

Σπήλαια

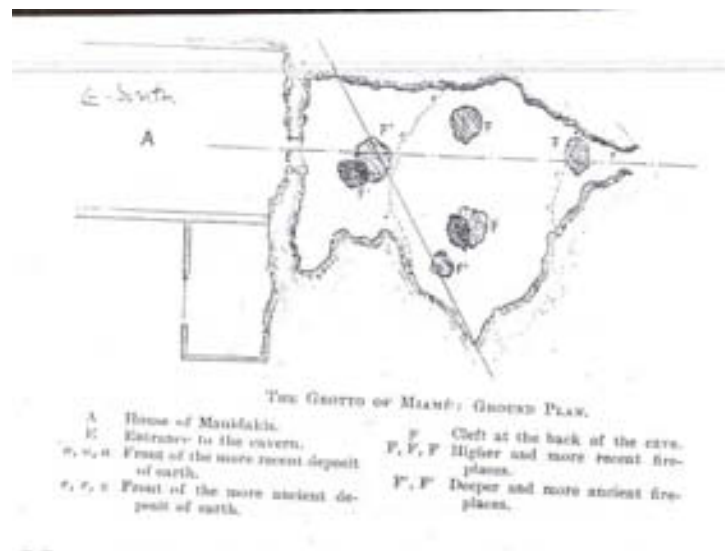
Σπήλαιο στη Μιαμού

Το σπήλαιο της Μιαμούς ή αλλιώς «Μανιδάκη σπηλιά» βρίσκεται σε υψόμετρο 482μ., στο ομώνυμο χωριό της επαρχίας Καινουρίου, στο δυτικό τμήμα των Αστερουσίων ορέων, στα μισά περίπου της διαδρομής του δρόμου που οδηγεί από την πεδιάδα της Μεσαράς στην περιοχή του Λέντα και ο οποίος διασχίζει κάθετα την οροσειρά που ονομάζεται Κάτω Ρίζα (Εικόνα 52). Μάλιστα, σύμφωνα με τον Α. Ζώη «ο δρόμος αυτός ήταν ένας από τους σημαντικότερους δρόμους επικοινωνίας απ' την αρχή της Εποχής του Χαλκού, όπως αφήνεται να φανεί από την ύπαρξη σημαντικών καταλοίπων της ΠΜ I και στα δύο άκρα» (Ζώης 1973, 181).

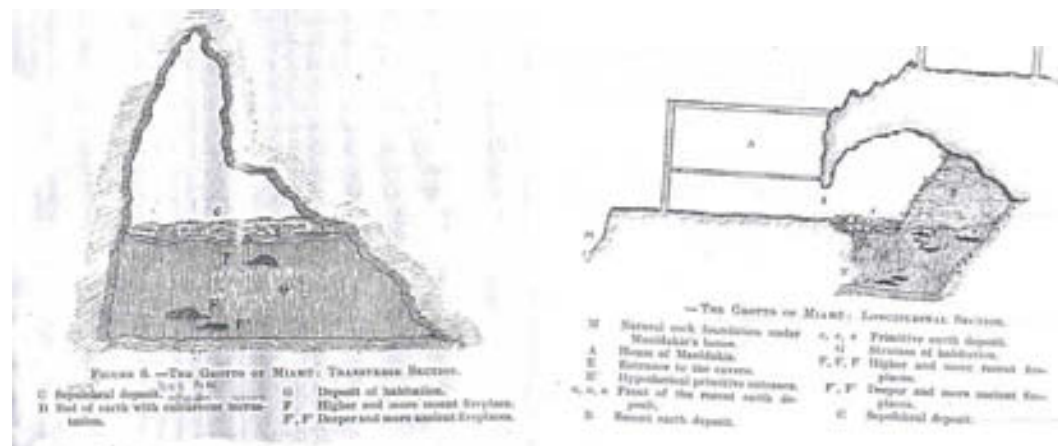
Προτού να ανοιχτεί ο δρόμος αυτός, το χωριό βρισκόταν μισή ώρα απόσταση από τον παλαιότερο δρόμο που οδηγούσε από την πεδιάδα της Μεσαράς, κοντά στο

⁵⁴ Παρά τις διεξοδικές επιφανειακές έρευνες δεν προστέθηκαν νέα σπήλαια με νεολιθικά κατάλοιπα.

χωριό Πλώρα στην ακτή του Λέντα και ο οποίος ακολουθούσε το ρέμα της Αγίας Μαρίνας, που πηγάζει από τη Μιαμού. Αξιοσημείωτο είναι ότι το χωριό Μιαμού και ο Κρότος (στην πλευρά της θάλασσας και πιο χαμηλά) είναι τα μοναδικά χωριά στο τμήμα αυτό των Αστερουσίων. Το έντονο ανάγλυφο και το ορεινό τοπίο εντείνουν ακόμα περισσότερο την απομόνωση της περιοχής.

Εικόνα 18. Κάτοψη του σπηλαίου «Μιαμού» (Taramelli 1897)

Εικόνα 19. Δύο τομές του σπηλαίου «Μιαμού» (Taramelli 1897)

Το ανάγλυφο της περιοχής, όπως προανέφερα, είναι έντονο με ψηλούς λόφους που καταλήγουν σε μία βαθιά και στενή κοιλάδα, στην κορυφή της οποίας και στα ανατολικά τοποθετείται το χωριό. Το επικρατέστερο πέτρωμα στην περιοχή είναι ο

φλύσχη, ενώ μεγάλοι ασβεστολιθικοί κώνοι αναδύονται σε διάφορα σημεία του. Τα εδάφη που επικρατούν είναι καστανά και σκουρόχρωμα, που προέρχονται κυρίως από την αποσάθρωση του φλύσχη και τα οποία δε θεωρούνται ιδιαίτερα εύφορα. Πληροφορήθηκα την ύπαρξη πηγής και μέσα στο χωριό 9σήμερα έχει στερέψει), ενώ άλλες πηγές υπάρχουν στα βόρεια στην περιοχή της Αγίας Μαρίας και στον ασβεστολιθικό λόφο πάνω και νότια του χωριού. Όλοι οι γύρω λόφοι φαίνονταν να καλλιεργούνταν κάποτε, σήμερα όμως έχουν μείνει σποραδικά κάποιες ελιές και μόνο χαμηλά στην κοιλάδα υπάρχουν μικροί ελαιώνες (Εικόνες 55 και 56). Η βλάστηση που επικρατεί στις ακαλλιέργητες περιοχές είναι τα φρύγανα. Οι λιγοστοί κάτοικοι σήμερα ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία σε οικογενειακή κλίμακα.

Το χωριό είναι κτισμένο σε βαθμιδωτά άνδηρα στην κορυφή του λόφου και ανάμεσα σε τμήματα του συμπαγή ασβεστόλιθου. Το σπήλαιο ανοίγεται στη βάση μιας τέτοιας ασβεστολιθικής μάζας στο πιο ψηλό σημείο του χωριού (Εικόνα 53). Αποτελούσε την εποχή που ερευνήθηκε από τον Α. Taramelli το 1895 ενσωματωμένο τμήμα του σπιτιού του Αναγνώστη Μανιδάκη και χρησίμευε ως αποθήκη (Εικόνα 54). Σήμερα το σπίτι έχει εγκαταλειφθεί και η οροφή του έχει καταρρεύσει, αλλά από τις επεμβάσεις με ηλεκτρικούς διακόπτες για την λειτουργία ηλεκτρικών λαμπτήρων φαίνεται ότι πρέπει να χρησιμοποιούνταν και μέχρι τη δεκαετία του 1970. Η κάτοψη του ίδιου του σπηλαίου σε σχέση με το σχέδιο του Α. Taramelli έχει αλλάξει κατά πολύ, λόγω της συνεχούς χρήσης του και της προσαρμογής του στις εκάστοτε αποθηκευτικές ανάγκες των ιδιοκτητών του. Το δάπεδο έχει ανυψωθεί αρκετά, ώστε να μην μπορεί κάποιος να σταθεί όρθιος, ενώ δύο τοίχοι από ξερολιθιές έχουν δημιουργήσει ένα στενό διάδρομο 6μ. περίπου που οδηγεί στην πίσω στενή κοιλότητα του σπηλαίου. Η κάτοψη του σπηλαίου μετά την ανασκαφή του Α. Taramelli, που φαίνεται να δείχνει και τις πραγματικές διαστάσεις του την εποχή που χρησιμοποιήθηκε από τους πρώτους κατοίκους του, δείχνει ένα σπήλαιο με μέγιστες διαστάσεις 5,5 x 4,5μ. και αρχικό ύψος 4μ., διαστάσεις που το καθιστούν σχετικά μικρό για την ανάπτυξη πολλαπλών καθημερινών δραστηριοτήτων.

Μετά την αφαίρεση του πρώτου στρώματος, που περιείχε απομεινάρια ΠΜ ΙΙ ταφών αλλά και όστρακα διαφόρων εποχών (Ρωμαϊκών, Βυζαντινών, Ενετικών κ.ά.), που, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, φαίνεται ότι είχαν κυλήσει από χάσματα της οροφής του σπηλαίου, εμφανίστηκε μία κρούστα από σταλαγματικό σκληρό υλικό, που αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν και το δάπεδο του σπηλαίου (Taramelli 1897, 292). Όμως, μετά την αφαίρεσή του και την απομάκρυνση ενός στρώματος 0,30μ. από

πεσμένες πέτρες, ένα καινούριο στρώμα κατοίκησης αποκαλύφθηκε με χώμα σε έντονο μαύρο χρώμα, που ο Taramelli πιστεύει ότι προήλθε από *“decomposed organic matter mixed with small fragments of charcoal, and so full of bones of animals and fragments of pottery as to show that it was a deposit left by human families living for a long time in the grotto”* (Taramelli 1897, 295). Το πιο χαρακτηριστικό αυτού του στρώματος είναι οι άφθονες εστίες που φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν για μεγάλα χρονικά διαστήματα, όπως δείχνει η έκταση και το πάχος τους και οι οποίες θεωρούνται από τον A. Taramelli ότι ανήκουν σε μία αρχαιότερη και σε μία νεότερη φάση, καθώς υπάρχει ένα μικρό στρώμα χωρίς ίχνη εστιών ανάμεσά τους και οι πρώτες βρίσκονται πιο κοντά στην πρώτη υποθετική είσοδο, ενώ οι άλλες προς το κέντρο και το βάθος του σπηλαίου. Μάλιστα οι αρχαιότερες δεν περιείχαν καθόλου κεραμική παρά μόνο κάρβουνα και οστά ζώων. Χαρακτηριστική είναι και η άφθονη παρουσία οστών ζώων οικόσιτων και άγριων που είχαν χρησιμεύσει ως τροφή, καθώς και κάποιων θαλασσινών. Τα οστέινα εργαλεία, καθώς και τα τριβεία και οι τριπτήρες δηλώνουν βιοτεχνικές και καθημερινές δραστηριότητες. Δεν αναφέρεται πουθενά η ύπαρξη οψιανού. Συμπεράσματα για την κεραμική σε αυτό το κατώτερο στρώμα μπορούν να εξαχθούν μόνο από τις περιγραφές και τις συσχετίσεις του ίδιου του ανασκαφέα και από τα σχέδια κάποιων ακέραιων αγγείων που συνοδεύουν τη δημοσίευση. Υπάρχουν αγγεία χονδροειδή, μεγάλα, με έντονο το χαρακτήρα της οικιακής-καθημερινής χρήσης, αλλά και άλλα πιο λεπτότεχνα με στιλβωμένη επιφάνεια. Πολλά από αυτά έχουν παράλληλα από το νεολιθικό οικισμό της Φαιστού και κάποια άλλα μοιάζουν με τα νεολιθικά αγγεία τύπου Αγίου Νικολάου, όμως υπάρχουν και άλλα που παραπέμπουν σε ΠΜ I - II πρότυπα (Taramelli 1897, 299-305. Ζώης 1973, 184-185).

Ο A. Taramelli καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το σπήλαιο αποτέλεσε κατοικία τρωγλοδυτών, που παρέμειναν στο χώρο για πολλές γενιές, όπως φανερώνει η παχιά επίχωση από τα απορρίμματα των υπολειμμάτων τροφής, των εστιών και των κεραμικών. Μάλιστα, καθώς ανέβαινε το δάπεδο, εγκαταλείφθηκε η αρχική είσοδος και χρησιμοποιήθηκε η σημερινή, που είχε λειτουργήσει κάποτε ως αεραγωγός. Η σπηλιά σταμάτησε να χρησιμοποιείται ως χώρος κατοίκησης μετά από την κατάρρευση τμήματος της οροφής και το στρώμα αυτό καλύφθηκε από ασβεστολιθικές αποθέσεις ίσως στο τέλος της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, λόγω των έντονων βροχοπτώσεων, που κατέστησαν το σπήλαιο ακατοίκητο σύμφωνα με τον P. Faure (Faure 1964, 53). Ο P. Faure υποστηρίζει ότι το σπήλαιο

χρησιμοποιήθηκε για οικιακούς λόγους, αλλά μόνο ως χώρος μαγειρέματος, κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες, που το μαγείρεμα θα ήταν δύσκολο να γίνει στην ύπαιθρο λόγω των βροχών, ενός σπιτιού που θα βρισκόταν κοντά και στο οποίο θα διέμεναν οι χρήστες αυτού του χώρου. Ο ίδιος τοποθετεί τη χρήση του στη Μέση Νεολιθική περίοδο. Την περίπτωση της μονιμότητας αντικρούει η Κ. Μαντέλη που συγκλίνει περισσότερο στην άποψη του προσωρινού καταφυγίου των βοσκών, κατά τις μετακινήσεις των κοπαδιών τους (Μαντέλη 1990, 438). Μία αντίθετη άποψη υποστηρίζει ο Σ. Αλεξίου που θέλει τις καύσεις να δηλώνουν ταφική και λατρευτική χρήση σε αναλογία με τη χρήση που έλαβε το σπήλαιο στην αμέσως επόμενη περίοδο, που ξαναχρησιμοποιήθηκε και σε αναλογία με τις πυρές στο ΠΜ Ι - ΙΙ ταφικό σπήλαιο στο Κανλί-Καστέλλι (Αλεξίου 1951, 290), αλλά η παντελής έλλειψη ανθρώπινων οστών από το κατώτερο στρώμα δεν δικαιολογεί μία τέτοια υπόθεση.

Αν και η ανασκαφή που έγινε από τον Α. Taramelli θεωρείται πολύ προσεκτική για την εποχή της, δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα σε ποια ή σε πόσες νεολιθικές φάσεις χρησιμοποιήθηκε το σπήλαιο αυτό και για πόσο μεγάλο χρονικό διάστημα. Ούτε μπορούμε να ξέρουμε, αν χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά σαν κουζίνα σε σχέση με ένα υπαίθριο οικισμό ή σαν κανονικός χώρος κατοίκησης. Η χρήση του πάντως φαίνεται να ήταν σίγουρα οικιακή και για μεγάλα χρονικά διαστήματα, πράγμα που πιθανότατα περιορίζει την περίπτωση της περιστασιακής και εποχικής κατοίκησης.

Όπως και να έχει, η θέση αυτή του σπηλαίου ξενίζει. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου με απότομη πλαγιά και σε μία αρκετά δύσβατη περιοχή. Τα καλλιεργήσιμα εδάφη βρίσκονται χαμηλά στους πρόποδες του λόφου, αν και σήμερα υπάρχουν ακόμα κάποιες καλλιέργειες, σχεδόν εγκαταλελειμμένες στις πλαγιές του λόφου. Ως πόλο έλξης για τους νεολιθικούς κατοίκους θα μπορούσε να θεωρηθεί η πηγή του νερού που βρίσκεται στην κορυφή του. Τα εδάφη της περιοχής (κόννοι ασβεστόλιθου πάνω από φλύσχη) ευνοούν τη δημιουργία φυσικών πηγών νερού. Θεωρώ ότι το σπήλαιο βρίσκεται σε μία περιοχή που δε θα μπορούσε να είναι τίποτα άλλο παρά πέρασμα ή χώρος βοσκής κοπαδιών.

Πάρτιρα⁵⁵

Τα Πάρτιρα βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα της υπό εξέταση περιοχής και ανήκουν σήμερα στο δήμο Αρκαλοχωρίου. Βρίσκονται σε υψόμετρο 390μ., στους χαμηλούς νοτιοανατολικούς πρόποδες όρους που βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν των τριών μεγάλων ορεινών όγκων που περιβάλλουν το νότιο αυτό τμήμα της Κρήτης (Ψηλορείτης, Λασιθιώτικα, Αστερούσια). Η περιοχή είναι ημιορεινή με έντονο ανάγλυφο. Καλύπτεται από χαμηλούς λόφους, που διακόπτονται από άφθονες και εύφορες κοιλάδες. Τα εδάφη που επικρατούν είναι τα ασπροχώματα (κούσκουρας) και η καλλιεργητική δραστηριότητα είναι έντονη, καθώς οι καλλιέργειες ελιών και κυρίως αμπελιών φτάνουν και μέχρι τις κορυφές των γύρω χαμηλών λόφων.

Η κεραμική ομάδα των Παρτίρων βρέθηκε από χωρικούς και παραδόθηκε το 1931 στο Μουσείο Ηρακλείου. Παρέμεινε αδημοσίευτη μέχρι το 1972, οπότε και την δημοσίευση ανέλαβε ο Χ. Μόρτζος (Μόρτζος 1972, 386-421)⁵⁶. Πρόκειται για μία σχετικά ομοιογενής ομάδα 31 ακέραιων και σχεδόν ακέραιων αγγείων⁵⁷, τα οποία σύμφωνα με τους L. Vagnetti και P. Belli ανήκουν σε μία ή περισσότερες ταφές (Vagnetti et al. 1978, 133). Η μελέτη της κεραμικής αυτής έδειξε αρκετές ομοιότητες με άλλες κεραμικές ομάδες της Τελικής Νεολιθικής περιόδου και κυρίως με τα κρεμαστά αγγεία του τύπου Αγίου Νικολάου, αλλά και της ΠΜ Ι με τον ρυθμό Πύργου και τη γραμμική στιλβωτή διακόσμηση, αν και το κατώτερο όριο της διακόσμησης αυτής μπορεί να ερευνηθεί στη Νεότερη Νεολιθική κεραμική της Κνωσού⁵⁸. Αυτά λοιπόν μπορούν να θεωρηθούν τα χρονολογικά όρια της κεραμικής αυτής ομάδας, πράγμα το οποίο υποδηλώνει τη συνέχεια στην κεραμική παράδοση ανάμεσα στην Τελική Νεολιθική και την Πρωτομινωική περίοδο και κατ' επέκταση στη συνέχεια του πολιτισμού σύμφωνα με τον Α. Ζώνη (Ζώνης 1973, 180).

⁵⁵ Υπήρξε ένας σχετικός προβληματισμός, για το αν θα έπρεπε να συμπεριλάβω τη θέση αυτή στον κατάλόγο μου, καθώς τα στοιχεία για τις συνθήκες εύρεσης των αρχαιολογικών καταλοίπων είναι λίγα και συγκεκριμένα. Όμως λόγω της παρατήρησης ότι προέρχονται από ταφική σπηλαιώδη κοιλότητα, έστω κι αν αυτή χαρακτηρίζεται ως σχισμή στο βράχο, και η πολύ καλή διατήρηση των 31 αγγείων που θέτουν χρονολογικά ζητήματα για τα όρια της Τελικής Νεολιθικής περιόδου, θεώρησα απαραίτητη έστω μία σύντομη αναφορά στην περιοχή. Περισσότερα στοιχεία για την τοπογραφία της κοιλότητας δεν μπόρεσα να συλλέξω, καθώς οι περισσότεροι κάτοικοι στο χωριό δε γνώριζαν καν την ιστορία της ανεύρεσης και παράδοσης των αγγείων αυτών.

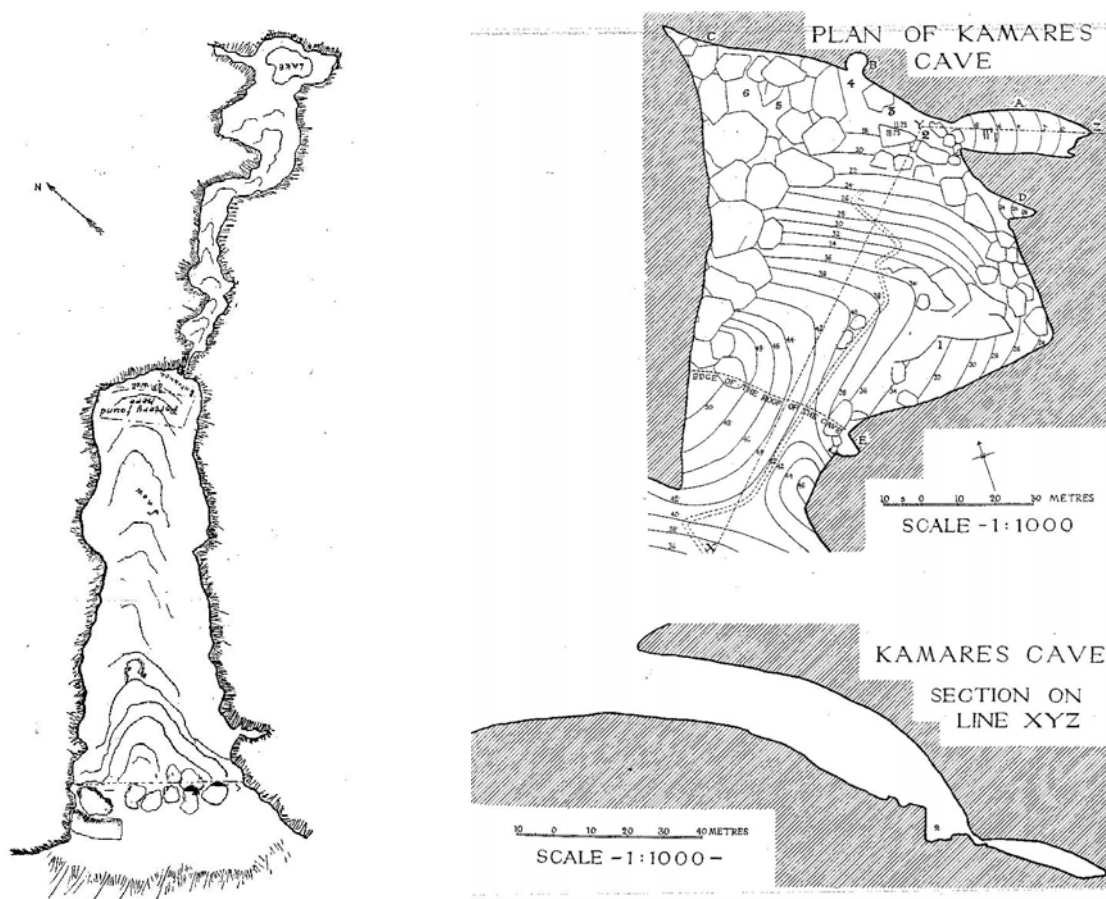
⁵⁶ Σχετικά με τις συνθήκες της εύρεσης τους ο Χ. Μόρτζος (Μόρτζος 1972) αναφέρει στην υποσ.1, σ. 386 ότι στο ευρητήριο του Μουσείου αναφέρεται ως ευρετής ο Κυριάκος Δασκαλάκης, αν και οι πληροφορίες που συνέλεξα λένε για κάποιον Γιάννη Ρογδάκη.

⁵⁷ Μόνο 15 αναφέρει ο Y. Bequignon (Bequignon 1931, 517).

⁵⁸ Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την χρονολόγηση των αγγείων βλ. Μόρτζος οπ.π. σ.396-402.

Σπήλαιο Καμαρών

Το χωριό Καμάρες, στην επικράτεια του οποίου ανήκει και το ομώνυμο σπήλαιο, βρίσκεται σε υψόμετρο 600μ., στις νότιες πλαγιές του Ψηλορείτη. Το σπήλαιο αντίθετα βρίσκεται σε υψόμετρο 1524μ. βορειανατολικά του χωριού και σε απόσταση περίπου τεσσάρων ωρών με τα πόδια (δύο κατά τον J. Pendlebury 1939, 44, τριών κατά τον P. Faure 1996, 89), σε μία αρκετά ορεινή και απομονωμένη περιοχή, απέναντι ακριβώς από τη Μαύρη Κορυφή. Η αρχική ονομασία του σπηλαιού ήταν Μαύρης Σπήλιος ή Μαύρη Σπηλιάρα, αλλά στη συνέχεια μετονομάστηκε παίρνοντας το όνομα του κοντινότερου χωριού, στο οποίο ανήκει η περιοχή, αν και θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το όνομα του το πήρε από την εντυπωσιακή καμαρωτή είσοδο του που έχει ύψος 18μ. και πλάτος 40μ. Είναι ένα αρκετά μεγάλο και ευρύχωρο σπήλαιο (διαστάσεις 100x40x18μ.) με έντονη καταφορική κλίση.

Εικόνα 20. Δύο κατόψεις του σπηλαιού «Καμαρών». Αριστερά η κάτοψη του A. Taramelli (Taramelli 1901) και δεξιά η κάτοψη και τομή του R. Dawkins (Dawkins & Laistner 1912-1913)

Τα μοναδικά νεολιθικά ευρήματα συνίστανται σε δύο όστρακα που αναφέρουν οι ανασκαφείς της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής το 1913 (Dawkins et al. 1912-13, 12). Ο P. Faure αναφέρεται στην ανεύρεση των δύο αυτών μαύρων οστράκων που βρέθηκαν από τους ανασκαφείς στο βάθος του σπηλαίου και σε απόσταση 80μ. από την είσοδο στην ίδια θέση με αναθηματικά αγγεία της MM I - III. Η παρουσία ακόμα πολλών χειροποίητων οστράκων από πηλό με εγκλείσματα και με εγχάρακτη διακόσμηση τεθλασμένων γραμμών, που τα κατατάσσει στην Τελική Νεολιθική ή ΠΜ περίοδο, καθώς και οστρίνων εργαλείων, τον κάνουν να μιλά για εποχική ή περιστασιακή κατοίκηση του σπηλαίου (Faure 1964, 179). Με τον P. Faure συμφωνεί και η L. Tyree, που θεωρεί ότι τα λίγα αυτά νεολιθικά και ΠΜ όστρακα φανερώνουν τη χρήση του σπηλαίου ως εποχική θερινή κατοικία ή ως καταφύγιο κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων (Tyree 1974, 40). Αντίθετη άποψη έχει ο A. Ζώης, ο οποίος προβάλλει το επιχείρημα ότι τα δύο νεολιθικά όστρακα δε βρέθηκαν στην κανονική ανασκαφή από την Αγγλική Σχολή, αλλά σε ανασκαφή από τους χωρικούς πριν το 1894 (Ζώης 1973, 225-226). Η παντελής έλλειψη νεολιθικής και ΠΜ κεραμικής καθώς και οψιανού, σύμφωνα πάντα με τον A. Ζώη, δε δικαιολογούν την παρουσία νεολιθικών ανθρώπων στο σπήλαιο με κανένα τρόπο.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτή η σύγχυση που υπάρχει για την κεραμική αυτής της πρώιμης φάσης από το σπήλαιο Καμαρών. Ο περιορισμένος αριθμός οστράκων σίγουρα δεν μπορεί να δικαιολογήσει μία μόνιμη κατοίκηση του σπηλαίου. Εξάλλου το υψόμετρο, αλλά και ο αποκλεισμός του σπηλαίου σχεδόν το μισό χρόνο από τα χιόνια καθιστούν αδύνατη την ετήσια χρήση του. Αν δεχτούμε τελικά ότι τα δύο όστρακα είναι νεολιθικά και βρέθηκαν στο σπήλαιο, τότε μπορούμε να μιλάμε για μία περιστασιακή και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα χρήση του σπηλαίου ως καταφύγιο κυνηγών ή βοσκών⁵⁹.

Υπαίθριες Θέσεις

Μετά την παρουσίαση των σπηλαίων με νεολιθικά ίχνη στην περιοχή καθίσταται απαραίτητη και η παρουσίαση του σημαντικού νεολιθικού οικισμού που άκμασε στην περιοχή κατά την τελευταία Νεολιθική περίοδο, εκείνον της Φαιστού.

⁵⁹ Οι περιορισμένες και συγκεχυμένες αυτές πληροφορίες με απέτρεψαν αρχικά από το να συμπεριλάβω το σπήλαιο στο δικό μου κατάλογο και η αναφορά εδώ γίνεται μόνο γιατί θεώρησα ενδιαφέρουσα αυτήν την ασάφεια όσον αφορά την αποδοχή ή όχι των δεδομένων αυτής της πρώιμης φάσης.

Στη συνέχεια θα γίνει μία αναφορά στη διασπορά των άλλων πιθανών ή βεβαιωμένων νεολιθικών υπαίθριων θέσεων της Νότιας Κεντρικής Κρήτης.

Φαιστός

Το 1901, την ίδια περίπου εποχή που ο A. Evans ανακάλυπτε την Κνωσό και τα πρώτα νεολιθικά ίχνη της κρητικής προϊστορίας, ο L. Pernier με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή έφερε στο φως το ανάκτορο της Φαιστού, αλλά και ίχνη μίας εγκατάστασης πολύ αρχαιότερης από τις μεταγενέστερες φάσεις των ανακτόρων (Pernier 1935, 67-112). Ήταν η πρώτη ανακάλυψη της νεολιθικής εγκατάστασης της Φαιστού. Οι δοκιμές συνεχίστηκαν ξανά το 1950 με τον D. Levi, φέρνοντας στο φως ένα εκτεταμένο οικισμό σε όλη σχεδόν την έκταση του λόφου, σε σημεία όπου η έρευνα δεν εμποδιζόταν από τα μεταγενέστερα αρχιτεκτονικά λείψανα των ανακτόρων και γι' αυτό μπόρεσαν να προχωρήσουν σε βάθος με τομές περιορισμένων διαστάσεων. Δύο νεολιθικά στρώματα αποκαλύφθηκαν κατά τις έρευνες, τα οποία ανήκουν όμως και τα δύο στην Τελική Νεολιθική (Vagnetti 1971, 49). Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι τμηματικά εξαιτίας της φύσης της ανασκαφής και η μοναδική πλήρης κάτοψη κτιρίου είναι μία κυκλική καλύβα με διάμετρο 2,5μ., που θυμίζει τους μεταγενέστερους ΠΜ Ι θολωτούς τάφους της ίδιας περιοχής (Levi 1976, 413-414, Vagnetti 1971, 50-53). Τελευταίες έρευνες όμως στο λόφο της Κνωσού έφεραν στο φως και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σπιτιών, παρόμοια με αυτά της Κνωσού και του Κατσαμπά (Di Tonto υπό έκδοση).

Η επιλογή του λόφου για την πρώτη αυτή εγκατάσταση στην Τελική Νεολιθική φαίνεται πολύ πετυχημένη. Ο λόφος της Φαιστού βρίσκεται σε εξέχουσα θέση στην πεδιάδα της Μεσαράς, όχι μακριά από τον Γεροπόταμο, το μεγαλύτερο ποτάμι της Κρήτης με συνεχή ροή σε όλη τη διάρκεια του χρόνου. Η θέση ήταν καλά οχυρωμένη λόγω του ύψους της και είχε το πλεονέκτημα να μπορεί να ελέγχει οπτικά όλη την περιοχή. Η έκταση του λόφου ήταν αρκετά μεγάλη για την ανάπτυξη ενός εκτεταμένου οικισμού. Το μόνο μειονέκτημα μπορεί να θεωρηθεί η έλλειψη νερού, καθώς καμία πηγή δεν υπάρχει πάνω στο λόφο. Όμως αυτό το πρόβλημα θα μπορούσε να είχε λυθεί με περισυλλογή και αποθήκευση του νερού της βροχής, όπως φανερώνουν οι επεμβάσεις σε μία κοιλότητα στον ασβεστόλιθο που θα χρησίμευε πιθανότατα ως πηγάδι (Vagnetti 1971, 132-133).

Υπάρχουν άφθονα καλλιεργήσιμα και εύφορα εδάφη στους πρόποδες γύρω από τον λόφο με άφθονο επίσης νερό για άρδευση από τον Γεροπόταμο, γεγονός που

ευνόησε την ανάπτυξη μίας αγροτικής κοινότητας. Οι νεολιθικοί κάτοικοι του λόφου φαίνεται ότι εξασκούσαν ταυτόχρονα και την κτηνοτροφία και το κυνήγι, όπως φανερώνουν τα οστά οικόσιτων και άγριων ζώων, που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή. Όμως, δε λείπουν και τα θαλασσινά όστρεα, που αποκαλύφθηκαν σε μεγάλες ποσότητες, γεγονός που δικαιολογείται από τη σχετικά κοντινή απόσταση της Φαιστού από τον κόλπο της Μεσαράς (5χλμ. σε ευθεία γραμμή).

Από όλα τα υλικά κατάλοιπα φαίνεται ότι οι νεολιθικοί κάτοικοι της Φαιστού είχαν αναπτύξει μία πλήρη γεωργοκτηνοτροφική και βιοτεχνική οικονομία με δικά τους κεραμικά, υφαντικά και άλλα εργαστήρια επεξεργασίας λίθινων και οστέινων αντικειμένων. Ήταν σε γενικές γραμμές μία αυτάρκης κοινότητα με πλούσια δραστηριότητα και εκτεταμένο χώρο δράσης, που της επέτρεψε να αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό και να θεωρείται μέχρι σήμερα η δεύτερη πιο σημαντική νεολιθική εγκατάσταση στο νησί μετά την Κνωσό.

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή ανακάλυψε στη θέση Χάλαρα, στους πρόποδες του λόφου της Φαιστού και κοντά στον Γεροπόταμο ένα μεγάλο οικισμό που χρονολογείται σε όλες τις φάσεις, όπως και ο λόφος, και θεωρείται ως επέκταση του λόφου στην πλαγιά, πράγμα που φανερώνει τη μεγάλη έκταση της εγκατάστασης ήδη από τα νεολιθικά χρόνια, αφού χρονολογικά ανήκουν στην ίδια περίοδο με την εγκατάσταση στο λόφο (Ζώης 1973, 199. Vagnetti 1973, 8, υποσ. 36. Vagnetti 1971, 133).

Δύο θέσεις στην περιοχή της Γόρτυνας

Η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή έχει αποκαλύψει άλλες δύο νεολιθικές θέσεις στην ευρύτερη περιοχή της Γόρτυνας. Η μία βρίσκεται πάνω στο λόφο του Αγίου Ιωάννη στην Ακρόπολη της Γόρτυνας και πιο συγκεκριμένα στις βορειοδυτικές πλαγιές και αποκαλύφθηκε κάτω από νεότερα στρώματα. Η κεραμική της ταυτίζεται με αυτήν της Φαιστού και ανήκει στην Τελική Νεολιθική (Pace 1914, 372).

Η περίπτωση της Ακρόπολης, παρουσιάζει τα ίδια τοπογραφικά χαρακτηριστικά με τη νεολιθική εγκατάσταση στη Φαιστό, εφόσον μάλιστα ανήκουν και στην ίδια φάση. Πρόκειται για δύο θέσεις πάνω σε καλά οχυρωμένους αλλά άνυδρους λόφους και χωρίς άμεση σύνδεση με την καλλιεργούμενη περιοχή, πράγμα περίεργο για μία κοινότητα που ζει από τη γεωργία. Η L. Vagnetti κάνει δύο υποθέσεις για να εξηγήσει την μετακίνηση των αγροτικών πληθυσμών πάνω στους λόφους γύρω από την πεδιάδα στην Τελική Νεολιθική. Συμφώνα με την πρώτη,

θεωρεί ότι λόγοι αμυντικοί, λόγω της άφιξης νέων πληθυσμών, οδήγησαν τους παλαιότερους στους πιο ψηλούς και οχυρωμένους λόφους, μία πρακτική που κάνει έντονη την παρουσία της και στην επόμενη την ΠΜ Ι περίοδο. Η δεύτερη υπόθεση κάνει λόγο για αλλαγή στις κλιματικές συνθήκες, δηλαδή αύξηση των βροχοπτώσεων και ενδεχομένως των πλημμυρών στην πεδιάδα, που ανάγκασαν τους κατοίκους να ανέβουν στους λόφους (Vagnetti 1971, 132-134). Μάλιστα η αύξηση των βροχοπτώσεων προς το τέλος της Νεολιθικής έχει υποστηριχθεί και από τον P. Faure, ο οποίος παρατήρησε την παρουσία μίας ασβεστολιθικής επικάλυψης που διαχωρίζει τα στρώματα αυτής της περιόδου σε πολλά σπήλαια της περιοχής, όπως για παράδειγμα στο σπήλαιο Μιαμού (Faure 1964, 37, 52. Faure 1965, 123-127). Βέβαια ο K. Nowicki υποστηρίζει ότι αυτή η δεύτερη υπόθεση είναι μη πειστική και θεωρεί ότι πρέπει να ενταχθεί το φαινόμενο αυτό στη γενικότερη τάση της περιόδου που δείχνει ότι σε ολόκληρη την Κρήτη οι άνθρωποι δεν μετακινούνταν με σκοπό να αποφύγουν τις πλημμύρες στις πεδιάδες, αλλά με σκοπό να εγκατασταθούν σε πιο οχυρωμένες θέσεις (Nowicki 2000, 30).

Τρία χρόνια μετά την πρώτη ανακάλυψη, το 1958, στην ανασκαφή της υστερομινωικής έπαυλης στη θέση Καννιά της Μητρόπολης της Γόρτυνας, νεολιθικά στρώματα αποκαλύφθηκαν τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό της έπαυλης (Αλεξίου 1957, 332). Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο σε αυτήν την δεύτερη περίπτωση είναι η χρονολόγηση της κεραμικής, που θεωρείται ότι η πλειοψηφία της ανήκει στη Μέση Νεολιθική και στις αρχές της Νεότερης Νεολιθικής, από αναλογία με την κεραμική της Κνωσού της ίδιας περιόδου. Αποτελεί λοιπόν η θέση στα Καννιά το μοναδικό παράδειγμα πρωιμότερης κατοίκησης της πεδιάδας της Μεσαράς πριν από την Τελική Νεολιθική, εποχή στην οποία ανήκει η πλειονότητα των θέσεων (Vagnetti 1973, 8). Σύμφωνα με την L. Vagnetti *“βρέθηκε μία ακριβής ένδειξη για την ύπαρξη μίας αγροτικής κοινότητας πιο παλιά από εκείνη της Φαιστού σε μία περιοχή και σε μία θέση που είναι το πιο λογικό να υπήρχε. Ήταν πράγματι αδιανόητο να σκέφτεται κανείς ότι μία τόσο πλούσια περιοχή δεν θα είχε καταληφθεί και δεν θα την είχε εκμεταλλευτεί μία αγροτική κοινότητα όπως εκείνη της Κνωσού ... Η προφανής έλλειψη πιο αρχαίων φάσεων στο κομμάτι αυτό της Κρήτης οφείλεται προφανώς στην μη συστηματικότητα των ερευνών. Η ανεύρεση αυτού του νεολιθικού στρώματος είναι καθαρά τυχαία και μας αφήνει να καταλάβουμε αυτά που πρόκειται να αποκαλυφθούν από μία κανονική ανασκαφή”* (Vagnetti 1973, 8-9).

Όμως νεολιθικά τυχαία ευρήματα έχουν βρεθεί και στα χωράφια στα πόδια του βράχου του Βόλακα γύρω από τη Γόρτυνα, που επιβεβαιώνουν μία εκτεταμένη χρήση της περιοχής ήδη από τα πρώιμα αυτά χρόνια (Ζώης 1973, 200. Pace 1914, 372).

Το νεολιθικό «σπίτι» στους Καλούς Λιμένες.

Ανασκαμμένη είναι και η θέση στα Καλά Σελιά στους Καλούς Λιμένες, όπου το 1983, ο Βασιλάκης έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, που θεωρεί ότι ανήκουν στην Τελική Νεολιθική περίοδο. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι αρκετά αποσπασματικά, λόγω της αναμόχλευσης της θέσης από προηγούμενες λαθρανασκαφές, και επομένως η συνολική κάτοψη του κτιρίου είναι αβέβαιη. Εκτός από την κεραμική που κατατάσσεται από τον ανασκαφέα σε δύο κατηγορίες, σε σταχτιά και σε καστανά αγγεία, βρέθηκαν ακόμα κάποια λίθινα εργαλεία (μυλόπετρες, τριπτήρες, σφυριά, απολεπίσματα οψιανού και πυριτόλιθου) και 15 συνολικά όστρεα, κυρίως πεταλίδες. Η θέση βρίσκεται σε πλάτωμα στις νοτιότερες απολήξεις των Αστερουσίων Ορέων προς τους Καλούς Λιμένες. Την τοπογραφία του χώρου μας δίνει ο Α. Βασιλάκης: *“Το έδαφος, βραχώδες (μαργαϊκός ασβεστόλιθος–κούσκουρας) με λεπτό στρώμα σκούρου χρώματος, έχει βλάστηση δενδρώδη (σχίνους, κέδρους, χαρουπιές) σε ύψος 1,50μ., θαμνώδη (θυμάρια και ασπαλάθους) και φρυγανώδη. Σήμερα δεν προσφέρεται για γεωργική χρήση, παρά μόνο για κτηνοτροφία και ίσως ανάλογη ήταν η χρήση και στο παρελθόν. Νερό δεν υπάρχει πολύ κοντά και ίσως το μετέφεραν από τις πηγές στις θέσεις Αγία Κυριακή και Αγιοφάραγγο, ενώ δεν αποκλείεται η συγκέντρωση νερού από τις κοιλότητες των βράχων σε δοχεία”* (Βασιλάκης 1987, 45).

Θέσεις καταγεγραμμένες από επιφανειακές έρευνες ή από τυχαία ευρήματα στην περιοχή της Μεσαράς (επαρχία Καινουρίου)

Στην ευρύτερη περιοχή της νοτιοδυτικής κυρίως Μεσαράς έχουν πραγματοποιηθεί τέσσερις διεξοδικές επιφανειακές έρευνες, που έχουν καλύψει όλη την περιοχή από τις δυτικές παρυφές των Αστερουσίων στους Καλούς Λιμένες και το Αγιοφάραγγο μέχρι τη Μονή Φανερωμένης στα βόρεια και τον κόλπο της Μεσαράς στα δυτικά (Blackman et al., 1975, 17-36. Blackman et al. 1977, 13-84. Βασιλάκης 1989-1990, 11-79. Simpson et al. 1975, 325-402. Χατζή-Βαλλιάνου et al. 1990, 113-

123. Watrous et al., 1993, 191-248). Από τις έρευνες αυτές, ένας σημαντικός αριθμός νεολιθικών εγκαταστάσεων έχουν έρθει στο φως, που χρονολογούνται σχεδόν αποκλειστικά στην Τελική Νεολιθική με συνέχεια, οι περισσότερες, στην ΠΜ Ι περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία Τελικής Νεολιθικής κεραμικής στα θεμέλια τουλάχιστον επτά θολωτών τάφων της ΠΜ Ι που σε μία περίπτωση, αυτή της Αγίας Κυριακής, ερμηνεύεται ως οικιστική χρήση του χώρου, πριν από την ίδρυση του ταφικού συμπλέγματος (Βασιλάκης 1989-90, 71. Belli 1984, 99. Branigan 1977, 67. Branigan 1982, 43-44), ενώ σε όλες τις άλλες περιπτώσεις μιλάνε για την ίδρυση και την πρώτη χρήση των θολωτών τάφων στην Τελική Νεολιθική περίοδο (Βασιλάκης 1989-90, 71. Vagnetti 1978, 135. Belli 1984, 101-103)⁶⁰. Οι περισσότερες θέσεις έχουν εντοπιστεί στους λόφους και στις πλαγιές γύρω από την πεδιάδα, όπως π.χ. στη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου ανατολικά από το Πετροκεφάλι και κοντά στο χωριό Καμιλάρι, όπου βρέθηκε ένας αρκετά μεγάλος οικισμός διαστάσεων 120x30μ. σε ένα λόφο πάνω από μία πηγή. Άλλες θέσεις είναι μικρότερες και κάποιες πολύ μικρές, όπως αυτή σε ένα λόφο στο βόρειο άκρο της πεδιάδας, που έχει έκταση 15x5 μ. Στην περιοχή του Κομού τέλος, θέσεις εντοπίζονται στις Βίγλες, στις Σενδόνες και στο Χάρακα. Όμως, οι προσχωματικές αποθέσεις στην πεδιάδα εμποδίζουν την ανεύρεση νέων θέσεων και μόνο όταν υπήρχαν προηγούμενες ανασκαφές ή στις τομές των δρόμων ή σε αυλάκια άρδευσης ή σε χωράφια με βαθιά άροση, ήταν δυνατόν να έρθουν στην επιφάνεια αρχαιολογικά κατάλοιπα. Επομένως η εικόνα για τη διασπορά των νεολιθικών θέσεων στην περιοχή δεν μπορεί να είναι πλήρης.

Επαρχία Μονοφατσίου

Η επαρχία Μονοφατσίου έχει μείνει ουσιαστικά ανεξερεύνητη, αλλά από τα τυχαία ευρήματα, που στις πιο πολλές περιπτώσεις θεωρούνται πιθανά και αβέβαια, μπορούμε ίσως να μιλάμε για πέντε ακόμα θέσεις εκτός από τα Πάρτιρα (Ζώης 1973, 215-218).

Επαρχία Βιάννου

Υπάρχουν αναφορές για χειροποίητα στιλβωτά αδρά αγγεία με μονόχρωμη μαύρη καπνιστή κεραμική και χαραγμένα γεωμετρικά σχήματα σε διάφορα σημεία της επαρχίας Βιάννου, καθώς και ίχνη νεολιθικής ανθρώπινης ζωής σε μικροσπηλιές,

⁶⁰ Για το θέμα των οικοδομημάτων με κυκλική κάτοψη βλ. και Vagnetti 1971, 50-53.

όπως στη θέση Βίγλα του Αγίου Βασιλείου, στη θέση Απακουγής του Συκολάγου, στη θέση Σκαλί και Σκαφιδάρα του Καλαμίου, ενώ έχουν επισημανθεί και διάφοροι νεολιθικοί πέλεκεις στην περιοχή των Αμιρών (Παπαδάκης 2002, 41), όμως τίποτε από αυτά δεν είναι βέβαιο, χωρίς περαιτέρω μελέτη.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

“In prehistoric archaeology certainty is impossible. A definite set of facts may be interpreted in two quite different ways, both equally possible. The only hope is to fit the greatest possible number of facts into the framework and to make sure that there is no vital fact which contradicts the whole” (Pendlebury, 1936-37, 194).

Α) ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Ο αριθμός των εικοσιτεσσάρων σπηλαίων δεν αποτελεί ένα σημαντικό δείγμα για να εξαχθούν κάποια σαφή και ασφαλή στατιστικά συμπεράσματα. Ωστόσο, κάποιες γενικές ποσοτικές παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν με βάση τους πίνακες, που αφορούν κυρίως σε κάποια φυσικά χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με τις χρήσεις των συγκεκριμένων σπηλαίων. Υπάρχει όμως άλλος ένας παράγοντας που είναι δυνατόν να επηρεάζει τα δεδομένα και τα αποτελέσματα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 6, από τα είκοσι τέσσερα αυτά σπήλαια, μόνο τα μισά παρουσιάζουν επιβεβαιωμένα χρήση στη Νεολιθική εποχή. Για τα υπόλοιπα, είτε το δείγμα των νεολιθικών αρχαιολογικών καταλοίπων είναι πολύ μικρό είτε οι έρευνες που έγιναν δεν ήταν επαρκείς για σαφή και βέβαια συμπεράσματα για τη νεολιθική χρήση τους.

Χαρακτηρίζοντας τα σπήλαια με βάση το υψόμετρο, προκύπτει μια ισομερής σχεδόν προτίμηση μέχρι τα 1000μ. Υψηλότερα, ο αριθμός των σπηλαίων που χρησιμοποιούνται στη Νεολιθική εποχή μειώνεται δραματικά (Γράφημα 1). Ένα ελαφρύ προβάδισμα έχει ο νομός Λασιθίου σε σπήλαια με υψόμετρο 1-100μ. (έξι σπήλαια) και, αντίστοιχα, ο νομός Ηρακλείου στα σπήλαια με υψόμετρο 100-500μ (πέντε σπήλαια). Όμως, καθώς το Οροπέδιο Λασιθίου έχει δώσει ένα αρκετά μεγάλο δείγμα νεολιθικών σπηλαίων, εκείνα που βρίσκονται σε υψόμετρο από 500-1000μ. βρίσκονται όλα στο νομό Λασιθίου (οκτώ σπήλαια) (Πίνακας 7, Γράφημα 2).

Ποια είναι η σχέση του υψομέτρου με τις αντίστοιχες χρήσεις των σπηλαίων αυτών; Όπως προκύπτει από το Γράφημα 3, σε υψόμετρο 1-100μ. φαίνεται να υπάρχει μία ιδιαίτερη προτίμηση στις ταφές, ενώ στα 100-500μ. στην κατοίκηση. Στα 500-1000μ. τα ποσοστά είναι σχεδόν τα ίδια για τις ταφές και την κατοίκηση, αλλά

πάνω από τα 1000μ. φαίνεται ότι τα σπήλαια χρησιμοποιούνταν μόνο για κατοίκηση (Πίνακας 8).

Επτά σπήλαια είναι παράκτια ή βρίσκονται πολύ κοντά στη θάλασσα και σε χαμηλούς λόφους. Δεκαεπτά είναι μεσόγεια και βρίσκονται σχεδόν όλα σε βουνό ή σε πλαγιά βουνού ή ψηλού λόφου. Στα περισσότερα από αυτά υπάρχει μικρός ή μεγάλος κάμπος αρκετά κοντά (Πίνακας 18).

Ως προς τις μορφές και τις διαστάσεις, σύμφωνα με τον Πίνακα 13, έχουμε εννέα βραχοσκεπές και εννέα μεγάλα σπήλαια, δηλαδή με μήκος που ξεπερνά τα 10μ. Σε αναλογία τρία προς τρία βρίσκονται τα μικρά σπήλαια, δηλαδή αυτά με μήκος που δεν ξεπερνά τα 10μ., με τα σύνθετα σπήλαια, δηλαδή σπήλαια μεγάλων διαστάσεων που αποτελούνται από πολλούς και μεγάλους θαλάμους.

Σύμφωνα με τον Πίνακα 9 και το Γράφημα 4 οι βραχοσκεπές προτιμώνται κυρίως για ταφική χρήση και τα μεγάλα και σύνθετα σπήλαια για κατοίκηση (Πίνακας 9, Γράφημα 4).

Μία γενική παρατήρηση για τη χρονολόγηση των σπηλαίων αυτών αφορά τη σταδιακή αύξηση του αριθμού τους όσο προχωρεί η Νεολιθική εποχή. Έτσι, στην Αρχαιότερη Νεολιθική αναφέρονται δύο σπήλαια, όπως και στη Μέση Νεολιθική. Στη Νεότερη Νεολιθική ο αριθμός ανεβαίνει στα έξι, για να φτάσει τα εννέα στην Τελική Νεολιθική, μία κατακόρυφη δηλαδή αύξηση, που έχει παρατηρηθεί από όλους σχεδόν τους μελετητές αυτής της περιόδου.

Τέλος, τα περισσότερα από τα σπήλαια αυτά εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και στις επόμενες περιόδους, όπως φαίνεται στον Πίνακα 11. Μόνο δύο σπήλαια έχουν αποκλειστικά νεολιθική κατάληψη. Τα περισσότερα, και κυρίως τα ταφικά, χρησιμοποιούνται και κατά τη Μινωική περίοδο (έντεκα στον αριθμό). Στα ιστορικά χρόνια, η αναλογία είναι σχεδόν ισομερής (τρία μέχρι την Γεωμετρική-Αρχαϊκή εποχή, τέσσερα μέχρι την Ελληνιστική-Ρωμαϊκή εποχή και τρία μέχρι την Βυζαντινή-Ενετική εποχή). Αυτό που αξίζει να αναφερθεί εδώ είναι ότι κανένα από τα σπήλαια αυτά που συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και στις επόμενες περιόδους δεν ήταν ταφικό στη Νεολιθική εποχή (Γράφημα 6 και 7).

Β) ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΩΝ

Ανατολική Κρήτη: Επαρχία Σητείας

Η γεωμορφολογική διαμόρφωση της Ανατολικής Κρήτης παρουσιάζει κάποια χαρακτηριστικά που την κάνουν να ξεχωρίζει από το υπόλοιπο νησί. Το πιο καθοριστικό είναι ότι, λόγω του ορεινού της χαρακτήρα, δεν έχει μεγάλες πεδιάδες με καλή άρδευση, αλλά μικρές κοιλάδες και οροπέδια.

Το ανατολικότερο αυτό τμήμα του νησιού έχει δώσει ένα μεγάλο αριθμό νεολιθικών θέσεων, υπαίθριων και σπηλαιών κυρίως γύρω από τον ανατολικό βραχίονα των Σητειακών βουνών (Πελεκητά, Άγιος Νικόλαος, Αγιά Φωτιά στα πεδινά, και Μαγκασά, Πραισός, Κατελιώνας και Λαμνώνι στα ορεινά). Η διασπορά ίσως να είναι τυχαία, λόγω της έλλειψης επαρκούς έρευνας στο δυτικό τμήμα της επαρχίας Σητείας.

Η πρώτη εγκατάσταση στο άκρο αυτό της Κρήτης, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, τοποθετείται στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο, στην περίοδο δηλαδή της μεγάλης εξάπλωσης των νεολιθικών εγκαταστάσεων σε όλο το νησί, αν και μία πιο εμπειρισταωμένη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού ίσως αναδείξει πρωιμότερες φάσεις. Υπάρχουν θέσεις στα ορεινά και στα πεδινά. Στα πεδινά κυρίως χρησιμοποιούνται τα σπήλαια, ενώ στα ορεινά υπάρχει ένας αρκετά μεγάλος αριθμός υπαίθριων θέσεων, γεγονός το οποίο μπορεί να οφείλεται αποκλειστικά στη διεξαγωγή και τα αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών σε δύο μικρά οροπέδια της ορεινής Σητείας (Κατελιώνας και Λαμνώνι). Κατά την Τελική Νεολιθική, παρατηρείται μία δυσανάλογη αύξηση του αριθμού των θέσεων. Πρόκειται για μεμονωμένες εγκαταστάσεις σε μία περιοχή (Κουφωτά, Κεφάλια Πετρά) ή για τμήματα ευρύτερων οικιστικών πυρήνων (περιοχή Κάτω Ζάκρου, Κατελιώνας, Λαμνώνι).

Τα πετρώματα της περιοχής ευνοούν την ανάπτυξη ενός καρστικού περιβάλλοντος, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλου αριθμού σπηλαιών. Έτσι, οι περισσότερες νεολιθικές εγκαταστάσεις, είναι σπήλαια. Τα περισσότερα από αυτά χρονολογούνται στη Νεότερη Νεολιθική περίοδο και μόνο ο Άγιος Νικόλαος στην Τελική Νεολιθική. Πρόκειται συνήθως για μεγάλα ή και σύνθετα σπήλαια. Υπάρχουν

μόνο δύο βραχοσκεπές. Θεωρούνται όλα χώροι κατοίκησης, εκτός από τη βραχοσκεπή του Αγίου Νικολάου, που είναι ταφική.

Ανατολική Κρήτη: Κεντρικό Τμήμα

Παρά τη διεξαγωγή εντατικών επιφανειακών ερευνών, ειδικά στη βόρεια ακτή και στην περιοχή του Ισθμού της Ιεράπετρας, πολύ λίγες είναι οι νεολιθικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί εδώ. Οι περισσότερες από αυτές είναι παράκτιες και υπαίθριες (Παχιά Άμμος, Σφουγγαράς, Ψείρα, Μόχλος), με μοναδική εξαίρεση τη Φουρνή και το Κάτω Χωριό. Μεγάλα σπήλαια με νεολιθικά ίχνη δεν έχουν εντοπιστεί, εκτός ίσως από το Κλεισίδι. Οι δύο βραχοσκεπές της Παχιά Άμμου και της Αγίας Φωτιάς χρησιμοποιήθηκαν για ταφές. Χρησιμοποιούνται κυρίως στην Τελική Νεολιθική με συνέχεια στην ΠΜ Ι. Σύμφωνα με τους P. Betancourt και K. Δαβάρια (Betancourt & Davaras 2002, 19-21) έντεκα θέσεις της TN-ΠΜ Ι έχουν δώσει μαύρη στιλβωτή κεραμική. Φαίνεται ότι νέοι κάτοικοι έφτασαν και εγκαταστάθηκαν στον κόλπο του Μεραμπέλου τότε. Το οικιστικό μοντέλο περιλάμβανε οικισμούς της ενδοχώρας, όπως επίσης και παράκτιες εγκαταστάσεις, με τα σπίτια κτισμένα πάντα γύρω από μικρές εκτάσεις γης που είχαν τη δυνατότητα να καλύψουν τις ανάγκες του νέου πληθυσμού μέσα από μία μικτή αγροτοκτηνοτροφική οικονομία. Οι οικισμοί ήταν κατά κανόνα μικροί και τις περισσότερες φορές με πολύ λίγα σπίτια. Κάθε θέση πρέπει να είχε λειτουργήσει ως ανεξάρτητη και αυτόνομη αγροικία, και καθεμιά εκμεταλλευόταν τη δική της πηγή νερού και καλλιεργήσιμη έκταση. Κάτι ανάλογο με αυτό που παρατηρείται στην περιοχή του Αγιοφάραγγου, την ίδια περίοδο.

Ανατολική Κρήτη: Οροπέδιο Λασιθίου

Μία ξεχωριστή και απομονωμένη γεωγραφική ενότητα αποτελεί το Οροπέδιο του Λασιθίου. Εδώ παρατηρείται συστηματική συσπείρωση νεολιθικών εγκαταστάσεων ανάλογης μορφής με αυτή των δύο μικρότερων οροπεδίων της επαρχίας Σητείας, του Κατελιώνα και του Λαμνωνίου, όπου εντοπίζονται συνήθως μία βασική εγκατάσταση, κάποιες μικρότερες και ένα ταφικό σπήλαιο ή υπαίθρια ταφική θέση.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι οι νεολιθικοί κάτοικοι του Οροπεδίου ζούσαν σε μικρές ομάδες. Οι ομάδες αυτές έφερναν αρχικά μαζί τους κοπάδια από αιγοπρόβατα και εγκαθίσταντο στις εισόδους των περασμάτων κοντά σε περιοχές με

καλή βοσκή. Κρίνοντας από τη σημερινή συμπεριφορά των κτηνοτρόφων της περιοχής (Watrous 1974, 288 και Watrous 1982, 8, 30-35), θεωρείται πολύ πιθανό ότι κάτι ανάλογο θα συνέβαινε και στην αρχαιότητα, δεδομένων των κοινών κλιματολογικών και γεωγραφικών συνθηκών. Έτσι, οι κτηνοτροφικοί νεολιθικοί πληθυσμοί ίσως κατοικούσαν στο Οροπέδιο μόνο εποχικά. Ο κτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας ενισχύεται και από τα μεγάλα σχήματα των αγγείων και τα έντονα ίχνη καύσης σε αυτά, που σύμφωνα με τον V. Watrous (Watrous 1974, 289-290), θα χρησίμευαν για το βράσιμο του γάλατος και την παραγωγή τυριού. Παράλληλα, όμως, μάλλον ότι θα καλλιεργούνταν με σιτηρά και οι χαμηλές πλαγιές γύρω από τον κάμπο για τον εμπλουτισμό του διαιτολογίου και την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των ομάδων του Οροπεδίου.

Κεντρική Κρήτη: Βόρειος Νομός Ηρακλείου

Η Βόρεια Κεντρική Κρήτη είναι το τμήμα εκείνο του νησιού που επέλεξαν για να εγκατασταθούν οι πρώτοι έποικοί του. Εδώ βρίσκεται ο σημαντικότερος και αρχαιότερος οικισμός του νησιού, αυτός της Κνωσού. Εκτός από την Κνωσό, υπάρχουν ακόμα τέσσερις ανεσκαμμένες θέσεις της Νεολιθικής εποχής, το σπήλαιο της Αμνισού, το κτίριο και η βραχοσκεπή στον Κατσαμπά, το σπήλαιο Στραβομύτη στον Γιούχτα, και η ταφική βραχοσκεπή στο Κανλί Καστέλλι. Επιπλέον, αρκετές νεολιθικές θέσεις έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια, είτε με τυχαίες περισυλλογές οστράκων είτε από εντατικές επιφανειακές έρευνες (σπήλαιο Σκοτεινό, Μέσα Καρτερός, Γωνιές, Αστυράκι και 18 υπαίθριες θέσεις στην επαρχία Πεδιάδας). Οι περισσότερες από όσες μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια ανήκουν στην τελευταία περίοδο της Νεολιθικής, την Τελική Νεολιθική και αρκετές συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και στην ΠΜ Ι. Μόνο ο Κατσαμπάς έχει δώσει προς το παρόν πρωιμότερη χρονολόγηση, η οποία μπορεί να φτάνει μέχρι και την Αρχαιότερη Νεολιθική. Το γεγονός αυτό όμως δεν ξενίζει, εφόσον η εγκατάσταση βρίσκεται στη φυσική έξοδο της Κνωσού προς τη θάλασσα μέσω του ποταμού Κατσαμπαδιανού. Μία πιο εντατική έρευνα στην περιοχή ενδεχομένως θα αποκαλύψει και άλλες πρώιμες νεολιθικές θέσεις. Παρά το χρονολογικό κενό ανάμεσα στην όψιμη εγκατάσταση στο σπήλαιο της Αμνισού και την πρώιμη εκείνη στο λόφο του Κατσαμπά, υπάρχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στις δύο θέσεις. Και οι δύο βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα (300 και 200μ. αντίστοιχα) και δίπλα σε ποτάμια με πιθανή συνεχή ροή (Καρτερός και Κατσαμπαδιανός). Τα

ποτάμια αυτά αποτελούν και φυσικά περάσματα προς το εσωτερικό του νησιού, όπου εντοπίζονται και άλλες νεολιθικές θέσεις (στον Μέσα Καρτερό και στην Κνωσό αντίστοιχα). Εκτός από τα νεολιθικά τους κατάλοιπα, είναι περιοχές πλούσιες και σε αρχαιότητες επόμενων προϊστορικών και ιστορικών περιόδων, γεγονός που φανερώνει τη σημαντική διαχρονική τους θέση.

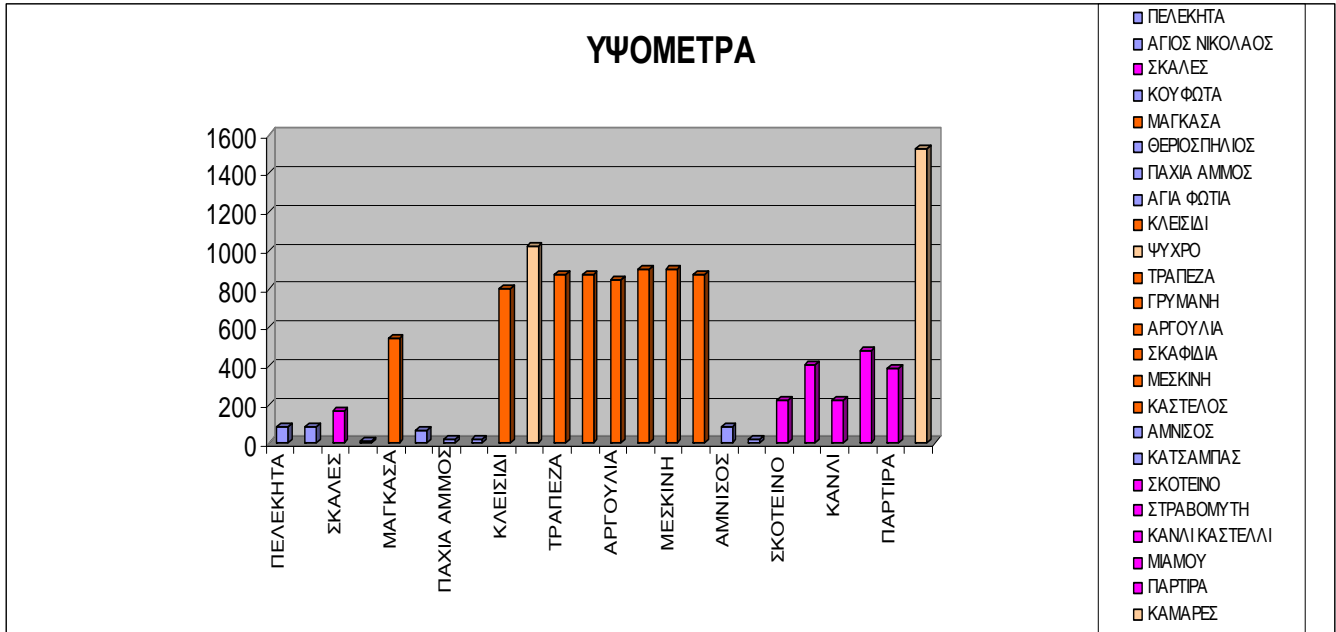
Κεντρική Κρήτη: Νότιος Νομός Ηρακλείου

Αν εξαιρέσουμε τα Καννιά που πιθανόν κατοικήθηκαν στη Μέση Νεολιθική περίοδο, τα πρώτα στίγματα οικιστικής εγκατάστασης στην ευρύτερη περιοχή της πεδιάδας της Μεσαράς χρονολογούνται στην Τελική Νεολιθική περίοδο. Τότε, η Φαιστός ήταν ο μεγαλύτερος οικισμός στην περιοχή με τις οκτώ νέες θέσεις της ίδιας περιόδου που εντοπίστηκαν κατά την επιφανειακή έρευνα της δυτικής Μεσαράς (Watrous et al. 1993, 223). Η κεραμική τους παραπέμπει στην Τελική Νεολιθική της Φαιστού, ενώ συχνά βρίσκεται μαζί και κεραμική της ΠΜ Ι περιόδου. Διαφαίνεται έτσι μία συνέχεια, και όχι διαφοροποίηση, ανάμεσα στις δύο αυτές περιόδους. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι εγκαταστάσεις δεν περιορίζονται πλέον μόνο σε σπήλαια ή κορυφές λόφων, αλλά εκτείνονται και σε απάνεμες πλαγιές και σε ρίζες λόφων. Έτσι, οι θέσεις στη δυτική Μεσαρά έχουν εντοπιστεί σε χαμηλούς λόφους κοντά στην ακτή, μέσα στην πεδιάδα, σε σπήλαια και κυρίως στις πλαγιές και στους πρόποδες κοντά στα άκρα της πεδιάδας. Συνδυάζουν δηλαδή εγγύτητα με τη θάλασσα, την οποία πιθανότατα αξιοποιούν για περισυλλογή οστρέων και ίσως και για ψάρεμα, και συγχρόνως κάποια ασφάλεια και ενδοχώρα περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλη για ανάπτυξη γεωργικής και κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

Α/Α	ΣΠΗΛΛΙΟ	
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	σίγουρο
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ	αβέβαιη χρονολόγηση
3	ΣΚΑΛΕΣ	σίγουρο, πιθανή χρήση ως εποχική κατοίκηση και συνέχεια μέχρι γεωμετρική εποχή, οπότε γίνεται ταφικό
4	ΚΟΥΦΩΤΑ	αβέβαιο
5	ΜΑΓΚΑΣΑ	σίγουρο
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ	αβέβαιο
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ	αβέβαιο
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ	αβέβαιο
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ	αβέβαιο
10	ΨΥΧΡΟ	σίγουρο
11	ΤΡΑΠΕΖΑ	σίγουρο
12	ΓΡΥΜΑΝΗ	σίγουρο
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ	αβέβαιο
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ	σίγουρο
15	ΜΕΣΚΙΝΗ	αβέβαιο
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ	οι 2 από τις 4 βραχοσκεπές βέβαιες
17	ΑΜΝΙΣΟΣ	σίγουρο, αλλά αδιευκρίνηστη χρήση
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ	σίγουρο, αλλά αδιευκρίνηστη χρήση
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ	αβέβαιο
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ	σίγουρο, αλλά αδιευκρίνηστη χρήση
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ	πιθανό
22	ΜΙΑΜΟΥ	σίγουρο
23	ΠΑΡΤΙΡΑ	πιθανό
24	ΚΑΜΑΡΕΣ	αβέβαιο

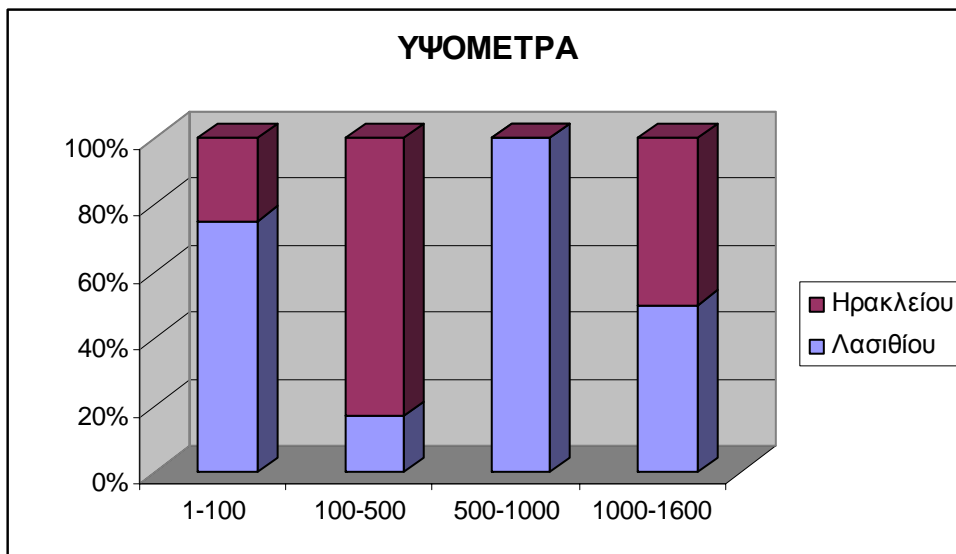
ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Σπήλαια με επιβεβαιωμένη ή πιθανή χρήση στη Νεολιθική εποχή

Γράφημα 1. Υψόμετρα σπηλαίων

	Ν.Λασιθίου	Ν.Ηρακλείου	Σύνολο
1-100	6	2	8
100-500	1	5	6
500-1000	8	0	8
1000-1600	1	1	2

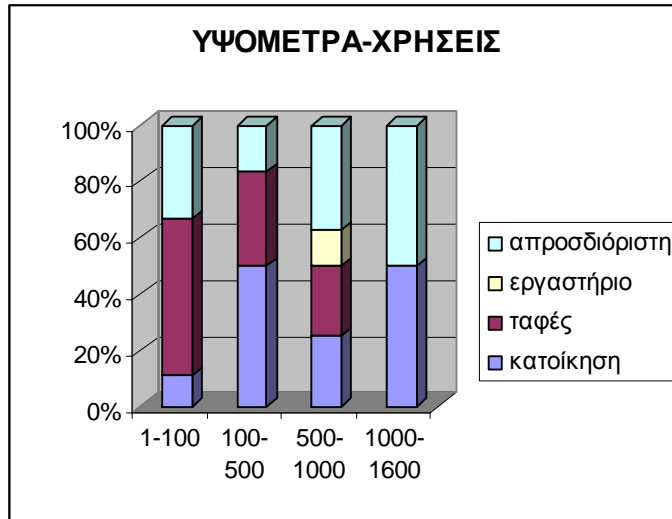
ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Αριθμός σπηλαίων στο νομό Λασιθίου και Ηρακλείου ανά υψόμετρο σε μέτρα

Γράφημα 2. Ποσοστά σπηλαίων ανά υψόμετρο και ανά νομό

	κατοίκηση	ταφές	εργαστήριο	απροσδιόριστη
1-100	1	5		3
100-500	3	2		1
500-1000	2	2	1	3
1000-1600	1			1

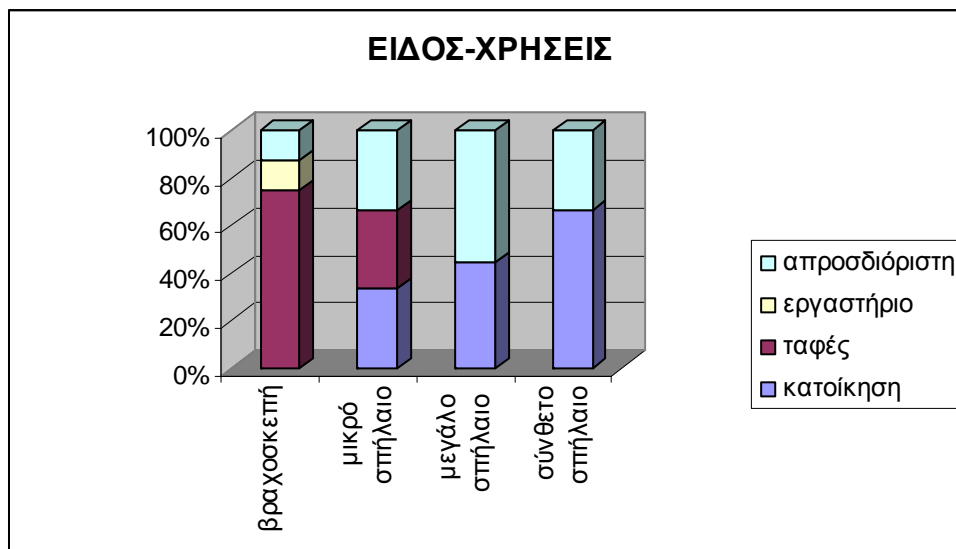
ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Αριθμός σπηλαίων ανά υψόμετρο (σε μέτρα) και αντίστοιχη χρήση

Γράφημα 3: Ποσοστά σπηλαίων ανά υψόμετρα και ανά χρήσεις

	κατοίκηση	ταφές	εργαστήριο	απροσδιόριστη
βραχοσκεπή		6	1	1
μικρό σπήλαιο	1	1		1
μεγάλο σπήλαιο	4			5
σύνθετο σπήλαιο	2			1

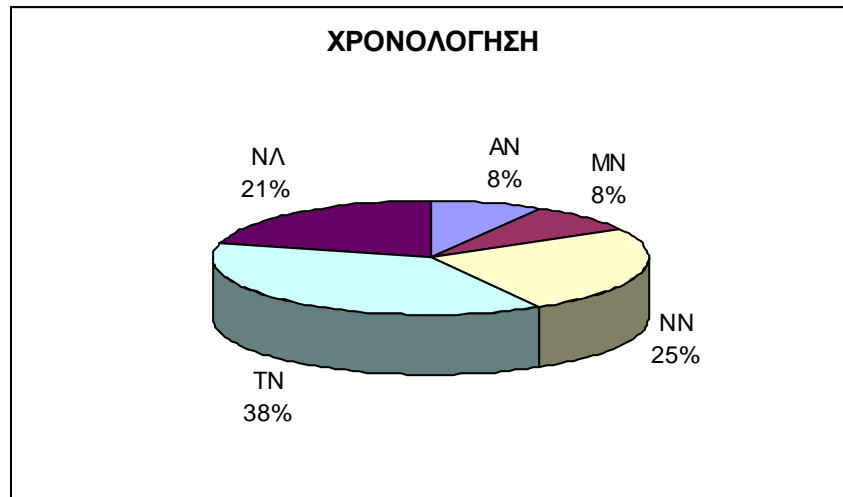
ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Αριθμός σπηλαίων ανά είδος και αντίστοιχη χρήση

Γράφημα 4. Ποσοστά ανά είδος σπηλαίου και αντίστοιχης χρήσης

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ	
Αρχαιότερη Νεολιθική	2
Μέση Νεολιθική	2
Νεώτερη Νεολιθική	6
Τελική Νεολιθική	9
Νεολιθική απροσδιόριστη	5

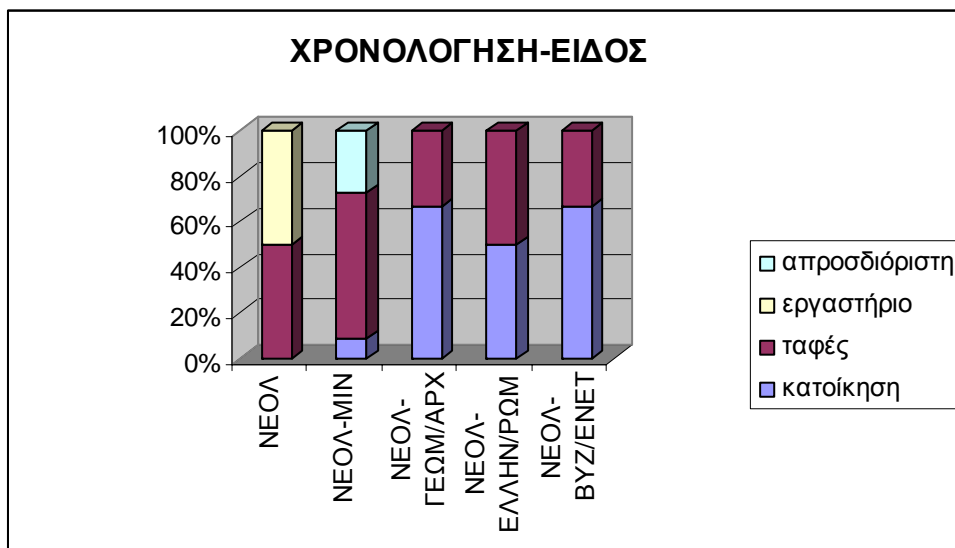
ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Αριθμός σπηλαίων ανά περίοδο της Νεολιθικής εποχής

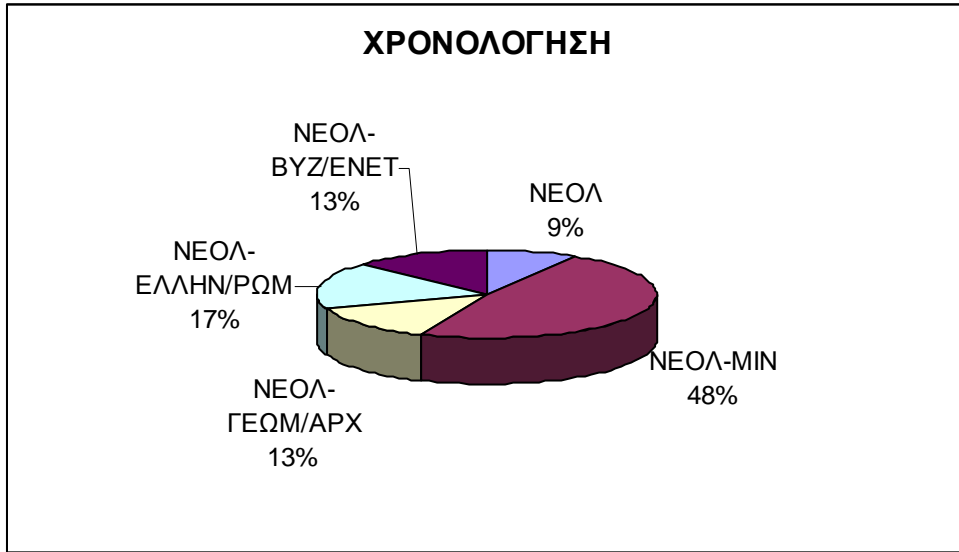
Γράφημα 5. Ποσοστά χρονολόγησης σπηλαίων στη Νεολιθική εποχή

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ-ΕΙΔΟΣ					
	κατοίκηση	ταφές	εργαστήριο	απροσδιόριστη	σύνολο
ΝΕΟΛ		1	1		2
ΝΕΟΛ-MIN	1	7		3	11
ΝΕΟΛ-ΓΕΩΜ/ΑΡΧ	2	1			3
ΝΕΟΛ-ΕΛΛΗΝ/ΡΩΜ	2	2			4
ΝΕΟΛ-BYZ/ENET	2	1			3

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Διαχρονική χρήση των σπηλαίων της Νεολιθικής εποχής

Γράφημα 6. Διάρκεια χρήσης των σπηλαίων

Γράφημα 7. Ποσοστά της διάρκειας χρήσης των σπηλαίων

ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ				
ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΗΤΕΙΑΣ				
ΣΠΗΛΑΙΟ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΗΣΗ
Πελεκητά	Σητείας	NN κ.εξ.	σπήλαιο	κατοίκηση
Άγιος Νικόλαος	Σητείας	TN	βραχοσκεπή	ταφές
Άγιος Νικόλαος	Σητείας	TN	μικρό σπήλαιο	;
Σκάλες	Σητείας	NN	σπήλαιο	εποχική κατοίκηση
Μαγκασάς	Σητείας	NN	βραχοσκεπή & σπίτι	κατοίκηση και εργαστήριο
Κατσι Μπουρδού	Ζάκρος	NΛ	σπήλαιο	απροσδιόριστη
Λυγιάς	Ζάκρος	;	σπήλαιο	;
Αγριλιά	Ζάκρος	NΛ	σπήλαιο	απροσδιόριστη
Μαύρο Αυλάκι	Κάτω Ζάκρος	NΛ	σπήλαιο	απροσδιόριστη
Χαμαίτουλο	Ζήρος	;	σπήλαιο	;
Σπηλιέρα	Χοχλακιές	;	σπήλαιο	;
Κουφωτά	Αγία Φωτιά	TN-ΠΜΙ		;
ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΘΕΣΗ	ΕΠΑΡΧΙΑ			
Επιφ. Έρευνα Κατελιώνα	Σητείας	NN ή TN	5 θέσεις σε οροπέδιο	εποχική; κατοίκηση
Επιφ. Έρευνα Λαμνώνι	Σητείας	NN ή TN	6 θέσεις σε οροπέδιο	εποχική; κατοίκηση
Κάτω Ζάκρος και Ζάκρος	Σητείας	NΛ	τυχαία ευρήματα	;
Επιφ. Έρευνα Ζάκρου-Καρουμών-Ξεροκάμπου	Σητείας	TN-ΠΜΙ	17 θέσεις	απροσδιόριστη
Κεφάλια Πετρά	Σητείας	TN-ΠΜΙ	οικισμός σε λόφο	κατοίκηση
ΕΠΑΡΧΙΑ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ & ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ				
ΣΠΗΛΑΙΟ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΗΣΗ
ΒΟΡΕΙΑ ΑΚΤΗ				
Θεριόσπηλιος		NΛ	μεγάλο σπήλαιο	;
Παχειά Άμμος		TN-ΠΜΙ	βραχοσκεπή	ταφές
ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ				
Αγία Φωτιά		NΛ;	2 βραχοσκεπές	ταφές
Κλεισίδι		NΛ;	σπήλαιο	ταφές;
ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΘΕΣΗ				
ΒΟΡΕΙΑ ΑΚΤΗ				
Μόχλος		TN	παράκτια θέση-νησί	απροσδιόριστη
Ψείρα		TN-ΠΜΙ	παράκτια θέση-νησί	ταφές και υπαίθριες θέσεις;
Σφουγγαράς		NN ή TN	παράκτια υπαίθρια θέση	κατοίκηση;
Φουρνή (η)		TN	πηγάδι	
Επιφ. Έρευνα Καβούσι		TN-ΠΜΙ	1 υπαίθρια	απροσδιόριστη
Επιφ. Έρευνα Γουρνιά		TN-ΠΜΙ	2 υπαίθριες και 1 σπήλαιο	απροσδιόριστη
Επιφ. Έρευνα Βρόκαστρο		TN-ΠΜΙ	3 παράκτιες υπαίθριες	απροσδιόριστη
ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ				
Επάνω Χωριό		NΛ	άγνωστη υπαίθρια θέση	;

ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΛΑΣΙΘΙΟΥ				
ΣΠΗΛΑΙΟ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΗΣΗ
Ψυχρό	Λασίθι	NN-TN	μεγάλο σπήλαιο	εποχική κατοίκηση
Τραπέζα	Λασίθι	NN-TN	μεγάλο σπήλαιο	εποχική κατοίκηση
Αργουλιά	Λασίθι	NΛ	μικρό σπήλαιο	απροσδιόριστη
Σκαφίδια	Λασίθι	NN-TN	μικρό σπήλαιο	ταφές
Μεσκίνη	Λασίθι	NΛ;	μικρό σπήλαιο	κατοίκηση;
Κάστελος	Λασίθι	NN	βραχοσκεπή	ταφές
Κάστελος	Λασίθι	TN	βραχοσκεπή	ταφές
Γρυμάνη	Λασίθι	NN-TN	βραχοσκεπή	απροσδιόριστη
ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΘΕΣΗ				
Κάστελος	Λασίθι	NN-TN	12 τομές με NΛ όστρακα	κατοίκηση ή ταφή ;
Επιφ. Έρευνα Οροπεδίου	Λασίθι	NN/TN-ΠΜΙ	13 υπαίθριες θέσεις	διάφορες
ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ				
ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ				
ΣΠΗΛΑΙΟ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΗΣΗ
Αμνισός	Πεδιάδος	TN - ΠΜ I / ΠΜ II	σπήλαιο	ταφές;
Κατοαμπάς	Τεμένους	MN (AN)	οικία σε λόφο, βραχοσκεπή, οικισμός σε πλαγιά λόφου	ταφές; και κατοίκηση
Σκοτεινό	Πεδιάδος	TN - ΠΜ I / ΠΜ II	σπήλαιο	;
Στραβομύτη	Τεμένους	TN-ΠΜΙ	σπήλαιο σε πλαγιά λόφου	περιστασιακή κατοίκηση;
Κανλί-Καστέλλι	Τεμένους	τέλος TN- ΠΜ I	βραχοσκεπή	ταφές
ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΘΕΣΗ				
Κνωσός	Τεμένους	Ακερ. NΛ - TN(;	οικισμός σε λόφο	κατοίκηση
Μέσα Καρτερός	Πεδιάδος	TN	οικισμός σε λόφο	απροσδιόριστη
18 νέες θέσεις	Πεδιάδος	NΛ		απροσδιόριστη
ΝΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ				
ΣΠΗΛΑΙΟ	ΕΠΑΡΧΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΗΣΗ
Μιαμού	Καινούριου	TN	σπήλαιο	κατοίκηση
Πάρτιρα	Μονοφατίου	TN-ΠΜΙ	βραχοσκεπή;	ταφές
Καμάρες	Πυργιώτισσα	NΛ; TN;	σπήλαιο	απροσδιόριστη
ΥΠΑΙΘΡΙΑ ΘΕΣΗ				
Φαιστός	Πυργιώτισσα	TN	οικισμός σε λόφο	κατοίκηση
Βίγλες Κομού	Πυργιώτισσα	TN-ΠΜΙ	οικισμός σε πλαγιά λόφου	απροσδιόριστη
Σενδόνες Κομού	Πυργιώτισσα	TN-ΠΜΙ	οικισμός σε λόφο	απροσδιόριστη
Χάρακας Κομού	Πυργιώτισσα	TN-ΠΜΙ	οικισμός σε πλαγιά λόφου	απροσδιόριστη
Αγία Τριάδα	Πυργιώτισσα	NΛ	οικισμός σε λόφο	απροσδιόριστη
Καμιλάρι	Πυργιώτισσα	TN	;	απροσδιόριστη
7 θέσεις χωρίς τοπωνύμιο	Πυργιώτισσα	TN	;	απροσδιόριστη
Ακρόπολη Αγ. Ιωάννη, Γόρτυνα	Καινούριου	TN	οικισμός σε λόφο	απροσδιόριστη
Κανιά, Μητρόπολη	Καινούριου	MN	σπίτι στην πεδιάδα	απροσδιόριστη
Καλά Σελιά, Καλοί Λιμένες	Καινούριου	TN	σπίτι σε πλαγιά λόφου	απροσδιόριστη
Αποθαμμένους Λάκκος, Καλοί Λιμένες	Καινούριου	TN	σπίτι σε λόφο	απροσδιόριστη
Κεφάλια, Λέντας	Καινούριου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη

Καλοί Λιμένες II	Καινουρίου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη
Αγία Κυριακή	Καινουρίου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη
Μεγάλοι Σκίνοι I	Καινουρίου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη
Τρυπητή	Καινουρίου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη
Γεροκάμπος II, Λέντας	Καινουρίου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη
Αγιοφάραγγο	Καινουρίου	TN-ΠΜΙ	θολωτός τάφος	απροσδιόριστη
Τσούτσουρος	Μονοφατσίου	TN;	τυχαίο εύρημα	απροσδιόριστη
Παραθάμνα, Τεφέλι	Μονοφατσίου	TN-ΠΜΙ;	τυχαία ευρήματα και από περισυλλογή	απροσδιόριστη
Άγιος Θωμάς	Μονοφατσίου	NΛ;	τυχαίο εύρημα	απροσδιόριστη
Αξέντι	Μονοφατσίου	NΛ;	τυχαίο εύρημα	απροσδιόριστη
5 θέσεις στην επ. Βιάννου	Βιάννος	NΛ;	τυχαία ευρήματα	απροσδιόριστη

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Το σύνολο των σπηλαίων και των υπαίθριων θέσεων που αναφέρονται στην παρούσα εργασία

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ, ΣΗΤΕΙΑ						
Α/Α	ΟΝΟΜΑ	ΠΕΡΙΟΧΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ	ΧΡΗΣΕΙΣ	ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ - ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ
1	Πελεκητά	Ζάκρος	NN κ.εξ. (ίσως και αρχαιότερη)	σύνθετο σπήλαιο	κατοίκηση	Κνωσός, Φαιστός, Κυκλάδες, Δωδεκάνησα
2	Άγιος Νικόλαος	Παλαίκαστρο	TN(-ΠΜΙ)	βραχοσκεπή και μικρό σπήλαιο	ταφές	
3	Σκάλες	Σητείας	τέλος MN-NN	μεγάλο σπήλαιο	εποχική κατοίκηση	
4	Μαγκασά	Σητείας	(AN;) NN	αρχιτεκτονική δομή και βραχοσκεπή	κατοίκηση και εργαστήριο	
5	Κουφωτά	Σητείας	NΛ;	1 σύνθετο σπήλαιο και 1 βραχοσκεπή	;	
6	Κατσί Μπουρδού	Ζάκρος	NΛ	μεγάλο σπήλαιο	απροσδιόριστη	
7	Λυγιάς	Ζάκρος	;	μεγάλο σπήλαιο	;	
8	Αγγιλιά	Ζάκρος	NΛ	μεγάλο σπήλαιο	απροσδιόριστη	
9	Μαύρο Αυλάκι	Κάτω Ζάκρος	NΛ	μικρό σπήλαιο	απροσδιόριστη	
10	Χαμαίτουλο	Ζήρος	;	σύνθετο σπήλαιο	;	
11	Σπηλιάρα	Χοχλακιές	;	σπήλαιο	;	
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ, ΜΕΡΑΜΠΕΛΟ & ΙΕΡΑΠΕΤΡΑ						
	ΒΟΡΕΙΑ ΑΚΤΗ					
1	Θεριόσπηλιος	Καβούσι	NΛ	μεγάλο σπήλαιο	;	
2	Παχειά Άμμος	Παχειά Άμμος	TN-ΠΜ I	βραχοσκεπή	ταφές	
	ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ					
4	Αγία Φωτιά	Αγία Φωτιά	TN(;)-ΠΜIII	2 βραχοσκεπές	ταφές	
5	Κλεισίδι	Μύρτος	NΛ ή ΠΜII	μεγάλο σπήλαιο	ταφές;	
ΛΑΣΙΘΙ						
1	Ψυχρό	Λασίθι	NN-TN	μεγάλο σπήλαιο	κατοίκηση	
2	Τραπέζα	Λασίθι	NN-TN	μεγάλο σπήλαιο	κατοίκηση	
3	Αργουλιά	Λασίθι	NΛ	μικρό σπήλαιο	;	
4	Σκαφίδια	Λασίθι	NN-TN	μικρό σπήλαιο	ταφές	Τραπέζα
5	Μεσκίνη	Λασίθι	NΛ;	μικρό σπήλαιο	κατοίκηση;	
6	Κάστελος	Λασίθι	NN-TN	3 βραχοσκεπές και 1 μικρό σπήλαιο	ταφές στις 2 βραχοσκεπές	Τραπέζα, Σκαφίδια
7	Γρυμάνη	Λασίθι	NN-TN	βραχοσκεπή	απροσδιόριστη	Ειλειθυία, Τραπέζα, Πάρτιρα
ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ						
1	Αμνισός	Πεδιάδος	TN - ΠΜ I / ΠΜ II	μεγάλο σπήλαιο	ταφικό;	Πάρτιρα, Άγιος Νικόλαος, Γριμάνη, Πύργος, Φαιστός, ΠΜΙ Αγία Φωτιά, αγγεία τύπου Αγίου Νουφρίου I,

						«χτενιστός» ρυθμός
2	Κατσαμπάς	Τεμένους	MN (AN;)	οικία σε λόφο, σπήλαιο, οικισμός σε πλαγιά λόφου	ταφές; και κατοίκηση	Κνωσός
3	Σκοτεινό	Πεδιάδος	TN (1 μόνο όστρακο)	μεγάλο σπήλαιο	;	
4	Στραβομύτη	Τεμένους	T N - ΠΜ Ι	σύνθετο σπήλαιο	κατοίκηση περιστασιακή ή εποχική; ταφή;	
5	Κανλί- Καστέλλι	Τεμένους	τέλος T N - ΠΜ Ι	βραχοσκεπή	ταφές	ΠΜ Ι, Πύργος, Ειλειθυίας, Κράσι, Αρκαλοχώρι, τάφοι Μεσαράς
ΝΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ						
1	Μιαμού	Καινουρίου	T N	μικρό σπήλαιο	κατοίκηση	Φαιστός, Άγιος Νικόλαος, ΠΜΙ-II
2	Πάρτιρα	Μονοφασιού	T.N - ΠΜ Ι	βραχοσκεπή	ταφή	Άγιος Νικόλαος, Πύργος, γραμμική στιλβωτή διακόσμηση
3	Καμάρες	Πυργιώτισσα	NΛ ; TN;	μεγάλο σπήλαιο	απροσδιόριστη	

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Νεολιθικά σπήλαια ανά γεωγραφικό διαμέρισμα και πληροφορίες σχετικά με το είδος του σπηλαίου, την αντίστοιχη χρήση του και ομοιότητες που εμφανίζει στην κεραμική με άλλες κεραμικές ομάδες σύμφωνα με τη βιβλιογραφία

		ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΣΕ ΜΕΤΡΑ				
	ΣΠΗΛΛΑΙΟ	ΜΗΚΟΣ	ΠΛΑΤΟΣ	ΥΨΟΣ	ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΠΟ ΕΙΣΟΔΟ	ΕΙΣΟΔΟΣ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	310 (σε ευθεία)	15-50	20	51	11,5X6
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ	3	9			
3	ΣΚΑΛΕΣ	20	5	1		7X2,6
4	ΚΟΥΦΩΤΑ	~75	5-15	1-2,5	0	2.50X0,40-0,81
5	ΜΑΓΚΑΣΑ					
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ	44	8-25	1,6-7		2,55-3,10X1,15
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ					
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ					
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ	100ή 30	6	3	0	1X0,5
10	ΨΥΧΡΟ	126	38	6-12	35	20X
11	ΤΡΑΠΕΖΑ	25	5	1-2,5		1,5X0,5
12	ΓΡΥΜΑΝΗ					
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ					
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ	5	3	0,50-0,70	0	0,5X
15	ΜΕΣΚΙΝΗ	20	2	0,40-2		
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ					
17	ΑΜΝΙΣΟΣ	55-60	10-12	4,5-10	~2,5	3X2,40
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ	5,5	11,5	1,2	0	δύο εισοδοί αριστερά 2,20x0,70-1,10 δεξιά 2x0,60-0,90
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ	126	36	47	55	25X9
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ	40-50	5	2		5 ανοίγματα, το ένα 9μ ύψος
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ	3	2	2,6		
22	ΜΙΑΜΟΥ	5,5	4,5	4	0	0,5X1
23	ΠΑΡΤΙΡΑ					
24	ΚΑΜΑΡΕΣ	100	40	18	43	18X40

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Διαστάσεις των σπηλαίων σε μέτρα

ΘΕΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ						
Α/Α	ΣΠΗΛΛΑΙΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ	ΕΙΣΟΔΟΣ	ΠΡΩΤΗ ΑΙΘΟΥΣΑ	ΒΑΘΟΣ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ					
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ					
3	ΣΚΑΛΕΣ					
4	ΚΟΥΦΩΤΑ					
5	ΜΑΓΚΑΣΑ					
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ					
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ					
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ					
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ					
10	ΨΥΧΡΟ					
11	ΤΡΑΠΕΖΑ					
12	ΓΡΥΜΑΝΗ					
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ					
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ					
15	ΜΕΣΚΙΝΗ					
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ					
17	ΑΜΝΙΣΟΣ					
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ					
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ					
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ					
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ					
22	ΜΙΑΜΟΥ					
23	ΠΑΡΤΙΡΑ					
24	ΚΑΜΑΡΕΣ					

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Θέση ανάπτυξης δραστηριότητας

ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΕΙΣΟΔΟΥ										
Α/Α	ΣΠΗΛΛΑΙΟ	Β	Ν	Α	Δ	Β/Δ	Β/Α	Ν/Δ	Ν/Α	
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ									
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ									
3	ΣΚΑΛΕΣ									
4	ΚΟΥΦΩΤΑ									
5	ΜΑΓΚΑΣΑ									
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ									
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ									
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ									
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ									
10	ΨΥΧΡΟ									
11	ΤΡΑΠΕΖΑ									
12	ΓΡΥΜΑΝΗ									
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ									
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ									
15	ΜΕΣΚΙΝΗ									
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ									
17	ΑΜΝΙΣΟΣ									
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ									
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ									
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ									
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ									
22	ΜΙΑΜΟΥ									
23	ΠΑΡΤΙΡΑ									
24	ΚΑΜΑΡΕΣ									

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Προσανατολισμός εισόδου

ΘΕΣΗ ΣΠΗΛΑΙΟΥ							
A/A	ΣΠΗΛΑΙΟ	παράκτιο	μεσόγειο	σε κάμπο	σε χαμηλό λόφο	σε βουνό	σε πλαγιά
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ						
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ						
3	ΣΚΑΛΕΣ						
4	ΚΟΥΦΩΤΑ						
5	ΜΑΓΚΑΣΑ						
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ						
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ						
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ						
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ						
10	ΨΥΧΡΟ						
11	ΤΡΑΠΕΖΑ						
12	ΓΡΥΜΑΝΗ						
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ						
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ						
15	ΜΕΣΚΙΝΗ						
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ						
17	ΑΜΝΙΣΟΣ						
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ						
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ						
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ						
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ						
22	ΜΙΑΜΟΥ						
23	ΠΑΡΤΙΡΑ						
24	ΚΑΜΑΡΕΣ						

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Θέση σπηλαίου σε σχέση με την τοπογραφία της περιοχής

ΑΠΟΣΤΑΣΕΙΣ					
A/A	ΣΠΗΛΑΙΟ	ΑΠΟ ΘΑΛΑΣΣΑ	ΑΠΟ ΚΑΜΠΟ	ΑΠΟ ΑΛΛΗ ΘΕΣΗ	ΑΠΟ ΠΗΓΗ ΝΕΡΟΥ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	15 λεπτά		Κ.Ζάκρος, 60 λεπτά	
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ			3,6χλμ. από Παλαίικαστρο	
3	ΣΚΑΛΕΣ				50μ
4	ΚΟΥΦΩΤΑ				300μ
5	ΜΑΓΚΑΣΑ				~500μ ή 15λ
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ				
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ				
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ				
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ				
10	ΨΥΧΡΟ		200 μ σε πλαγιά	3λεπτά από Ψυχρό	
11	ΤΡΑΠΕΖΑ			40 μ ανατολικά της Τραπέζας	
12	ΓΡΥΜΑΝΗ			στο χωριό Τζερμιάδω	
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ				
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ			15λεπ. ή 500 μ από Τζερμιάδω	
15	ΜΕΣΚΙΝΗ			400 μ ανατολικά από Σκαφίδια	
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ				
17	ΑΜΝΙΣΟΣ	300μ			
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ	200μ			
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ	6 χλμ.			
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ				300μ
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ			5 χλμ. από Στραβομύτη	
22	ΜΙΑΜΟΥ				μερικά λεπτά
23	ΠΑΡΤΙΡΑ				
24	ΚΑΜΑΡΕΣ				

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Αποστάσεις του σπηλαίου

ΤΡΟΦΟΔΟΣΙΑ ΝΕΡΟΥ						
Α/Α	ΣΠΗΛΑΙΟ	ΠΗΓΗ	ΣΤΑΓΟΝΟΡΡΟΗ	ΠΟΤΑΜΙ	ΧΕΙΜΑΡΡΟΣ	ΠΗΓΑΔΙΑ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ					
	ΑΓΙΟΣ					
2	ΝΙΚΟΛΑΟΣ					
3	ΣΚΑΛΕΣ					
4	ΚΟΥΦΩΤΑ					
5	ΜΑΓΚΑΣΑ					
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ					
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ					
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ					
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ					
10	ΨΥΧΡΟ					
11	ΤΡΑΠΕΖΑ					
12	ΓΡΥΜΑΝΗ					
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ					
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ					
15	ΜΕΣΚΙΝΗ					
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ					
17	ΑΜΝΙΣΟΣ					
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ					
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ					
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ					
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ					
22	ΜΙΑΜΟΥ					
23	ΠΑΡΤΙΡΑ					
24	ΚΑΜΑΡΕΣ					

ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Δυνατότητα άντλησης νερού στη σημερινή εποχή

Α/Α	ΣΠΗΛΑΙΟ	ΒΛΑΣΤΗΣΗ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	φρύγανα
	ΑΓΙΟΣ	
2	ΝΙΚΟΛΑΟΣ	μακία, ελαιόδεντρα
3	ΣΚΑΛΕΣ	καλλιέργειες (ελαιόδεντρα, αμπέλια, εσπεριδοειδή, κηπευτικά)
4	ΚΟΥΦΩΤΑ	καλλιέργειες (ελαιόδεντρα, αμπέλια, σποροφώρα)
5	ΜΑΓΚΑΣΑ	φρύγανα
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ	φρύγανα, καλλιέργειες (ελαιόδεντρα)
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ	
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ	Καλλιέργειες, δασώδες (πεύκα)
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ	
10	ΨΥΧΡΟ	δασώδες
11	ΤΡΑΠΕΖΑ	δασώδες, καλλιέργειες (αμπέλια, ελαιόδεντρα)
12	ΓΡΥΜΑΝΗ	δασώδες, καλλιέργειες (αμπέλια, ελαιόδεντρα)
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ	δασώδες, καλλιέργειες
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ	βελανιδιές, καλλιέργειες (κηπευτικά, κάποια ελαιόδεντρα)
15	ΜΕΣΚΙΝΗ	βελανιδιές
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ	βελανιδιές, μακία, φρύγανα
17	ΑΜΝΙΣΟΣ	καλλιέργειες
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ	καλλιέργειες
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ	
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ	στους πρόποδες πεδιάδα, γύρω κτηνοτροφία
	ΚΑΝΛΙ	
21	ΚΑΣΤΕΛΛΙ	καλλιέργειες
22	ΜΙΑΜΟΥ	φρύγανα, κάποιες ελιές
23	ΠΑΡΤΙΡΑ	καλλιέργειες
24	ΚΑΜΑΡΕΣ	αλπικό

ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Τα είδη της βλάστησης στον περιβάλλοντα χώρο των σπηλαίων σήμερα

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ ΚΑΤΑ C. FARMER						
Α/Α	ΣΠΗΛΑΙΟ	ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ	ΤΑΦΗ	ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ	ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΗ	FARMER 1998
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	ΝΛ		ΠΜ	ΜΜ & ΡΩΜΑΙΚΗ	κατοίκηση και τελετουργική
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ		ΠΜΙ		ΝΛ	ταφικό
3	ΣΚΑΛΕΣ		ΠΜ & ΓΕΩΜ		ΝΛ, ΜΜ, ΥΜ	ταφικό, όλες τις περιόδους
4	ΚΟΥΦΩΤΑ		ΜΜ		ΝΛ & ΠΜ	ταφικό
5	ΜΑΓΚΑΣΑ	ΝΛ				κατοίκηση
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ					
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ				ΤΝ-ΠΜΙ ή ΠΜΙ	αδιευκρίνιστη
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ		ΠΜ			ταφικό
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ			ΜΜ & ΥΜ	ΝΛ	τελετουργική
10	ΨΥΧΡΟ	ΝΛ & ΠΜ;		ΜΜ&ΥΜ έως και ΡΩΜ		τελετουργική ΝΛ&ΜΜ&ΥΜ
11	ΤΡΑΠΕΖΑ	ΝΛ& ΤΝ-ΠΜΙ	ΠΜ			ταφικό
12	ΓΡΥΜΑΝΗ				ΝΛ	αδιευκρίνιστη
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ				ΝΛ έως και ΥΜ	αδιευκρίνιστη
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ		ΝΛ&ΠΜ			ταφικό
15	ΜΕΣΚΙΝΗ		ΠΜ		ΝΛ & ΜΜ	ταφικό
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ		ΝΛ			ταφικό
17	ΑΜΝΙΣΟΣ		ΠΜ	ΜΜ & ΥΜ	ΝΛ & ΥΜ	τελετουργική
18	ΣΚΟΤΕΙΝΟ			ΜΜ& ΥΜΙ	ΝΛ	τελετουργική
19	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ					
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ		ΝΛ	ΑΡΧ-ΓΕΩΜ-ΚΛΑΣ	ΠΜ & ΜΜΙΙΙ-ΥΜΙ	ταφικό, όλες τις περιόδους
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ		ΠΜ Ι-ΙΙ			ταφικό
22	ΜΙΑΜΟΥ	ΝΛ	ΠΜ			κατοίκηση & ταφικό
23	ΠΑΡΤΙΡΑ		ΠΜΙ		ΝΛ	ταφικό
24	ΚΑΜΑΡΕΣ			ΜΜ	ΝΛ & ΠΜ	τελετουργικό
	Κατσι Μπουρδού				ΝΛ & ΠΜ & ΥΜΙΙΙ & ΡΩΜ	αδιευκρίνιστη
	Λυγιάς					
	Αγριλιά				ΝΛ & ΥΜ	ταφικό
	Μαύρο Αυλάκι		ΠΜ			
	Χαμαίτουλο					
	Σπηλιάρα					

ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Ο κατάλογος της C. Farmer με τις χρήσεις των σπηλαίων σε όλες τις εποχές

ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ					
ΣΠΗΛΑΙΟ	ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ	ΤΑΦΗ	ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ	ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΗ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ
ΠΕΛΕΚΗΤΑ	ΝΛ				NN, ΠΜII, ΜΜII, ΥΜ, Ρ.
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ		TN			
ΣΚΑΛΕΣ	τέλος ΜΝ-ΝΝ	ΓΕΩΜ	ΜΜ		ΝΛ, ΠΜ, ΜΜ, ΥΜ, ΓΕΩΜ
ΚΟΥΦΩΤΑ				ΝΛ	ΝΛ, ΠΜ, ΜΜ
ΜΑΓΚΑΣΑ	NN				(ΑΝ;) ΝΝ
ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ				TN	TN, ΥΜIII
ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ		TN-ΠΜI			TN-ΠΜI
ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ		TN-ΠΜIII			TN-ΠΜIII
ΚΛΕΙΣΙΔΙ		ΠΜII	ΥΜ	ΝΛ	ΝΛ, ΠΜII, ΥΜ III, ΥΠΟΜΙΝ., ΓΕΩΜ
ΨΥΧΡΟ	NN-TN	;	ΥΜ, ΓΕΩΜ, ΡΩΜ		NN_TN, ΥΜ, ΓΕΩΜ, ΡΩΜ
ΤΡΑΠΕΖΑ	NN-TN	ΠΜII			NN-TN, ΠΜ, ΒΥΖ
ΓΡΥΜΑΝΗ				NN-TN	NN-TN; ΠΜ, ΒΥΖ
ΑΡΓΟΥΛΙΑ				ΝΛ, ΥΜ	ΝΛ, ΥΜ
ΣΚΑΦΙΔΙΑ		NN-TN			NN-TN
ΜΕΣΚΙΝΗ	ΝΛ;	ΜΜ			ΝΛ, ΜΜ
ΚΑΣΤΕΛΟΣ		NN-TN			NN-TN, ΠΜIII-ΜΜI
ΑΜΝΙΣΟΣ				TN-ΠΜ II,	TN-ΠΜ II, ΜΜ, ΥΜ, ΓΕΩΜ, ΑΡΧ, ΕΛΛΗΝ, ΡΩΜ
ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ		ΑΝ-ΜΝ ;		ΑΝ-ΜΝ	ΑΝ-ΜΝ, ΜΜ, ΥΜ
ΣΚΟΤΕΙΝΟ				TN	TN;, ΜΜ-ΥΜ, ΡΩΜ;
ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ			ΜΜ-ΥΜ		ΝΛ, ΠΜ, ΜΜ-ΥΜ, ΓΕΩΜ, ΑΡΧ
ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ		TN-ΠΜI/ΠΜII			TN-ΠΜI/ΠΜII
ΜΙΑΜΟΥ	TN	ΠΜII			TN, ΠΜII, ΡΩΜ, ΒΥΖ, ΕΝΕΤ
ΠΑΡΤΙΡΑ		TN-ΠΜI			TN-ΠΜ I
ΚΑΜΑΡΕΣ			ΜΜ	ΝΛ- ΠΜ;	ΝΛ-ΠΜ;, ΜΜ

ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Ο κατάλογος με τις χρήσεις των σπηλαίων, όπως προέκυψε από τη βιβλιογραφική έρευνα

ΧΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ					
Α/Α	ΣΠΗΛΑΙΟ	ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ	ΤΑΦΗ	ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ	ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΗ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ				
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ				
3	ΣΚΑΛΕΣ				
4	ΚΟΥΦΩΤΑ				
5	ΜΑΓΚΑΣΑ	εργαστήριο κατασκευής οστέινων εργαλείων			
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ				
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ				
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ				
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ				
10	ΨΥΧΡΟ				
11	ΤΡΑΠΕΖΑ				
12	ΓΡΥΜΑΝΗ				
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ				
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ				
15	ΜΕΣΚΙΝΗ	;			
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ				
17	ΑΜΝΙΣΟΣ		;		
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ	;	;		
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ				
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ	χώρος κατοίκησης ή καταφύγιο (Faure)			
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ				
22	ΜΙΑΜΟΥ				
23	ΠΑΡΤΙΡΑ				
24	ΚΑΜΑΡΕΣ				;

ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Οι χρήσεις των σπηλαίων μόνο στη Νεολιθική εποχή, όπως προέκυψε από τη βιβλιογραφική έρευνα

Α/Α	ΣΠΗΛΑΙΟ	ΥΨΟΜΕΤΡΟ	ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ	ΕΙΔΟΣ	ΘΕΣΗ	ΕΙΣΟΔΟΣ	ΝΕΡΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Δ
1	ΠΕΛΕΚΗΤΑ	85	310X50X20	σύνθετο σπήλαιο	παράκτιο	A	σταγονορροή	NN	N M P
2	ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ	83	3X9	βραχοσκεπή και μικρό σπήλαιο	μεσόγειο	B	χείμαρρος-πηγάδια	TN(-ΠΜΙ)	N M P
3	ΣΚΑΛΕΣ	162	20X5X1	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	B	πηγή-ποτάμι	τέλος MN-NN	N M P
4	ΚΟΥΦΩΤΑ	6	75X15X2,5	σύνθετο σπήλαιο	παράκτιο	B	πηγή-χείμαρρος	NΛ;	N M P
5	ΜΑΓΚΑΣΑ	545		βραχοσκεπή	μεσόγειο	N	πηγή-πηγάδια	(AN;) NN	(A
6	ΘΕΡΙΟΣΠΗΛΙΟΣ	65	44X25X7	μεγάλο σπήλαιο	παράκτιο	B		NΛ;	T
7	ΠΑΧΙΑ ΑΜΜΟΣ	~20;		βραχοσκεπή	παράκτιο			TN-ΠΜΙ	T
8	ΑΓΙΑ ΦΩΤΙΑ	~20;		βραχοσκεπή	παράκτιο		ποτάμι	TN;-ΠΜIII	T
9	ΚΛΕΙΣΙΔΙ	800	100ή 30X6X3	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	Δ		NΛ ή ΠΜII	N Y Γ
10	ΨΥΧΡΟ	1025	126X38X12	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	A	σταγονορροή, πηγή, πηγάδια	NN-TN	N Y Γ P
11	ΤΡΑΠΕΖΑ	873	25X5X2,5	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	Δ	πηγή, πηγάδια	NN-TN	N P
12	ΓΡΥΜΑΝΗ	~875		βραχοσκεπή	μεσόγειο		πηγή, πηγάδια	NN-TN	T B
13	ΑΡΓΟΥΛΙΑ	~850		μικρό σπήλαιο	μεσόγειο		πηγή, πηγάδια	NΛ	N
14	ΣΚΑΦΙΔΙΑ	~900	5X3X0,7	μικρό σπήλαιο	μεσόγειο	N	πηγή, πηγάδια	NN-TN	N
15	ΜΕΣΚΙΝΗ	~900	20X2X2	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	N	πηγή, πηγάδια	NΛ;	N
16	ΚΑΣΤΕΛΟΣ	~875		4 βραχοσκεπές	μεσόγειο		πηγή, πηγάδια	NN-TN	N P
17	ΑΜΝΙΣΟΣ	80	60X12X10	μεγάλο σπήλαιο	παράκτιο	A	σταγονορροή, πηγή, ποτάμι	TN-ΠΜΙ/ΠΜII	T M Γ Α Ε P
18	ΚΑΤΣΑΜΠΑΣ	~20;	5,5X11,5X1,2	βραχοσκεπή με δύο εισόδους	παράκτιο	BA	ποτάμι	MN (AN;)	A M
19	ΣΚΟΤΕΙΝΟ	220	126X36X47	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	B	σταγονορροή	TN	T Y
20	ΣΤΡΑΒΟΜΥΤΗ	400	50X	σύνθετο σπήλαιο	μεσόγειο	Δ	σταγονορροή, πηγή	T N - ΠΜ I	N M P A
21	ΚΑΝΛΙ ΚΑΣΤΕΛΛΙ	220	3X2X2,6	βραχοσκεπή	μεσόγειο	B		τέλος T N - ΠΜ I	T P
22	ΜΙΑΜΟΥ	482	5,5X4,5X4	μικρό σπήλαιο	μεσόγειο	N	πηγή	T N	T P B E
23	ΠΑΡΤΙΡΑ	383		βραχοσκεπή	μεσόγειο			T.N - ΠΜ I	T

24	ΚΑΜΑΡΕΣ	1524	100X40X18	μεγάλο σπήλαιο	μεσόγειο	ΝΔ	σταγονορροή	ΝΛ ; ΤΝ;	Ν Μ
----	---------	------	-----------	-------------------	----------	----	-------------	----------	--------

ΠΙΝΑΚΑΣ 26. Συνδιασμός των σημαντικότερων δεδομένων από τους προηγούμενους πίνακες, που βοηθά στην παρατήρηση κάποιων όμοιων χαρακτηριστικών

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΡΟΣΚΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΜΙΑΣ ΘΕΣΗΣ⁶¹

A. Οριοθέτηση της περιοχής

Ξεκινώντας από τη θέση-πυρήνα, η πρώτη ενέργεια που πρέπει να γίνει είναι η οριοθέτηση της περιοχής. Χρησιμοποιώντας ακριβείς και λεπτομερείς τοπογραφικούς χάρτες, τίθεται ως κέντρο η θέση-πυρήνας. Από το σημείο αυτό στη συνέχεια σχεδιάζονται κάποιες ακτίνες ενός νοητού κύκλου. Χρειάζονται τουλάχιστον τέσσερις ακτίνες, για να τεθούν τα όρια της προς αξιοποίηση περιοχής. Συνήθως χρησιμοποιούνται οι δύο άξονες των σημείων του ορίζοντα, Β-Ν και Α-Δ. Το μέγεθος της κάθε ακτίνας καθορίζεται από το είδος της θέσης. Έτσι για θέσεις με αγροτική οικονομία η ακτίνα φτάνει σε μία ώρα απόσταση με τα πόδια (περίπου 6 χλμ.) και για θέσεις κυνηγών – τροφοσυλλεκτών είναι δύο ώρες (περίπου 10 χλμ.). Αν το είδος της θέσης δεν έχει καθοριστεί, είναι προτιμότερο να ακολουθείται η μεγαλύτερη απόσταση και να καθορίζεται το σημείο του ορίου της μίας ώρας. Μπορούν να προστεθούν επιπλέον ακτίνες που θα παρεμβάλλονται ανάμεσα στα τέσσερα μετρήσιμα σημεία, ιδιαίτερα όταν η πορεία εμποδίζεται από δύσκολα σημεία όπως έλη, λόφους και άλλου είδους εμπόδια. Έτσι δημιουργείται ένας νοητός κύκλος γύρω από τη θέση.

B. Σύνοψη της περιοχής

Εδώ εντάσσονται δύο εγχειρήματα:

- α) η εκτίμηση των αλλαγών που έχουν συντελεστεί από την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε μέχρι σήμερα.
- β) η αξιολόγηση της περιοχής και του ανάγλυφου σε σχέση με τη δυνατή παραγωγικότητα.

⁶¹ Η περιγραφή αυτή βασίζεται αποκλειστικά στην περιγραφή που δίνεται από τον Higgs, Palaeoeconomy, Appendix A, 223-224, Cambridge 1975.

Στάδιο 1 (Διαδρομή από το κέντρο του κύκλου προς την περίμετρο)

Καθώς ο βασικός στόχος αυτού του σταδίου είναι να τεθούν τα όρια της περιμέτρου, πρέπει να αποφεύγονται παρακάμψεις, λοξοδρομήσεις από την ακτίνα που έχει καθοριστεί και σταματήματα. Αν όμως αυτά είναι αναπόφευκτα, τότε πρέπει να γίνουν οι ανάλογες διορθώσεις στο χρόνο και στην απόσταση που μετρήθηκε με αυτό το χρόνο. Ο παρατηρητής θα πρέπει ταυτόχρονα να σημειώνει στο ημερολόγιο-σημειωματάριο του:

α) Εμφανείς αλλαγές στο χρώμα και τη σύσταση του εδάφους και όπου είναι δυνατόν, να ζωγραφίζονται τα όρια ανάμεσα στους βασικούς τύπους του εδάφους. Σημειωτέον ότι η σύσταση και η υφή (π.χ. το μέγεθος των κόκκων) είναι ένα βασικό στοιχείο για τις πληροφορίες που χρειαζόμαστε και με μια μικρή εξάσκηση θα μπορούσε ο παρατηρητής να αναγνωρίζει τους διαφορετικούς τύπους εδαφών, π.χ. να μπορεί να ξεχωρίζει τις λασπώδεις –ποτάμιες αποθέσεις από τις αμμώδεις αποθέσεις.

β) Κλίση του εδάφους. Μπορεί να μετριέται σε κανονικά διαστήματα με ένα κλισήμετρο τσέπης. Εδώ ο παρατηρητής πρέπει να στοχεύσει αντικείμενα που βρίσκονται στο επίπεδο των ματιών του, ώστε να πετύχει ένα καλύτερο διάβασμα των μοιρών. Επιπλέον οι καταγραφή των πλαγιών και των κλίσεων θα διευκολύνει στην καταγραφή και στα σχεδιασμό των ορίων των διαφορετικών εδαφών. Σε αυτό μπορεί να βοηθήσουν και τέτοια χαρακτηριστικά σημάδια που υπάρχουν στους τοπογραφικούς χάρτες, κυρίως για την εξαγωγή συμπερασμάτων για τα εδαφικά όρια, που βρίσκονται έξω από τη γραμμή που έχουμε χαράξει.

γ) Ύπαρξη τάφρων, χαντακιών, ρεματιών, ξερολιθιών και άλλων τέτοιων διαφοροποιήσεων – εμποδίων (φυσικών διαφοροποιήσεων ή τεχνητών ανθρώπινων παρεμβάσεων) στο έδαφος.

δ) Πηγές νερού, όπως φυσικές πηγές, πηγάδια, δεξαμενές κ.ά.

Στάδιο 2 (Διαδρομή από την περίμετρο στο κέντρο: ταξίδι επιστροφής)

Κατά τη διάρκεια αυτού του σταδίου ο παρατηρητής θα πρέπει:

α) να επιθεωρεί τα τμήματα που διανύθηκαν στο πρώτο στάδιο και να προσπαθεί να εντοπίσει τέχνηρα, οργανικά κατάλοιπα και άλλα πειστήρια που θα χρονολογήσουν τα ιζήματα που τα περιέχουν. Εδώ οι πιο σημαντικές παρατηρήσεις προέρχονται κυρίως από την παρουσία κεραμικών οστράκων στις όχθες ενός ρέματος που εισβάλλει σε μια πεδιάδα. Η στρωματογραφία και η χρονολόγηση αυτών των οστράκων μπορεί να δώσει κάποια εικόνα της παλαιότερης τοπογραφίας της περιοχής.

β) να μετρήσει το βάθος του νερού στα πηγάδια, να εκτιμήσει τη ροή του νερού στις φυσικές πηγές και γενικότερα να εκτιμήσει τις πηγές αυτές.

γ) Η πιο σημαντική αποστολή του σταδίου αυτού είναι να συγκεντρώσει όλες αυτές τις πληροφορίες σε ένα χάρτη ‘δυνατότητας παραγωγής’ (Potential productivity). Υπάρχει ήδη μια κατηγοριοποίηση εδαφών που έχει αποδεικτεί ευρέως εφαρμόσιμη:

Κατηγορία I: Εδάφη που έχουν τη δυνατότητα ή που είναι ήδη κατάλληλα για καλλιέργειες που απαιτούν άροση. Πιθανά στοιχεία είναι μία κλίση μικρότερη από 15°, απουσία μεγάλων πετρών και ογκολίθων και βάθος και σύσταση του εδάφους που εγγυώνται καλή διοχέτευση νερού. Η ύπαρξη δένδρων πρέπει να καταγραφεί, αλλά δεν είναι απαραίτητη στην αποτίμηση της δυνατότητας παραγωγής του εδάφους.

Κατηγορία III: Ανώμαλα εδάφη κατάλληλα για βόσκηση στα οποία είναι δύσκολη ή σχεδόν αδύνατη η καλλιέργεια. Τέτοιες περιπτώσεις είναι τα εδάφη με μεγάλες και απότομες πλαγιές και τα πετρώδη εδάφη. Κάποιες καλλιέργειες σε ορισμένα σημεία, όπως αμπέλια, ελαιώνες κ.ά. πρέπει να καταγραφούν και η περιοχή η οποία καταλαμβάνουν να καθοριστεί σε ποσοστιαία βάση σε σχέση με το σύνολο της περιοχής.

Κατηγορία III: Μη παραγωγικά εδάφη, όπως έλη, βάλτοι, άμμος, βράχια κ.ά.

Διάφορα: Τα εδάφη που είναι δύσκολο να τοποθετηθούν σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες είναι καλύτερο να τοποθετούνται εδώ και στη συνέχεια να επαναπροσδιορίζονται ανάλογα με τις ανάγκες της έρευνας.

Έπειτα από την πλήρη και εντατική έρευνα των τεσσάρων ακτίνων, ο χάρτης της προς μελέτη περιοχής μπορεί να συμπληρωθεί με μία περαιτέρω έρευνα, αν αυτό κρίνεται απαραίτητο, καθώς και με αεροφωτογραφίες, εδαφολογικούς και τοπογραφικούς χάρτες, πληροφορίες για τις υπάρχουσες καλλιέργειες κ.ά.

Σύγχρονα παράλληλα

Είναι πολύ σημαντικό να διασταυρωθούν τα στοιχεία από την έρευνα της περιοχής πρόσκτησης των φυσικών πόρων μίας θέσης με τη μελέτη της σημερινής δυνατότητας των εδαφών. Η αξία που έχουν οι πληροφορίες του παραλληλισμού μίας αγροτικής προϊστορικής θέσης με μία σύγχρονη κοντινή αγροτική εγκατάσταση μπορεί να φαίνονται με μία πρώτη ματιά παράκαιρες. Όμως μπορούν να εξαχθούν αρκετές πληροφορίες, ακόμα και αν η παραγωγή όλων των σύγχρονων αγροτικών εγκαταστάσεων της περιοχής είναι προσαρμοσμένη αποκλειστικά στο οικονομικό

όφελος, πληροφορίες που σχετίζονται με τον προσδιορισμό των πιο παραγωγικών εδαφών ή εκείνων των εδαφών που είναι καταλληλότερα για βοσκή.

Επιπλέον, πολύ σημαντικές είναι και οι πληροφορίες που πρόκειται να αντληθούν μέσα από τις συνεντεύξεις με ντόπιους. Πρέπει να συνταχθεί ένα ερωτηματολόγιο που θα αφορά στην άντληση πληροφοριών σχετικά με τις σοδειές, τα μηχανικά βοηθήματα που χρησιμοποιούνται στην καλλιέργεια, λιπάσματα κ.ά., ώστε να μπορούν να εξαχθούν αναλογικά συμπεράσματα για την παραγωγικότητα και το βαθμό που αυτή έχει βελτιωθεί από την τεχνολογία. Πολύ σημαντικές είναι επίσης οι πληροφορίες για το τι συνέβαινε στην ίδια περιοχή σε παλαιότερες εποχές και που οι ντόπιοι θυμούνται ακόμα. Μερικές από τις ερωτήσεις μπορούν να είναι οι παρακάτω:

Για τα φυτά:

1. Σοδειά από δημητριακά, σιτάρι και σανό ανά μονάδα εδάφους και μεγάλες διαφοροποιήσεις των σοδειών μέσα στην περιοχή, ανάλογες με εκείνες που εμφανίζονται στην περιοχή πρόσκτησης φυσικών πόρων.
2. Τι εναλλαγές στις σοδειές υπάρχουν;
3. Πότε οι σοδειές φυτεύονται και πότε γίνεται η συγκομιδή;
4. Πόσο μακριά από το χωριό είναι κερδοφόρο να διατηρεί κανείς χωράφια;
5. Έκταση της γης που εκμεταλλεύεται το σύνολο του χωριού.
6. Τι λιπάσματα και κυρίως τεχνητά χρησιμοποιούνται.
7. Οι λόγοι που δεν οργώνεται κάποια κατάλληλη περιοχή.
8. Αλλαγές που θυμούνται στα εδάφη, στην περιοχή και στις τεχνικές καλλιέργειας.
9. Αλλαγές στα αποθέματα νερού.
10. Βαθμός αυτάρκειας.
11. Συμπληρωματικές πηγές διατροφής (ψάρεμα, κυνήγι, συλλογή καρπών κ.ά.).

Για τα ζώα:

1. Αριθμός διαφορετικών ειδών στο κοπάδι. Η ηλικία στην οποία γίνεται ο απογαλακτισμός. Τα ποσοστά σε αρνιά και μοσχάρια. Απώλειες από άλλα σαρκοβόρα ζώα. Αξία των παραγόμενων προϊόντων, όπως μαλλί, κρέας, γάλα κ.ά. και η σειρά με την οποία οι ίδιοι τα αξιολογούν.
2. Αποστάσεις και διαδρομές που διασχίζονται από και προς τον χώρο βοσκής. Ο χρόνος που χρειάζεται για να διανυθούν.

3. Για πόσο χρονικό διάστημα οι κτηνοτρόφοι μένουν μακριά από το χωριό;
4. Βάρος του δίχρονου ζώου προς σφαγή. Ποσοστό κρέατος που προκύπτει και η αξία του.
5. Τοποθεσία της βόσκησης για συγκεκριμένο λόγο, π.χ. νέα ζώα και όχι μεγαλύτερα, βοσκότοποι κατάλληλοι για παραγωγή γάλατος, ή βοσκότοποι ανάλογα με την εποχή του χρόνου.

Συχνά είναι χρήσιμο να γίνει ένας κατάλογος των εργαλείων που χρησιμοποιούνται, καθώς αυτός μπορεί να μας δώσει ένα οδηγό για το μέγεθος της τεχνολογικής αλλαγής. Επιπλέον, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να γίνει στην καταγραφή και περιγραφή των αλωνιών, των μηχανημάτων αλωνίσματος, των αρότρων κ.ά. και των πηγών ενέργειας που χρησιμοποιούνται για τη λειτουργία τους (π.χ. ζώα, νερό κ.ά.), καθώς οι πληροφορίες που παίρνουμε από τους ντόπιους είναι συχνά πιο ακριβείς για τη συγκεκριμένη περιοχή που μελετάμε.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΠΡΟΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

- Κνωσός

ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Υπαίθριες Θέσεις

- Κνωσός
- Κατσαμπάς ; (Vagnetti 1971, 120, 134, Μαντέλη 1990, 438 υποσ.2)

Σπήλαια

- Σπήλαιο Γερανίου
- Σπήλαιο Λερά

ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Υπαίθριες Θέσεις

- Κνωσός
- Κατσαμπάς (υπαίθρια θέση και σπηλαιώδης κοιλότητα για ταφή)
- Γόρτυνα – Μητρόπολη-Θέση Καννιά

Σπήλαια

- Σπήλαιο Γερανίου
- Σπήλαιο Πλατυβόλα
- Σπήλαιο Λεντάκα

ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Υπαίθριες Θέσεις ανασκαμμένες:

- Κνωσός
- Μαγκασά (Οικία και βραχοσκεπή)
- Φαιστός
- Σφουγγαράς

Υπαίθριες Θέσεις με ίχνη νεολιθικών οστράκων

- Γαύδος
- Ντία
- Πέραμα
- Λέντας
- Κάτω Ζάκρος
- Περιοχή Ιεράπετρας, Κάτω Χωριό(ειδώλειο από συλλογή Γιαμαλάκη/
Αρχαιότερη Νεολιθική κατά Πλάτωνα)
- Ντέμπλα
- Καστέλλι Κισάμου

Σπήλαια:

- Σπήλαιο Πελεκητών
- Σπήλαιο Τραπέζας (Οροπέδιο Λασιθίου)
- Σκαφίδια
- Ταφική κοιλότητα στον Κάστελο Λασιθίου
- Μιαμού (Κεντρική Κρήτη) Κατοίκηση
- Ιδαίον Άντρο
- Σπήλαιο Γερανίου
- Άγιος Ιωάννης (Χανιά)
- Σπήλαιο Πλατυβόλας (Χανιά Αποκόρωνας-Οροπέδιο Κεραμειών) πρώτη κατοίκηση, αλλά κυρίως μινωικό
- Κουμαρόσπηλιος (Δυτική Κρήτη)

ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Υπαίθριες Θέσεις:

- Κνωσός
- Φαιστός
- Φουρνή (Μεραμπέλου) Νεολιθικό πηγάδι
- Λαμνώνι
- Κατελιώνας
- Ευρύτερη περιοχή Ζάκρου (επιφανειακή έρευνα Βακοτόπουλου)
- Ευρύτερη περιοχή Καβούσι-Γουρνιά-Βρόκαστρο (επιφανειακές έρευνες)
- Κάστελος Λασιθίου
- Μέσα Καρτερός
- Καλοί Λιμένες
- Μητρόπολη-Καννιά
- Ακρόπολη Αγ. Ιωάννη Γόρτυνας

Σπήλαια:

- Σκάλες (Πραισός, Λασιθίου)
- Τραπέζα (Οροπέδιο Λασιθίου) – Ταφικό
- Σπήλαιο Μεσκίνη (Οροπέδιο Λασιθίου)
- Σπήλαιο Αργουλιά (Οροπέδιο Λασιθίου)
- Βραχοσκεπή Γκριμάνη (Οροπέδιο Λασιθίου)
- Ειλειθυίας (Αμνισός Ηρακλείου)
- Σκοτεινό ή Αγίας Παρασκευής (Πεδιάδας)
- Σπήλαιο Κυπαρίσσι ή Κανλί Καστέλι (Τεμένους)
- Πάρτιρα (Κεντρική Κρήτη) – Ταφικό
- Σπήλαιο Γερανίου
- Σπήλαιο Ελενών
- Σπήλαιο Μελιδονίου
- Σπήλαιο Σφεντόνη
- Μαμελούκου Τρύπα (Δυτική Κρήτη- Περιβόλια Κυδωνίας) πρώτη κατοίκηση, αλλά κυρίως μινωικό
- Ελληνόσπηλιος (Δυτική Κρήτη)
- Αρκουδόσπηλιος (Δυτική Κρήτη-Ακρωτήρι)

- Σπήλαιο Λερά (Δυτική Κρήτη-Ακρωτήρι)
- Καθολικό (Δυτική Κρήτη)
- Σπήλαιο Πλατυβόλας (Χανιά Αποκόρωνας-Οροπέδιο Κεραμειών) πρώτη κατοίκηση, αλλά κυρίως μινωικό
- Σπήλαια στο Θέρισσο (περισυλλογή οστράκων από Τζεδάκη)
- Σπήλαιο Μυλωνιανών Βαρυπέτρου (Χανιά) (περισυλλογή οστράκων από Τζεδάκη)
- Άγιος Ιωάννης (Χανιά)
- Σπήλαια Αρκαλιές και Τσουνί Σκυραχλάδας (περιοχή Πλατυβόλας)

ΘΕΣΕΙΣ ΧΩΡΙΣ ΕΙΔΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

- Χανιά (Βλαζάκη)
- Νεροκούρου
- Μέσα στην πόλη ύστερη Νεολιθική κεραμεική
- Στη βορειοδυτική πλευρά της χερσονήσου του Ακρωτηρίου, όπως στους όρμους Καλαθά και Τερσανά γινόταν κατεργασία οψιανού από τη Μήλο
- Ιερό Κορυφής Ατσιπάδων
- Κεφάλας, Λέντας
- Βίγλες, Κομμός
- Τάφος Λεβήνας
- Μόχλος

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ανατολική Κρήτη

- Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου
- Σπήλαιο στο Φαράγγι των Νεκρών Ζάκρου
- Σπήλαιο Μαύρο Αυλάκι Ζάκρου
- Σπήλαιο Κατσί Μπουρδού Ζάκρου
- Σπήλαιο Αγριλιά Ζάκρου
- Σπήλαιο Λυγιά Ζάκρου
- Σπήλαιο Σπηλιάρα Χοχλακιών
- Σπήλαιο Χαμαίτουλου
- Σπήλαιο Περιστεράς Καρυδίου
- Σπήλαιο Κουφωτά Αγίας Φωτιάς
- Βραχοσκαπή Αγίου Νικολάου Παλαικάστρου
- Βραχοσκαπή Μαγκασάς
- Σπήλαιο στις Σκάλες – Πραισός
- Θερίοσπηλιος Καβουσίου
- Βραχοσκαπή Παχιάς Άμμου
- Βραχοσκαπή Σφουγγαρά Γουρνιών
- Σπήλαιο Λατσίδα, Πεύκοι Σητείας
- Βραχοσκαπή Αγίας Φωτιάς, Ιεράπετρα
- Σπήλαιο Κλεισίδι Μύρτου
- Σπήλαιο Ψυχρού, Οροπέδιο Λασιθίου
- Σπήλαιο Τραπέζας, Οροπέδιο Λασιθίου
- Σπήλαιο Αργουλιά, Οροπέδιο Λασιθίου
- Σπήλαιο Σκαφίδια, Οροπέδιο Λασιθίου
- Σπήλαιο Μεσκίνη, Οροπέδιο Λασιθίου
- Βραχοσκαπή Γρυμάνη, Οροπέδιο Λασιθίου
- Βραχοσκαπές στον Κάστελο, Οροπέδιο Λασιθίου
- Σπήλαιο Μιλάτου

Κεντρική Κρήτη

- Σπήλαιο Ειλειθυίας ή Αμνισού
- Σπήλαιο Στραβομούτη
- Σπήλαιο Κανλί Καστέλλι
- Σπήλαια του Γιούχτα
- Βραχοσκαπή στα Πάρτιρα
- Σπήλαιο Μιαμού
- Σπήλαιο Καμαρών

Δυτική Κρήτη

- Σπήλαιο Γερανίου (Ρέθυμνο)
- Σπήλαιο Πειρατών (Ρέθυμνο, προσωπική παρατήρηση)
- Σπήλαιο Ελεών (Ρέθυμνο)
- Σπήλαιο Μελιδονίου (Ρέθυμνο)
- Σπήλαιο στον Αχλαδέ (προσωπική παρατήρηση)
- Σπήλαιο Σφεντόνη (Ρέθυμνο)
- Ιδαίον Άντρο (Ρέθυμνο)
- Σπήλαιο Λερά (Χανιά, Ακρωτήρι)
- Κουμαρόσπηλιος (Χανιά Ακρωτήρι)
- Αρκουδόσπηλιος ή Αρκουδιώτισσα (Χανιά Ακρωτήρι)
- Καθολικό (Χανιά Ακρωτήρι)
- Σπήλαιο Αγίου Ιωάννη (Χανιά Ακρωτήρι, Ψυχιατρείο)
- Αχυρόσπηλιος (Χανιά, Ακρωτήρι)
- Νερόσπηλιος (Χανιά Ακρωτήρι)
- Σπήλαιο Πλατυβόλας (Χανιά Αποκόρωνας-Οροπέδιο Κεραμειών)
- Σπήλαια Αρκαλιές και Τσουνί Σκουραχλάδας (περιοχή Πλατυβόλας)
- Σπήλαιο Σκουραχλάδας (Χανιά-Κεραμειά)
- Μαμελούκου Τρύπα (Χανιά- Περιβόλια Κυδωνίας)
- Σπήλαια στο Θέρισσο (περισυλλογή οστράκων από Τζεδάκη)
- Σπήλαιο Κάτω Σαρακήνα (Χανιά, Θέρισσο)
- Σπήλαιο Μυλωνιανών Βαρυπέτρου (Χανιά) (περισυλλογή οστράκων από Τζεδάκη)
- Κερά Σπηλιώτισσα (Βρύσες Κυδωνίας)
- Ελληνόσπηλιος (Αφράτα Κισάμου)
- Αγία Σοφία (Χανιά Τοπόλια)
- Σπήλαιο Γουργούθια (Χανιά Αποκόρωνας)
- Σπήλαιο Λεντάκα (Χανιά Αποκόρωνας)
- Σπήλαιο στα Χαλασμένα (Χανιά Αποκόρωνας)
- Σπήλαιο Καβρού Τρύπα (Χανιά, Αποκόρωνας)
- Σπήλαιο Ανθρωπότρυπα (Χανιά)
- Σπήλαιο Αγιασμάτσι (Χανιά, Σφακιά)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ

ΔΕΛΤΙΑ ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΗΣ

Στο παράρτημα αυτό παραθέτω τα δελτία που συνέταξα και χρησιμοποίησα στην έρευνα πεδίου.

Το Δελτίο 1 με βοήθησε στην καταγραφή κάθε είδους πληροφοριών από το εσωτερικό του σπηλαίου, ύστερα από επιτόπια αυτοψία και παρατήρηση. Στο Δελτίο 2 συγκεντρώνω όλα τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντα χώρου του σπηλαίου, που κατέγραψα έπειτα από την περιήγησή μου εκεί. Το Δελτίο 3 με βοήθησε στις συνεντεύξεις με κατοίκους των περιοχών που επισκέφθηκα. Το Δελτίο 4 συμπληρώνεται με τις παρατηρήσεις των αρχαιολογικών καταλοίπων του σπηλαίου, αλλά κυρίως από τις αναφορές στη βιβλιογραφία. Στο Δελτίο 5 καταγράφονται κάποιες απαραίτητες διευκρινήσεις για τη συμπλήρωση των παραπάνω δελτίων.

ΔΕΛΤΙΟ 1: ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΗ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ:

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΗΣ:

ΟΜΑΔΑ ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΗΣ:

ΘΕΣΗ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ:

ΕΠΑΡΧΙΑ:

ΔΗΜΟΣ:

ΠΟΛΗ / ΧΩΡΙΟ:

ΘΕΣΗ-ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ:

ΕΙΔΟΣ ΚΑΡΣΤΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ:

ΥΨΟΜΕΤΡΟ:

ΑΠΟΚΛΙΣΗ:

ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ (GPS):

ΚΛΙΣΗ ΠΛΑΓΙΑΣ:

ΑΠΟΣΤΑΣΕΙΣ: Από τον πιο κοντινό οικισμό:

*Από άλλες αρχαιολογικές θέσεις:**Από την θάλασσα:***ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ**

ΟΝΟΜΑΣΙΑ / ΤΟΠΩΝΥΜΙΟ:

ΑΡ. ΜΗΤΡΩΟΥ ΕΣΕ:

ΑΡ. ΜΗΤΡΟΥ ΠΛΑΤΑΚΗ:

ΘΕΡΜΟΚΡΑΣΙΑ:

ΥΓΡΑΣΙΑ:

ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΜΗΚΟΣ:

ΜΕΣΟ ΠΛΑΤΟΣ:

ΜΕΣΟ ΥΨΟΣ:

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΗΣ:

ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ

ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ:

ΣΤΑΛΛΑΓΜΙΤΙΚΑ:

ΕΙΔΗ ΣΤΑΛΛΑΓΜΙΤΙΚΩΝ:

ΥΠΑΡΞΗ ΝΕΡΟΥ:

ΓΕΩΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

ΒΙΟΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

ΠΑΛΑΙΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ:

ΥΠΑΡΞΗ ΑΝΑΣΚΑΦΩΝ:

ΙΣΤΟΡΙΑ, ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ, ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ:

ΑΛΛΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ:

ΔΕΛΤΙΟ 2: ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ

ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ:	ΥΨΟΜΕΤΡΑ
ΓΕΩΛΟΓΙΑ:	
ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ	ΠΡΩΤΕΣ ΥΛΕΣ : ΟΡΥΚΤΑ - ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ
ΧΩΜΑ - ΕΔΑΦΗ:	
ΤΡΟΦΟΔΟΣΙΑ ΝΕΡΟΥ (ΥΠΟΓΕΙΕΣ ΚΑΙ ΥΠΕΡΓΕΙΕΣ):	
ΧΛΩΡΙΔΑ-ΒΛΑΣΤΗΣΗ:	ΚΛΙΜΑ – ΒΡΟΧΟΠΤΩΣΕΙΣ:

ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΗ-ΠΡΟΣΒΑΣΗ:

ΓΕΝΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ:

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

ΑΛΛΕΣ ΠΙΘΑΝΕΣ Ή ΒΕΒΑΙΩΜΕΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

ΔΕΛΤΙΟ 3: ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ:

ΚΑΤΟΙΚΙΑ:

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ ΧΩΡΟΥ

ΠΗΓΕΣ ΝΕΡΟΥ ΠΑΛΙΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ

ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΠΑΛΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ:

ΠΑΛΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΕΣ

ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣΙΜΑ ΕΙΔΗ

ΜΟΡΦΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ (ΧΩΡΟΦΥΣΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ)

ΙΣΤΟΡΙΑ-ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ 4: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΠΗΛΛΑΙΟΥ**ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:**

Α. Ν/Λ	Μ. Ν/Λ	Ν. Ν/Λ	Τ. Ν/Λ	ΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΤΗ

ΕΥΡΗΜΑΤΑ:**ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΕΙΔΟΣ:**

ΑΒΑΦΗ	ΜΟΝΟΧΡΩΜΗ	ΓΡΑΠΤΗ	ΕΓΧΑΡΑΚΤΗ	ΑΛΛΑ

ΚΕΡΑΜΙΚΗ - ΣΧΗΜΑΤΑ:**ΛΙΘΙΝΑ – ΕΡΓΑΛΕΙΑ- ΣΚΕΥΗ:**

ΛΕΠΙΔΕΣ	ΦΟΛΙΔΕΣ	ΠΕΛΕΚΕΙΣ	ΑΛΛΑ
ΜΥΛΟΛΙΘΟΙ	ΤΡΙΠΤΗΡΕΣ	ΑΛΛΑ	

ΛΙΘΙΝΑ - ΠΕΤΡΩΜΑ:

ΟΨΙΑΝΟΣ	ΠΥΡΙΤΟΛΟΘΟΣ	ΑΛΛΟ

ΟΣΤΕΙΝΑ:

ΟΠΕΙΣ	ΛΕΙΑΝΤΗΡΕΣ	ΣΠΑΤΟΥΛΕΣ	ΑΛΛΑ

--	--	--	--

ΟΣΤΡΕΑ:

ΑΛΛΑ:

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ:

ΓΕΩΡΓΙΑ - ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ	ΑΛΙΕΙΑ	ΜΙΚΤΗ

ΧΡΗΣΕΙΣ:

ΜΟΝΙΜΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ	ΕΠΟΧΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ	ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΑΚΗ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ	ΤΑΦΗ	ΛΑΤΡΕΙΑ	ΑΛΛΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

ΔΕΛΤΙΟ 5: ΤΙΜΕΣ ΑΝΑ ΠΕΔΙΟ**ΣΠΗΛΛΙΟ**

ΕΙΔΟΣ ΚΑΡΣΤΙΚΗΣ ΜΟΡΦΗΣ: ΣΠΗΛΛΙΟ (ΧΕΡΣΑΙΟ... ΕΝΑΛΙΟ....

ΠΑΡΑΚΤΙΟ.... ΤΕΧΝΗΤΟ...)

ΒΑΡΑΘΡΟ

ΣΠΗΛΛΙΟΒΑΡΑΘΡΟ

ΚΑΤΑΒΟΘΡΑ

ΣΤΑΛΛΑΓΜΙΤΙΚΑ:

ΕΛΑΧΙΣΤΑ.....ΛΙΓΑ.....ΠΟΛΛΑ.....

ΕΝΕΡΓΑ.....ΑΝΕΝΕΡΓΑ.....

ΕΙΔΗ ΣΤΑΛΛΑΓΜΙΤΙΚΩΝ:

ΣΤΑΛΑΚΤΙΤΕΣ.....ΣΤΑΛΛΑΓΜΙΤΕΣ.....ΚΟΛΩΝΕΣ.....

ΛΙΘΩΜΑΤΙΚΕΣ ΛΕΚΑΝΕΣ.....ΠΑΡΑΠΕΤΑΣΜΑΤΟΕΙΔΕΙΣ ΣΤΑΛΑΚΤΙΤΕΣ.....

ΥΠΑΡΞΗ ΝΕΡΟΥ:

ΛΙΜΝΕΣ.....ΤΕΛΜΑΤΑ.....ΛΙΘΩΜΑΤΙΚΕΣ ΛΕΚΑΝΕΣ

ΣΤΑΓΟΝΟΡΡΟΗ..... ΡΥΑΚΙΑ.....ΠΟΤΑΜΙΑ.....ΚΑΤΑΡΡΑΚΤΕΣ.....

ΠΕΡΙΒΑΛΛΩΝ ΧΩΡΟΣ

ΕΙΔΟΣ ΘΕΣΗΣ:

1. ΛΟΦΟΣ
2. ΕΠΙΠΕΔΗ
3. ΠΕΔΙΝΗ
4. ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΑ
5. ΟΡΟΠΕΔΙΟ
6. ΚΟΙΛΑΔΑ
7. ΛΕΚΑΝΗ

ΓΕΩΛΟΓΙΑ:

1. ΑΣΒΕΣΤΟΛΙΘΙΚΑ ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ
2. ΧΑΛΑΖΙΑΚΑ ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ (CHERT) - ΠΥΡΙΤΙΟΥΧΑ ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ – ΠΥΡΙΤΙΟΛΙΘΙΚΑ ΠΕΤΡΩΜΑΤΑ
3. ΠΩΡΟΛΙΘΟΙ
4. ΨΑΜΜΙΤΕΣ(SANDSTONE)
5. ΣΧΙΣΤΟΛΙΘΟΣ (SCHIST)- ΦΛΥΣΧΗΣ(FLYSCH) – ΦΥΛΛΙΤΕΣ (PHYLLITE)
6. ΑΛΛΟΥΒΙΕΣ ΑΠΟΘΕΣΕΙΣ

ΧΩΜΑ:

1. ΚΟΥΣΚΟΥΡΑΣ
2. ΚΟΚΚΙΝΟΧΩΜΑ (TERRA ROSSA)
3. ΑΛΛΟΥΒΙΕΣ-ΠΡΟΣΧΩΣΙΓΕΝΕΙΣ ΑΠΟΘΕΣΕΙΣ
4. ΠΕΤΡΩΔΗ ΕΔΑΦΗ (ΓΚΡΙΖΑ ΚΑΣΤΑΝΑ Ή ΓΚΡΙΖΑ ΚΟΚΚΙΝΩΠΑ) ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΟΣΑΘΡΩΣΗ ΣΧΙΣΤΟΛΙΘΩΝ

ΕΔΑΦΗ:

1. ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣΙΜΟ
2. ΑΓΟΝΟ
3. ΔΑΣΩΔΕΣ
4. ΘΑΜΝΩΔΕΣ
5. ΒΡΑΧΩΔΕΣ

ΝΕΡΟ:

1. ΦΥΣΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ
2. ΠΗΓΑΔΙΑ
3. ΓΕΩΤΡΗΣΕΙΣ
4. ΥΠΟΓΕΙΑ ΝΕΡΑ
5. ΠΟΤΑΜΙΑ
6. ΡΥΑΚΙΑ – ΡΕΜΑΤΑ – ΧΕΙΜΑΡΡΟΙ – ΞΕΡΟΠΟΤΑΜΟΙ

ΒΛΑΣΤΗΣΗ:

1. ΦΡΥΓΑΝΑ (ποώδη φυτά, αχμάδες, φασκομηλιές...)
2. ΜΑΚΙ (πυκνοί θάμνοι και μικρού μεγέθους δέντρα αειθαλή, σχοίνα, χαρουπιές)
3. ΔΑΣΗ (δρυς, πεύκα)
4. ΒΛΑΣΤΗΣΗ ΣΕ ΚΟΙΤΗ ΧΕΙΜΑΡΡΩΝ
5. ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΒΛΑΣΤΗΣΗ
6. ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΣΙΜΑ ΕΔΑΦΗ

ΠΡΟΣΠΕΛΑΣΗ-ΠΡΟΣΒΑΣΗ:

1. ΑΡΧΑΙΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
2. ΝΕΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
3. ΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
4. ΦΑΡΑΓΓΙΑ - ΧΑΡΑΔΡΕΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικόνα 1.** Κάτοψη σπηλαίου «Πελεκητά» (Δαβάρας 1979)
- Εικόνα 2.** Βραχοσκεπές «Αγίου Νικολάου» (Duckworth 1902-1903)
- Εικόνα 3.** Κάτοψη και τομή σπηλαίου «Σκάλες» (Papadakis & Rutkowski 1985)
- Εικόνα 4.** Κάτοψη της βραχοσκεπής «Μαγκασά» (Dawkins 1904-5)
- Εικόνα 5.** Τομή της βραχοσκεπής «Μαγκασά» (Dawkins 1904-5)
- Εικόνα 6.** Κάτοψη του σπηλαίου «Θερίοσπηλιος» (Πλατάκης 1975)
- Εικόνα 7.** Σχέδιο του Σφουγγαρά. Το σημείο D δείχνει τη θέση της νεολιθικής απόθεσης (Betancourt 1983)
- Εικόνα 8.** Κάτοψη και τομή του σπηλαίου «Κλεισίδι» (Younger 1976)
- Εικόνα 9.** Κάτοψη του πάνω θαλάμου και ολόκληρου του σπηλαίου «Ψυχρό» (Rutkowski & Nowicki 1996)
- Εικόνα 10.** Τομή του σπηλαίου «Ψυχρό» (Rutkowski & Nowicki 1996)
- Εικόνα 11.** Κάτοψη και τομή του σπηλαίου της «Τραπέζας» (Pendlebury 1935-36)
- Εικόνα 12.** Κάτοψη του σπηλαίου «Σκαφίδια» (Pendlebury 1937-38)
- Εικόνα 13.** Σχέδιο του λόφου του Κάστελου με τις ανασκαφικές τομές του Pendlebury (Pendlebury 1937-38)
- Εικόνα 14.** Κάτοψη και τομή σπηλαίου «Αμνισού», (Πλατάκης 1965)
- Εικόνα 15.** Κάτοψη του νεολιθικού κτιρίου στο λόφο του Κατσαμπά (Ζώης 1972)
- Εικόνα 16.** Κάτοψη του σπηλαίου «Σκοτεινό» (Rutkowski & Nowicki 1996)
- Εικόνα 17.** Κάτοψη του σπηλαίου «Στραβομύτη» (Μαρινάτος 1950)
- Εικόνα 18.** Κάτοψη του σπηλαίου «Μιαμού» (Taramelli 1897)
- Εικόνα 19.** Δύο τομές του σπηλαίου «Μιαμού» (Taramelli 1897)
- Εικόνα 20.** Δύο κατόψεις του σπηλαίου «Καμαρών». Αριστερά η κάτοψη του Α. Taramelli (Taramelli 1901) και δεξιά η κάτοψη και τομή του R. Dawkins (Dawkins & Laistner 1912-1913)
- Εικόνα 21.** Η είσοδος του σπηλαίου των Πελεκητών
- Εικόνα 22.** Η πρώτη αίθουσα του σπηλαίου Πελεκητών. Στο βάθος διακρίνονται οι ανασκαφικές τομές
- Εικόνα 23.** Οι βραχοσκεπές του Αγίου Νικολάου και το ομώνυμο εκκλησάκι
- Εικόνα 24.** Η μικρή κοιλάδα με τις ελιές μπροστά από τις βραχοσκεπές του Αγίου Νικολάου

- Εικόνα 25.** Η πιθανή θέση του σπηλαιίου Σκάλες
- Εικόνα 26.** Η βλάστηση κοντά στο σπήλαιο Σκάλες
- Εικόνα 27.** Η είσοδος του σπηλαιίου στα Κουφωτά
- Εικόνα 28.** Το τοπίο πάνω από το σπήλαιο στα Κουφωτά. Διακρίνεται στο βάθος η Αγία Φωτιά
- Εικόνα 29.** Η πιθανή θέση της βραχοσκεπής στη Μαγκασά
- Εικόνα 30.** Το ορεινό τοπίο μπροστά από τη βραχοσκεπή στη Μαγκασά. Στο βάθος διακρίνεται ο οικισμός του Καρυδίου
- Εικόνα 31.** Το μικρό οροπέδιο του Κατελιώνα
- Εικόνα 32.** Το μικρό οροπέδιο του Λαμωνιίου
- Εικόνα 33.** Η πιθανή θέση του Θεριόσπηλιου στο λόφο πάνω από την παραλία του Θόλου
- Εικόνα 34.** Ο λόφος του Σφουγγαρά στα Γουρνιά. Πίσω διακρίνεται ο όρμος της Παχιάς Άμμου
- Εικόνα 35.** Το νησάκι του Μόχλου
- Εικόνα 36.** Το νησάκι της Ψείρας
- Εικόνα 37.** Ο όρμος της Αγίας Φωτιάς στην Ιεράπετρα
- Εικόνα 38.** Οροπέδιο Λασιθίου. Στο βάθος το όρος Σαρακηνός, όπου βρίσκεται το σπήλαιο του Ψυχρού
- Εικόνα 39.** Η είσοδος του σπηλαιίου της Τραπέζας
- Εικόνα 40.** Ο λόφος της Τραπέζας
- Εικόνα 41.** Η βορειοδυτική συνοικία του Τζερμιάδω, όπου βρίσκεται το σπήλαιο Αργουλιά
- Εικόνα 42.** Ο λόφος όπου βρίσκεται το σπήλαιο Μεσκίνη
- Εικόνα 43.** Ο λόφος του Κάστελου
- Εικόνα 44.** Το οροπέδιο του Λασιθίου από τα Βορειοδυτικά
- Εικόνα 45.** Ο λόφος του σπηλαιίου της Αμνισού (φωτογραφία από το λόφο της Παλιόχωρας)
- Εικόνα 46.** Η είσοδος του σπηλαιίου της Αμνισού
- Εικόνα 47.** Το πλάτωμα έξω από το σπήλαιο της Αμνισού
- Εικόνα 48.** Η κοιλάδα του Καρτερού
- Εικόνα 49.** Οι πέντε εισοδοί του σπηλαιίου Στραβομύτη
- Εικόνα 50.** Η νοτιοδυτική πλευρά του όρους Γιούχτα με το σπήλαιο Στραβομύτη
- Εικόνα 51.** Ο κάμπος μπροστά από το σπήλαιο Στραβομύτη

Εικόνα 52. Το χωριό Μιαμού

Εικόνα 53. Η θέση του σπηλαίου της Μιαμού μέσα στο χωριό

Εικόνα 54. Η είσοδος του σπηλαίου της Μιαμού

Εικόνα 55. Το τοπίο στη Μιαμού από τα βόρεια

Εικόνα 56. Η μικρή λεκάνη στα βορειοδυτικά της Μιαμού

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

μ.: μέτρο
 χλμ: χιλιόμετρο
 τ.χλμ: τετραγωνικό χιλιόμετρο
 στρ.: στρέμμα

ΝΑ: Νεολιθική
ΑΝ: Αρχαιότερη Νεολιθική
ΜΝ: Μέση Νεολιθική
ΝΝ: Νεώτερη Νεολιθική
ΤΝ: Τελική Νεολιθική
ΠΜ: Πρωτομινωική
ΜΜ: Μεσομινωική
ΥΜ: Υστερομινωική
ΑΡΧ: Αρχαϊκή
ΓΕΩΜ: Γεωμετρική
ΚΛΑΣ: Κλασική
ΡΩΜ: Ρωμαϊκή
ΒΥΖ: Βυζαντινή

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο
ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΙΑ: American Journal of Archaeology
Annuario: Annuario della Scuola Archeologica di Atene
ΒCH: Bulletin de Correspondence Hellenique
BSA: Annual of the British School at Athens
ΔΕΣΕ: Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας
Hesperia: Journal of American School of Classical Studies at Athens
JHS: The Journal of Hellenic Studies
JMA: Journal of Mediterranean Archaeology
ΙτΕΕ: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους
SMEA: Studies on Mediterranean Archaeology
ΠΑΕ: Πρακτικά εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Πεπραγμένα Δ.Κ.Σ.: Πεπραγμένα Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Allan W.**, Ecology, techniques and settlement patterns in Ucko P., R.Tringham & G.W.Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972, 211-226.
- Atherden M.**, Human impact on the vegetation of Southern Crete and problems of Palynology interpretation: A case study from Crete in Halstead P. & C. Frederick (eds), *Landscape and land use in postglacial Greece*, Sheffield 2000, 62-78.
- Belli P.**, Nueve documentos per lo studio delle tombe circolari cretesi, *SMEA* 84, 1984, 91-142.
- Bequignon Y.**, Chronique des fouilles et découvertes dans l' Orient Hellénique, *BCH* 55, 1931, 513.
- Betancourt P. P. & C. Davaras (eds)**, *Pseira VI. The Pseira cemetery 1. The surface survey*, Philadelphia 2002.
- Betancourt P. P. & C. Davaras (eds)**, *Pseira VII. The Pseira cemetery 2. Excavations of the tombs*, Philadelphia 2003.
- Betancourt P. P. & C. Davaras**, Excavations at Pseira , 1985 and 1986, *Hesperia* 57, 1988, 207-226.
- Betancourt P. P. & C. Davaras**, Excavations at Pseira, *Cretan Studies* 1, 1988, 35-37.
- Betancourt P. P. & E. S. Banou**, Pseira and minoan sea-trade in Laffineur R. & L. Basch, *Thalassa. L' Egee préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l' Université de Liège*, Aegeum 7, Liège 1991, 107-110.
- Betancourt P. P. & R. Hope Simpson**, The agricultural system of Bronze Age Pseira, *Cretan Studies* 3, 1992, 47-54.
- Betancourt P. P. & Κ. Δαβάρας**, Ανασκαφική έρευνα Ψείρας: Περίοδοι 1985 και 1986, *Αμάθεια* 68-69, 1986, 183-200.
- Betancourt P. P.**, *The Cretan Collection in the University Museum, University of Pennsylvania, vol. I, Minoan objects excavated from Vasilike, Pseira, Sphoungaras, Prinatikos Pyrgos, and others sites*, Pennsylvania 1983.
- Betancourt P. P.**, *Ιστορία της μινωικής κεραμικής*, Αθήνα 1985.
- Betancourt P. P.**, Ψείρα, *ΑΔ* 44, Χρονικά (B2), 1989, 471
- Betancourt P. P.**, Ψείρα, *ΑΔ* 46, Χρονικά (B2), 1991 443.
- Betancourt P.P. & N. Μαρινάτου**, Το σπήλαιο της Αμνισού: Η έρευνα του 1992, *ΑΕ* 139, 2000, 179-236.
- Betancourt P.P. P. & Κ.Δαβάρας**, Ψείρα, *ΑΔ* 43 Χρονικά (B2), 1988, 579-580.
- Bews J.W.**, Human ecology, Oxford 1935.
- Bintliff J., D. A. Davidson & E. G. Grant (eds)**, *Conceptual issues in environmental archaeology*, Edinburgh 1988.
- Bintliff J.**, Sediments and settlement in southern Greece in Davidson D.A. & M.L. Shakley (eds), *Geoarchaeology. Earth science and the past*, Great Britain 1976, 267-275.

- Blackman D. & Branigan K.**, An archaeological survey of the lower catchment of the Ayiofarango valley *BSA* 72, 1977, 13-84.
- Blackman D. & Branigan K.**, An archaeological survey on the south coast of Crete, between Ayiofarango and Chrisostomos, *BSA* 70, 1975, 17-36.
- Blackman D. & Branigan K.**, The excavation of an Early Minoan tholos tomb at Ayia Kyriaki, Ayiofarango, Southern Crete, *BSA* 77, 1982, 1-57.
- Blouet B. W.**, Factors influencing the evolution of settlement factors in Ucko P., R.Tringham & G.W.Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972, 3-15.
- Bosanquet R.C.**, Excavations at Praisos. I. *BSA* 8, 1901-1902, 231-270.
- Bottema S., Entjes-Nieborg G. & W. van Zeist (eds)**, *Man 's role in the shaping of the eastern Mediterranean landscape*, Rotterdam 1990.
- Boyd-Dawkins W.**, Remains of animals found in the Dictaeon cave in 1901, *Man* 2, 1902, 162-165.
- Branigan K.**, *An experiment in Field survey in Eastern Crete*, *Aegeum* 20, Meletemata vol.I, Liege 1999, 63-67.
- Branigan K.**, Early Bronze Age settlement and population in Asterousia mountains, southern Crete, *Πεπραγμένα Δ' Δ.Κ.Σ.*, τόμος Α1 (1976), Αθήνα 1980, 48-56.
- Branigan K.**, Lamnoni. A Late Neolithic landscape in Eastern Crete, *Πεπραγμένα Η' ΔΚΣ*, τόμος Α1, Ηράκλειο 2000, 161-168.
- Branigan K.**, Mochlos, an early Aegean 'Gateway Community' in Laffineur R.& L. Basch, *Thalassa. L' Egee préhistorique et la mer. Actes de la troisième rencontre égéenne internationale de l' Université de Liège*, *Aegeum* 7, Liège 1991, 97-105.
- Branigan K.**, Prehistoric and early historic settlement in the Ziros region eastern Crete, *BSA* 93, 1998, 23-90.
- Broodbank C.**, The Neolithic Labyrinth: social change at Knossos before the Bronze Age, *JMA* 5/1, 1992, 39-75.
- Butzer K. W.**, *Archaeology as human ecology: method and theory for a contextual approach*, Cambridge 1994.
- Butzer K. W.**, *Environment and archaeology: an introduction to pleistocene geography*, Chicago 1964.
- Campbell B.**, *Human ecology*, New York 1995.
- Chisholm M.**, *Rural settlement and land use. An essay in location*, London 1965.
- Clark G. J. D.**, *Prehistoric Europe. The economic basis*, London 1952.
- Daux G.**, Chronique des fouilles 1959, *BCH* 84, 1960, 840-846.
- Daux G.**, Chronique des fouilles 1964, Crete, *BCH* 89, 1965, 882-895.
- David N. & C. Kramer**, *Ethnoarchaeology in action*, Cambridge 2001.
- Davidson D. A.**, Terrain adjustment and prehistoric communities in Ucko P., R.Tringham & G.W.Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972, 18-22.

- Dawkins R.M. & M.L.W. Laistner**, The excavation of the Kamares cave in Crete, *BSA* 19, 1912-1913, 1-34.
- Dawkins R.M.**, Excavations at Palaikastro IV, *BSA* 11, 1904-1905, 258-292.
- Demangeon A.**, The Origins and Causes of Settlement Types, in Wagner P. P. & M. W. Mikesell (eds), *Readings in cultural geography*, Chicago 1962, 506-516.
- Dermitzakis M., V. Karakitsios & E. Lagios**, Neotectonic and recent deformation of Crete, *Πεπραγμένα Ζ' Δ.Κ.Σ.* (1991), τόμος Α1, Ρέθυμνο 1995, 197-212.
- Deshayes J.**, A propos du Minoen Ancien, *BCH* 86, 1962, 543-568.
- Di Tonto S.**, New evidence for domestic activities in the final Neolithic at Phaistos, in *ΣΤΕΓΑ, The archaeology of house and households in ancient Crete from the Neolithic Period through the Roman Era*, Ιεράπετρα 26-28 Μαΐου 2005 (υπό έκδοση).
- Dincauze D. F.**, *Environmental archaeology: principles and practice*, Cambridge 2000.
- Dolukhanov P.**, *Ecology and economy in neolithic eastern Europe*, London 1976.
- Duckworth W.L.H.**, Human remains at Hagios Nikolaos (Excavations at Palaikastro II), *BSA* 9, 1902-1903, 344-350.
- Efstratiou N., A. Karetsou, E.S. Banou & D. Margomenou**, The Neolithic settlement of Knossos: new light on an old picture in Cadogan G., E. Hatzaki & A. Vasilakis (eds), *Knossos: palace, city, state*, BSA Studies 12, London 2004, 39-49.
- Ellison A. & J. Harris**, Settlement and land use in the prehistory and early history of southern England: a study based on locational models in Clarke D. L. (ed), *Models in Archaeology*, London 1972, 911-962.
- Evans A. J.**, The Neolithic settlement at Knossos and its place in the history of early Aegean culture, *Man* 1, 1901, 184-186.
- Evans A. J.**, *The Palace of Minos I*, London 1921.
- Evans A. J.**, *The Palace of Minos II*, London 1928.
- Evans J.D.**, Excavations in the neolithic settlement at Knossos, *ΑΔ* 25, 1970, Χρονικά (B2), 461-462.
- Evans J.D.**, Excavations in the neolithic settlement at Knossos, *ΑΔ* 26, 1971, Χρονικά (B2), 501-504.
- Evans J.D.**, Excavations in the neolithic settlement of Knossos 1957-60. Part I, *BSA* 59, 1964, 132-240.
- Evans J.D.**, Knossos neolithic, Part II, *BSA* 63, 1968, 239-276.
- Evans J.D.**, Neolithic Knossos: the growth of a settlement, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 37, 1971, Part II, 95-117.
- Evans J.D.**, The Early Millennia: continuity and change in a farming settlement in Evelyn D. et al. (eds), *Knossos. A Labyrinth of History*. Papers Presented in honour of Sinclair Hood, London 1994 (BSA), 1-20.
- Farmer C.L.**, *Patterns of cave use in prehistoric Crete*, Phd Thesis, Birmingham 1998.
- Faure P.**, Cavernes et sites aux deux extrémités de la Crète, *BCH* 86, 1962, 36-56.

- Faure P.**, Chronique des cavernes crétoises (1972-1977), *BCH* 102, 1978, 629-640.
- Faure P.**, *Fonctions des cavernes crétoises*, Paris 1964.
- Faure P.**, Grottes crétoises, *BCH* 80, 1956, 95-103.
- Faure P.**, Le problème du cuivre dans la Crète Antique, *Πεπραγμένα Β' ΔΚΣ*, τόμος Β', Αθήνα 1968, 174-193.
- Faure P.**, Nouvelles recherches de spéléologie et de topographie crétoises, *BCH* 84, 1960, 189-220.
- Faure P.**, Phénomènes de pluviosité a la fin du néolithique en Grèce, in *IV Colloque International de Spéléologie*, Athènes 1965, 123-127.
- Faure P.**, Recherches sur le peuplement des montagnes de Crète: sites, cavernes et cultes, *BCH* 89, 1965, 27-63.
- Faure P.**, Sur trois sortes de sanctuaries crétois, *BCH* 93, 1969 (1), 174-203.
- Faure P.**, *Ιερά σπήλαια της Κρήτης*, Ηράκλειο 1996.
- Flannery Kent V. (ed)**, *The early Mesoamerican village*, USA 1976.
- Fotou V.**, *New light on Gournia. Unknown documents of the excavation at Gournia and other sites on the Isthmus of Ierapetra by Harriet Ann Boud*, *Aegeum* 9, Liege 1993.
- Fraser P.M.**, Archaeology in Greece 1969-1970, *Archaeological Reports* 16, 1970, 3-31.
- Fraser P.M.**, Archaeology in Greece 1970-1971, *Archaeological Reports* 17, 1971, 3-32.
- French E.B.**, Archaeology on Greece 1990-1991, Crete, *Archaeological Reports BSA* 37, 1991, 71-76.
- Furness A.**, The Neolithic pottery of Knossos, *BSA* 48, 1953, 94-134.
- Gerard M.**, La Grotte d' Eileithyia a Amnisos, *SMEA* 21, Roma 1967, 31-32.
- Greutzborg N.**, Η παλαιογραφική εξέλιξη της νήσου Κρήτης από της Μειοκαίνου μέχρι σήμερα, *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 1961-1962, 336-342.
- Haggis D. C. & M. S. Mook**, The Kavousi coarse wares: a Bronze Age chronology for survey in the Mirabello area, East Crete, *AJA* 97, 1993, 265-293.
- Haggis D. C.**, Archaeological survey at Kavousi, Crete: settlement development in Middle Minoan and Late Minoan, *Πεπραγμένα Ζ' ΔΚΣ*, Ρέθυμνο 1995, 369-381.
- Haggis D. C.**, Archaeological survey at Kavousi, East Crete. Preliminary Report, *Hesperia* 65, 1996, 373-432.
- Hall E. H.**, *Excavations in eastern Crete. Sphoungaras* (University of Pennsylvania. The Museum Anthropological Publications vol.III, no 2), Philadelphia 1912.
- Halstead P. & C. Frederick**, *Landscape and land use in postglacial Greece*, Sheffield 2000.
- Halstead P.(ed)**, *Neolithic Society in Greece*, Sheffield 1999.

Halstead P., Land-Use in postglacial Greece: cultural causes and environmental effects in Halstead P. & F. Charles, *Landscape and Land Use in Postglacial Greece*, Sheffield 2000, 110-128.

Hawes-Boyd H., B. E. Williams, R. B. Seager & E. H. Hall, *Gournia, Vasiliki and other prehistoric sites on the Isthmus of Hierapetra, Crete, Excavations of the Wells-Houston-Cramp Expeditions 1901, 1903, 1904*, Philadelphia 1908.

Hayden B. & J. Moody, Βρόκαστρο, *ΑΔ* 46, Χρονικά (B2), 1991, 443-444.

Hayden B. J., J.A. Moody & O. Rachman, The Vrokastro survey project, 1986-1989. Research design and preliminary results, *Hesperia* 61, 1992, 293-353.

Higgs E.S. & C. Vita-Finzi, Prehistoric economies: a territorial approach in Higgs E.S. (ed), *Papers in Economy Prehistory*, Cambridge 1972, 27-36.

Higgs E.S., *Economic prehistory*, Cambridge 1972.

Higgs E.S., *Palaeoeconomy*, Cambridge 1975

Hogarth D G, The Dictaeon cave, *BSA* 6, 1899-1900, 94-116.

Hogarth D.G., Excavations at Zakro, Crete, *BSA* 7, 1900-1901, 121-149.

Hogarth D.G., The Cave of Psychro in Crete, *Journal of Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 30, 1900, 90-91.

Hood S. & D. Smith, *Archaeological survey of the Knossos area*, London 1981.

Hunt E. D., Upgrading site-catchment analysis with the use of GIS: investigating the settlement patterns of horticulturalists, *World Archaeology* 24(2), 1992, 283-309.

Hutchinson R.W., *Prehistoric Crete*, London 1962.

Irwin G.J., Pots and entrepots: A study of settlement, trade and the development of economic specialization in Papuan prehistory, *World Archaeology* 9(3), 1978, 299-319.

Jacobsen T. W., Seasonal pastoralism in southern Greece: a consideration of the ecology of the Neolithic urfurnis pottery in Rice P. M. (ed), *Pots and Potters. Current Approaches in Ceramic Archaeology*, L.A. 1984, 27-43.

Jarman M.R. & D. Webley, Settlement and land use in Capitanata, Italy in Higgs E.S., *Palaeoeconomy*, Cambridge 1975, 177-221

Jarman M.R., A territorial model for archaeology: a behavioral and geographical approach in Clarke D. (ed), *Models in Archaeology*, 1972, 705-733.

Jarman M.R., Bailey G.N. & Jarman H.N. (eds), *Early European Agriculture. Its Foundation and Development*, Cambridge 1982.

Jarman M.R., C. Vita-Finzi & E.S. Higgs, Site catchment analysis in archaeology in Ucko P., R. Tringham & G.W. Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972, 61-66.

Lee R. B., Kung bushman subsistence: an input-output analysis in Vayda A. P. (ed), *Environment and cultural behavior*, New York 1969, 47-79.

Leekley D. & R. Noyes, *Archaeological Excavations in the Greek Islands*, New Jersey 1975.

Leveau P., F. Trement, K. Walsh & G. Barker (eds), *Environmental reconstruction in Mediterranean landscape archaeology* (The Archaeology of Mediterranean Landscapes 2), Oxford 1999.

Levi D., *Festos e la civiltà minoica*, Testo II, Roma 1976.

Lianeris N., Knossos néolithique et l'histoire d'une colonisation, *Πεπραγμένα ΣΤ' Δ.Κ.Σ.* (1986), *Χαριά* 1990, 415-437.

Limp F. W. & Van A. Reidhead, An economic evaluation of the potential of fish utilization in riverine environments, *American Antiquity* 44(1), 1979, 70-78.

Mackenzie D., Cretan palaces and the Aegean civilization IV, *BSA* 14, 1907-1908, 343-422.

Mackenzie D., The pottery of Knossos, *JHS* 23, 1903, 157-205.

Manning N., The organization of economic life in Tax S., *Horizons of anthropology*, Chicago 1964, 171-180.

Manteli K. & Evely D., The Neolithic levels from the throne room system, Knossos, *BSA* 90, 1995, 1-16.

Manteli K., The Neolithic well at Kastelli Phournis in eastern Crete, *BSA* 87, 1992, 103-120.

Marinatos N., Cult by the seashore: what happened at Amnisos? in Hagg R. (ed), *The role of religion in the early greek polis*, Stockholm 1996, 135-139.

Marshall D. Sahlins, Culture and environment: the study of cultural ecology in Tax S., *Horizons of anthropology*, Chicago 1964, 132-147.

Meggers B. J., Environmental limitation on the development of culture, *American Anthropologist*, 56(5), 1954, 801-824.

Meighan C.V., D.M. Pendergast, B.K. Swartz & M.D. Wissler, Ecological interpretation in archaeology: Part I, *American Antiquity* 24 (1), 1958, 1-23.

Meighan C.V., D.M. Pendergast, B.K. Swartz & M.D. Wissler, Ecological interpretation in archaeology: Part II, *American Antiquity* 24(2), 1958, 131-150.

Milles A., D. Williams & N. Gardner (eds), *The beginnings of agriculture*, BAR Int. Series 496, Oxford 1989.

Moody J. & A.T. Grove, Terraces and enclosure walls in Cretan landscape in Bottema S., G. Entjes-Nieborg & W. van Zeist (eds), *Man's role in the shaping of the eastern Mediterranean landscape*, Rotterdam 1990, 183-191.

Moody J., Holocene climate change in Crete. An archaeologist's view in Halstead P. & C. Frederick, *Landscape and land use in postglacial Greece*, Sheffield 2000, 53-61.

Moody J., O. Rackham & G. Rapp, Environmental archaeology of prehistoric NW Crete, *Journal of Field Archaeology* 23(3), 1996, 273-297.

Mosso A., Ceramica Neolitica di Phaestos e vasi dell' Epoca Minoica Primitiva, *Monumenti Antichi* 19, 1908, 141-218.

Muller S., Πεδιάδα Μαλλίων, *ΑΙ* 45 Χρονικά (B2), 1990, 463-465.

Myers W. J., E.E. Myers & G. Cadogan, *The Aerial Atlas of Ancient Crete*, Los Angeles 1992.

Nassaney M. S., The role of chipped stone in the political economy of social ranking in Odell G.H.(ed.), *Stone tools theoretical insights into human prehistory*, New York 1996, 181-224.

Nowicki K., *Defensible sites in Crete c.1200-800 B.C.*, *Aegeum* 21, Liege 2000.

Nowicki K., Final Neolithic Refugees or Early Bronze Age Newcomers? The Problem of Defensible Sites in Crete in the Late Fourth Millennium B.C. in Betancourt P. P., V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D.Niemeier (eds), *Meletemeta. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Weiner as he enters his 65th year*, *Aegeum* 20, Liege 1999. Vol. II, 575-581.

O' Connor T., Economic prehistory or environmental archaeology? On gaining a sense of identity in Albarella U. (ed), *Environmental Archaeology: Meaning and Purpose*, 2001, 17-28.

Owens G. A., Kastelli-Phournis, Mirambello, the oldest village in Crete, *Cretan Studies* 8, 2003, 167-177.

Pace B., Tracce dell' epoca preistorica in Gortina, *Annuario* 1, 1914, 372-373.

Panagiotakis N., Contacts between Knossos and the Pediada region in central Crete in Cadogan G., E. Hatzaki, A. Vasilakis (eds) *Knossos: Palace, City, State*, BSA Studies 12, 2004, 177-186.

Panagiotakis N., L' évolution archéologique de la Pédiada (Crète centrale): premier bilan d' une prospection' *BCH* 127, 2003, 327-430.

Papadakis N. & B. Rutkowski, New research at Skales near Praisos, *BSA* 80, 1985, 129-137.

Pashley Robert, *Ταξίδια στην Κρήτη*, Β', Ηράκλειο 1994.

Pendlebury H.W. & J.D.S. and M.B. Money-Coutts, Excavations in the plain of Lasithi. I, *BSA* 36, 1935-1936, 4-13.

Pendlebury H.W. & J.D.S. and M.B. Money-Coutts, Excavations in the Plain of Lasithi. II, *BSA* 38, 1937-1938, 1-56.

Pendlebury J.D.S., Lasithi in ancient times, *BSA* 37, 1936-1937, 194-200.

Pendlebury J.D.S., M.B. Money-Coutts & E.Eccles, Journeys in Crete, 1934, *BSA* 33, 1932-1933, 80-100.

Pendlebury J.D.S., *The Archaeology of Crete. An Introduction*, London 1939.

Perles C., *The Early Neolithic in Greece*, Cambridge 2001.

Pernier L., *Il palazzo minoico di Festos. Scavi e studi della missione archeologica Italiana a Creta dal 1900 al 1934*, vol. I, Roma 1935.

Pétrequin P. & Pétrequin A-M., *Écologie d' un outil: la hache de pierre en Irian Jaya (Indonésie)*, Monographie du Centre de Recherches Archéologiques 12, Paris 1993.

Platon L., New evidence for the occupation at Zakros before the LM I palace in Betancourt P. P., V. Karageorghis, R. Laffineur & W.-D. Niemeier (eds), *Meletemeta*.

Studies in Aegean Archaeology presented to Malolm H. Weiner as he enters his 65th year, Aegeum 20, Vol. III, Liege 1999, 671-681.

Quinn J. A., *Human Ecology*, USA 1971.

Rackham O. & J. Moody, *Η δημιουργία του Κρητικού τοπίου*, Ηράκλειο 2004.

Rackham O., The greening of Myrtos in Bottema S., G. Entjes-Nieborg & W. van Zeist (eds), *Man 's Role in the shaping of the eastern Mediterranean landscape*, Rotterdam 1990, 341-348.

Rizza C. & V. M. Scinari, *Il santuario sull' Acropoli di Gortina*, vol. I, Roma 1968,.

Roberts N., The Location and environment of Knossos, *BSA* 74, 1979, 231-241.

Roper D. C., The method and theory of site cathment analysis: a review in Schiffer Michael B. (ed), *Advances in Archaeological Method and Theory* 2, London 1979, 119-142.

Rouse I., Settlement patterns in archaeology in Ucko P., R. Tringham Ruth & G.W. Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972, 95-107.

Runnels C., Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the advent of the Neolithic, *AJ A* 99(40), 1995, 699-728.

Rutkowski B. & K. Nowicki, *The Psychro Cave and other Sacred Grottoes in Crete*, Warsaw 1996.

Schafer J., *Amnisos. Nach den archaologischen, Historischen und epigraphischen zeugnissen des altertums und der neuzeit*, Berlin 1992.

Seager R. B., *Excavations on the island of Pseira, Crete* (The Museum Anthropological Publications vol.III, no 1), Philadelphia 1910.

Seager R. B., *Explorations in the island of Mochlos*, Boston and New York 1912.

Seager R. B., *The cemetery of Pachyammos, Crete*, (University of Pennsylvania. The Museum Anthropological Publications vol.VII, no 1), Philadelphia 1916.

Shackleton J. C., T. H. van Andel & C. N. Runnels, Coastal palaeogeography of the central and western Mediterranean during the last 125.000 years and its archaeological implications, *Journal of Field Archaeology* 11, 1984, 307-314.

Sherratt A.G., Socio-Economic and demographic for the Neolithic and the Bronze Age of Europe, Clarke D. L.(ed), *Models in archaeology*, London 1972, 477-542.

Simpson Hope R et al., The Archaeological Survey of the Kommos Area in Shaw J. & M. Shaw, *Kommos*, Vol. I, Part 1, New Jersey 1995, 325-402.

Soles J. & Κ Δαβάρας, Μόχλος, *ΑΙ* 46, Χρονικά (B2), 1991, 442-443.

Soles J. S., *The Prepalatial cemeteries at Mochlos and Gournia and the house tombs of Bronze Age Crete* (Hesperia Suppl. XXIV), Princeton New Jersey 1992.

Strasser T., Three axe groups from Neolithic Knossos, in Cadogan G., E.Hatzaki & A. Vasilakis (eds), *Knossos: palace, city, state*, BSA Studies 12, London 2004, 61-65.

Taramelli A., Cretan expedition XX. A visit to the grotto of Camares on mount Ida, *AJA* 5, 1901, 437-451.

Taramelli A., Ricerche archeologiche Cretesi, *Monumenti Antichi* IX, 1899, 285-446.

Taramelli A., The prehistoric grotto at Miami, *AJA* 1(2), 1897, 287-312.

Thomas J., *Understanding the Neolithic. A revised second edition of "Rethinking the Neolithic"*, London 1999.

Tiffany J. A. & L. R. Abbott, Site-catchment analysis: applications to Iowa archaeology, *Journal of Field Archaeology* 9(3), 1982, 313-322.

Tilley C., *A phenomenology of landscape. Places, paths and monuments*, Oxford 1994.

Tod M. N., Excavations at Palaikastro II. Hagios Nikolaos, *BSA* 9, 1902-3, 336-343.

Tomkins P., P. M. Day & V. Kilikoglou, Knossos and the earlier neolithic landscape of the Heraklion basin, in Cadogan G., E.Hatzaki & A. Vasilakis (eds), *Knossos: palace, city, state*, BSA Studies 12, London 2004, 51-59.

Tomkins, P., Kokkinaki, L., Soetens, S. & Sarris, A., Settlement Patterns and Socio-Economic Differentiation in East Crete in the Final Neolithic, XXXII CAA2004 International Conference: Computer Applications & Quantitative Methods in Archaeology. Beyond the Artifact: Digital Interpretation of the Past, Prato, Italy, 13-17 April, 2004, <http://www.ims.forth.gr/publications-gr.html>.

Treuil R., *Le Néolithique et le Bronze ancien égéens*, Paris 1983.

Trigger B. G., *A History of Archaeological Thought*, Cambridge 1989.

Trigger B. G., Settlement archaeology. Its goals and promise, *American Antiquity* 32(2), 1967, 149-160.

Trigger B.G., Archaeology and Ecology, *World Archaeology* 2(3), 1971, 321-336.

Tringham R., *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe, 6000-3000 B.C.*, London 1971

Tringham R., Territorial demarcation of prehistoric settlements in Ucko P., R. Tringham & G.W.Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972, 463-475.

Trump D. H., *The prehistory of the Mediterranean*, London 1980.

Tsipopoulou M., *Archaeological survey at Aghia Photia Siteia*, Partille 1989.

Tyree L., *Cretan Sacred Caves, Archaeological Evidence*, Missouri 1974, Dissertation.

Ucko P., R. Tringham & G.W. Dimbleby (eds), *Man, settlement and urbanism*, London 1972.

Vagneti L., Το Νεολιθικό υπόβαθρο του μινωικού πολιτισμού στο *Μινωικός και ελληνικός πολιτισμός από την συλλογή Μητσotάκη*, Ίδρυμα Γουλανδρή, Αθήνα 1992, 27-30.

Vagnetti L. & P. Belli, Characters and problems of the Final Neolithic Crete, *SMEA* 68, Roma 1978, 125-163.

Vagnetti L., L' insediamento neolitico di Festos, *Annuario* 50, 1971, 7-138.

Vagnetti L., Tracce di due insediamenti neolitici nel territorio dell' antica Gortina, *Antichita Cretesi* vol. I, 1973, 1-9.

Vink A.P.A., *Landscape ecology and land use*, 1983.

Vita-Finzi C. & E.S. Higgs, Prehistoric economy in the mount Carmel area of Palestine: site catchment analysis. *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, 1970, 1-37.

Vita-Finzi C., *Archaeological sites in their setting*, London 1978.

Wagstaff M., The Tenta catchment: resource exploitation in Neolithic Cyprus in Bintliff J., D. A. Davidson & E. G. Grant (eds), *Conceptual Issues in Environmental Archaeology*, Edinburgh 1988, 64-71.

Walsh K., Mediterranean landscape archaeology and environmental reconstruction in Leveau P., F. Trement, K. Walsh & G. Barker (eds), *Environmental Reconstruction in Mediterranean Landscape Archaeology* (The Archaeology of Mediterranean Landscapes 2), Oxford 1999, 1-8.

Watrous L. V., Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period, *AJA* 98(4), 1994, 695-753.

Watrous L. V., *An archaeological survey of the Lasithi plain in Crete from the Neolithic to the Late Roman Period*, University of Pennsylvania 1974, Dissertation.

Watrous L. V., Ancient settlement in the plain of Lasithi, *Πεπραγμένα Δ' Δ.Κ.Σ.*, Α2, Αθήνα 1980, 638-642.

Watrous L. V., Explorations of the plain of Lasithi in Crete, *AAA* 7(2), 1974, 206-210.

Watrous L. V., Lasithi. A history of settlement on a highland plain in Crete, *Hesperia* Supplement 18, New Jersey 1982.

Watrous L. V., *The cave sanctuary of Zeus at Psychro*, *Aegeum* 15, Liege 1996.

Watrous L.V. et al., A survey of western Mesara plain in Crete: preliminary report of the 1984, 1986, and 1987 field seasons, *Hesperia* 62 (2), 1993, 191-248

Watrous L.V., H Blitzer, D Haggis & E. Zangger, Economy and society in the Gournia region of Crete. A Preliminary report on the 1992-1994 field seasons of the Gournia Project, *Πεπραγμένα Η' ΔΚΣ*, τόμος Α3, Ηράκλειο 2000, 471-483.

Whitelaw T.M., Lost in the Labyrinth? Comments on Broodbank's "Social Change at Knossos before the Bronze Age", *JMA* 5/2, 1992, 225-238.

Wroncka T., Pour un atlas archéologique de la Crête Minoenne : Sitia I, *BCH* 83, 1959, 523-542.

Younger J., The cave "to Kleisidi" near Myrtos Southern Crete, 1976, *AAA* 9 (2), 166-169.

Zvelebil M., *From forager to farmer in the Boreal Zone. Reconstructing economic patterns through catchment analysis in prehistoric Finland*. BAR Int. S. 115, 1981. Part I & II

Zvelebil M., Site catchment analysis and hunter-gatherer resource use, in Bronitsky Gordon (ed), *Ecological Models in Economic Prehistory*, Arizona 1983, 73-114.

- Αλεξίου Σ.**, Ανασκαφαί εν Κατσαμπά, *ΠΑΕ* 1953, 305-308.
- Αλεξίου Σ.**, Ανασκαφαί εν Κατσαμπά, *ΠΑΕ* 1954, 369-376.
- Αλεξίου Σ.**, Ανασκαφή Κατσαμπά Κρήτης, *ΠΑΕ* 1955, 311-320.
- Αλεξίου Σ.**, Ανασκαφαί των ξένων αρχαιολογικών σχολών 340-343, *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, 326-343. (Κανιά 332, 340)
- Αλεξίου Σ.**, Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957 (Κανιά), *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, 326-343.
- Αλεξίου Σ.**, Κνωσός / Πύργος Μαλεβιζίου, *ΑΔ* 26 (Β2) Χρονικά, 1971, 491-492.
- Αλεξίου Σ.**, Μικραί εργασίαι περισυλλογής και τυχαία ευρήματα (Αστυράκι) *ΑΔ* 20, 1965, Χρονικά Β3, 552, 552-557.
- Αλεξίου Σ.**, Πρωτομινωικά ταφαί παρά το Κανλί-Καστέλλι Ηρακλείου, *Κρητικά Χρονικά* 5, 1951, 275-294.
- Αλεξίου Σ.**, *Υστερομινωικοί τάφοι λιμένος Κνωσού (Κατσαμπά)*, Αθήνα 1967.
- Αστερίου Ζ.**, *Εθνικός Δρυμός, το Φαράγγι της Σαμαριάς*.
- Αστερίου Ζ.**, Ονομαστά δέντρα της Κρήτης, *Κρητική Εστία* 32, τεύχος 266-267, 1981, 189-190.
- Αστερίου Ζ.**, Τα δάση της Κρήτης και ο μινωικός πολιτισμός, *Κρητική Εστία* 28, τεύχος 217, 1977, 727-740.
- Αστερίου Ζ.**, Το ενδιαφέρον της κρητικής χλωρίδας, *Κρητική Εστία* 28, τεύχος 223, 1977, 1018-1021.
- Αστερίου Ζ.**, Το θαυμάσιο φυσικό περιβάλλον της Κρήτης, *Κρητική Εστία* 32, τεύχος 266-267, 1981, 191-193.
- Αστερίου Ζ.**, Χλωρίδα και θρησκευτική ζωή των Κρητών κατά την αρχαιότητα, *Κρητική Εστία* 28, τεύχος 222, 1977, 963-969.
- Αστερίου Ζ.**, Χλωρίδα και περιηγητισμός στην Κρήτη, *Κρητική Εστία* 28, τεύχος 219, 1977, 823-824.
- Βασιλάκης Α.**, Ανασκαφή Νεολιθικού σπιτιού στους Καλούς Λιμένες της Νότιας Κρήτης, *Ειλαπίνη*, Ηράκλειο 1987, 45-53.
- Βασιλάκης Α.**, *Μινωική Κρήτη*, Ηράκλειο 1992.
- Βασιλάκης Α.**, Προϊστορικές θέσεις στη Μονή Οδηγήτριας – Καλούς Λιμένες, *Κρητική Εστία* Δ3, Χανιά 1989-1990.
- Βελεγράκη Μ.**, Το Μαλεβίτσι στην αρχαιότητα στο Ψιλάκης Νίκος (εκδ), *Το Μαλεβίτσι από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, ΟΡ.Α.ΜΑ.1998, 49-80.
- Βοκοτόπουλος Α.**, Κάτω Κάστελλας, Λενικά. Δυο οχυρές θέσεις στο φαράγγι της Ζάκρου, *Κρητική Εστία* 6, 1997-1998, 237-270.
- Βοκοτόπουλος Α.**, Οχυρές θέσεις της Τελικής Νεολιθικής και Πρωτομινωικής Ι στην περιοχή της Ζάκρου, *Πεπραγμένα Η' Δ.Κ.Σ.*, τ. Α1, Ηράκλειο 2000, 129-146.
- Γεωργιάδου-Δικαιούλια Ε & Μ.Α. Δερμιτζάκης**, Συμβολή στη γνώση του Παλαιοκλίματος της νήσου Κρήτης κατά το Ανώτερο Καινοζωικό, *Πεπραγμένα ΣΤ' Δ.Κ.Σ.* (1986), τόμος Α1, Χανιά 1990, 163-170.

- Γιγουρτάκης Ν. (εκδ)**, *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο 2004.
- Γκανιάτσας Κ.**, Η βλάστησις της Κρήτης, *Κρητολογία* 2, 1976, 5-38.
- Γκανιάτσας Κ.**, Η χλωρίς της Κρήτης, *Αμάθεια* 5, τεύχος 20-21, 1974, 187-206.
- Δαβάρας Κ.**, Αρχαιότητες και μνημεία Ανατολικής Κρήτης, *ΑΔ* 27 (B2), 1972, 645-654.
- Δαβάρας Κ.**, Γαϊδουρονήσι, *ΑΔ* 29 (B3) Χρονικά, 1973-1974, 933.
- Δαβάρας Κ.**, Κρήτη στο Παπαθανασόπουλος Γ. (εκδ), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 92-93
- Δαβάρας Κ.**, Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου, *ΑΔ* 34 Χρονικά (B2), 1979, 402-404.
- Δαβάρας Κ.**, Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου, *ΑΔ* 37 (B1-2), 1982, 388, πιν. 273(α).
- Δαβάρας Κ.**, Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου, *ΑΔ* 38 (B2) Χρονικά, 1983, 375-376.
- Δερμιτζάκης Μ.**, Στρωματογραφικά συμβάντα και γεωλογική εξέλιξη της Κρήτης κατά τον Ανώτερο Καινοζωικό αιώνα, *Πεπραγμένα ΣΤ' Δ.Κ.Σ.* (1986), τόμος Α1, Χανιά 1990, 215-252.
- Δημοπούλου Ν.**, Σπήλαιο Στραβομούτη, Όρος Γιούχτα, *ΑΔ* 51, Χρονικά (B2), 1996, 645.
- Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη Ν.**, Το επίγειο της Κνωσού στον Πόρο-Κατσαμπα, στο Cadogan G., E.Hatzaki & A. Vasilakis (eds), *Knossos: palace, city, state*, BSA Studies 12, London 2004, 363-380.
- Δημοπούλου-Ρεθεμνιωτάκη Ν.**, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου*, Αθήνα 2006
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα 1996**, Νομός Ηρακλείου, Τόμος 27, 144-147. Νομός Λασιθίου, τόμος 37, 364-367.
- Εγκυκλοπαίδεια Υδρία 1978**, Νομός Ηρακλείου, Τόμος 26, 391-406. Νομός Λασιθίου, τόμος 35, 66-72.
- Ζώης Α.**, Ανασκαφή Βασιλικής Ιεράπετρας, *ΠΑΕ* 145, 1990, 315-341.
- Ζώης Α.**, *Κρήτη- Εποχή του Λίθου*, Αθήνα 1973.
- Ζώης Α.**, *Κρήτη, Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, τεύχος 3, Αθήνα 1998.
- Ζώης Α.**, *Κρήτη, Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού*, τεύχος 5, Αθήνα 1998.
- Ζώης Α.**, Νεολιθική Κρήτη, *Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών* 3, 1972, 422-466.
- Θεοχάρης Δ.**, Η Εποχή του Λίθου στην Ελλάδα, *ΙτΕΕ Α'*, Αθήνα 1970, 30-85.
- Θεοχάρης Δ.**, *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Αθήνα 1993.
- Ιωάννου Ι.**, Σπήλαιον Αγίας Παρασκευής, Πεδιάδος Κρήτης, *ΔΕΣΣΕ* τόμος Χ, τεύχος 6, 1970, 55-61.
- Ιωάννου Ι.**, Σπήλαιον Πελεκητά, Κάτω Ζάκρου Σητείας Κρήτης, *ΔΕΣΣΕ* τόμος Χ, τεύχος 6, 1970, 40-46.
- Καλομενόπουλος Ν.**, *Κρητικά, ήτοι τοπογραφία και οδοιπορικά της νήσου Κρήτης*, εν Αθήναις 1894.

- Κάντα Α.**, Η προϊστορική εποχή στο Γιουρτάκης Νίκος (εκδ), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του. Διαδρομή στο χρόνο*, Ηράκλειο 2004, 21-54.
- Κάραλη Λ.**, *Λεξικό αρχαιολογικών όρων*, Αθήνα 1998.
- Καραλή Λ.**, *Περιβαλλοντική Αρχαιολογία*, Αθήνα 2005.
- Καραλή Λ.**, Περιβαλλοντική Αρχαιολογία, *Αρχαιολογία* 38, 1991, 84-86.
- Καρέτσου Α.**, Περισυλλογή αρχαίων και ελάσσονες ανασκαφές, Κεντρική Κρήτη, *ΠΑΕ* 129, 1974, 240.
- Κυπαρίσση-Α. Ν.**, *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας*, Αθήνα 2000.
- Μαντέλη Κ.**, Το οικιστικό Σύστημα στην Νεολιθική Κρήτη σε σχέση με την Γεωμορφολογία του Νησιού, *Πεπραγμένα ΣΤ' ΔΚΣ*, Α1, Χανιά 1990, 435-447.
- Μαντζουράνη Ε.**, *Προϊστορική Κρήτη. Τοπογραφία και αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2002.
- Μαρινάτος Σ.**, Ανασκαφαί εν Κρήτη 1930, *ΠΑΕ* 1930, 91-99.
- Μαρινάτος Σ.**, Ανασκαφαί εν Κρήτη, *ΠΑΕ* 1929, 94-104.
- Μαρινάτος Σ.**, Ανασκαφή Αμνισού Κρήτης, *ΠΑΕ* 1932, 76-94.
- Μαρινάτος Σ.**, Ανασκαφή Βαθυπέτρου Αρχανών (Κρήτης), *ΠΑΕ* 1949, 100-109.
- Μαρινάτος Σ.**, Το μέγαρο Βαθυπέτρου. Σπήλαιο Λυκάστου, *ΠΑΕ* 1950, 242-257.
- Μαρινάτος Σ.**, Το σπέος Ειλειθυίας, *ΠΑΕ* 1929, 95-104.
- Μόρτζος Χ. Ε.**, Πάρτιρα, Μια πρώιμος μινωική κεραμική ομάς, *Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών* 3, 1972, 386-421.
- Μπαμπινιώτης Γ.**, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα 1998.
- Μυλωνάς Γ.**, *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδι*, Αθήνα 1928
- Νικολιδάκης Μ. Μ.**, Η πεδιάδα της Μεσαράς «Λίκνο» του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού, *Αμάλθεια* 132-133, 2002, 133-139.
- Νουχάκης Ι.**, *Κρητική Χωρογραφία*, Αθήνα 1903.
- Ξανθουδίδης Σ.**, Αρχαιολογικά σημειώματα Στέφανου Ξανθουδίδου, *Κρητικά Χρονικά* 2, 1948, 525-538.
- Ξενάκη Α.**, Η αρχαιολογική συλλογή Στυλιανού Γιαμαλάκη, *Κρητικά Χρονικά* 1, 1947, 219-222.
- Παπαγεωργάκης Ι., Παπαδάκης Ν.Π. & Μουρτζάς Ν.**, Αρχαία λατομεία στη Σητεία της Κρήτης, *Αμάλθεια* 100-101, 1994, 148-167.
- Παπαγιαννάκης Σ.Δ.**, Αι θάλασσαι της Κρήτης, στο *Κρήτη, Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως Ηως*, Αθήνα 2001, 23-27.
- Παπαδάκης Γ.**, *Βιάννος, διαχρονική πορεία από τα βάθη των αιώνων μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2002.
- Παπαδάκης Ν.**, Σπήλαιο Σκάλες (ή Χελιδονιές), *ΑΔ* 38 (Β2) Χρονικά, 1983, 384.
- Παπαδάκης Ν.**, Τα σπήλαια της Σητείας, *Εν Σητεία* 4, 1992, 8-9.
- Παπαδήμου Δ.**, Υδρογραφία Κρήτης, στο *Κρήτη, Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως Ηως*, Αθήνα 2001, 28-29.

- Παπαθανασόπουλος Γ.**, Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα, Αθήνα 1996.
- Παπαθανασόπουλος Γ.**, Νεολιθικά- Κυκλαδικά, Αθήνα 1981.
- Πλατάκης Ε.**, Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφαί της Κρήτης, *ΔΕΣΣΕ* τόμος Χ, τεύχος 8, 1970, 124-131.
- Πλατάκης Ε.**, *Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφαί της Κρήτης*, Τόμος Α΄, Ηράκλειο 1973.
- Πλατάκης Ε.**, *Σπήλαια και άλλαι καρστικά μορφαί της Κρήτης*, Τόμος Β΄, Ηράκλειο 1975.
- Πλατάκης Ε.**, Σπήλαια Κρήτης, *ΔΕΣΣΕ* 1962, τόμος VI, τεύχος 7-8, 25-36.
- Πλατάκης Ε.**, Σπηλαιολογικαι έρευναι εις Σητεϊαν, *Κρητική Πρωτοχρονιά* 1964, 229-249.
- Πλατάκης Ε.**, Το κλίμα της Κρήτης, 8^ο, *Κρητική Εστία* 125-126, 1962, 209-212.
- Πλατάκης Ε.**, Το κλίμα της Κρήτης, 9^ο, *Κρητική Εστία* 127, 1962, 275-276.
- Πλατάκης Ε.**, Το σπήλαιο του Ψυχρού «Δικταίον Άντρο», *Αμάθεια* 4, (16-17), 1973, 274-280.
- Πλατάκης Ε.**, Το σπήλαιον της Ειλειθυίας, *Κρητική Πρωτοχρονιά* Ε΄, 1965, 198-226.
- Πλατάκης Ε.**, Ο Θεριόσπηλιος εις Καβούσι Ιεράπετρας, *Κρητολογία* 1, 1975, 181-185.
- Πλάτων Ν.**, Ανασκαφή Αχλαδιών Σητείας, *ΠΑΕ* 1959, 210-219.
- Πλάτων Ν.**, Ανασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ* 1962, 142-168.
- Πλάτων Ν.**, Ανασκαφή Ζάκρου, *ΠΑΕ* 1975 Β΄, 343-375.
- Πλάτων Ν.**, Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1954, *Κρητικά Χρονικά* 8, 1954, 506-517.
- Πλάτων Ν.**, Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1955, *Κρητικά Χρονικά* 9, 1955, 553-569 (Γωνιές Μαλεβιζίου σ.567).
- Πλάτων Ν.**, Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1956, *Κρητικά Χρονικά* 10, 1956, 405-422.
- Πλάτων Ν.**, Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957, *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, 326-340
- Πλάτων Ν.**, Η αρχαιολογική κίνησις εν Κρήτη κατά το έτος 1957, *Κρητικά Χρονικά* 11, 1957, 326-343.
- Πλάτων Ν.**, Θ΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια Ανατολικής Κρήτης. *Πεπραγμένα* 1938, 486-491.
- Πλάτων Ν.**, *Προϊστορική Αρχαιολογία: Ο Πολιτισμός της Εποχής του Λίθου*, Ρέθυμνο 1978.
- Πλάτων Ν.**, Χρονικά, *Κρητικά Χρονικά* 12, 1958.
- Πλάτων Ν.**, Χρονικά (Ανασκαφαί της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, Ανασκαφαί των Ξένων Αρχαιολογικών Σχολών. Τυχαία Ευρήματα), *Κρητικά Χρονικά* 13, 1959, 367-393.

- Ρεθемνιωτάκης Γ.**, Μάλια-Λύκτος. Ζητήματα Αρχαιολογικής Τοπογραφίας της Επαρχίας Πεδιάδος, *Πεπραγμένα ΣΤ' Δ.Κ.Σ.*, Α1, Χανιά 1990, 241-248.
- Σακελλαράκης Γ. & Ε. Σακελλαράκη**, Νεολιθική και Μινωϊκή Κρήτη στο *Κρήτη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Τόμος Α', Ηράκλειο 1987, 1-130.
- Σάμψων Α.**, *Η Νεολιθική Περίοδος στα Δωδεκάνησα*, 1987.
- Σάμψων Α.**, *Σκοτεινή Θαρρουνίων. Το σπήλαιο, ο οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1993.
- Σπανάκης Σ.**, *Κρήτη. Τουρισμός, Ιστορία, Αρχαιολογία*, τόμος Α', Ηράκλειο 1964.
- Σπανάκης Σ.**, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τόμος Α' και Β', Ηράκλειο 1993.
- Σφήκας Γ.**, *Αγριολούλουδα της Κρήτης*, Αθήνα 1994.
- Τσιποπούλου Μ.**, Αγία Φωτιά Σητείας; το νέο εύρημα στο French E B. & K.A. Wardle (eds), *Problems in greek prehistory. Papers presented at the centenary conference of the British School of Archaeology at Athens*, Manchester April 1986, Bristol 1988, 31-47.
- Φασουλάς Χ. Γ.**, *Οδηγός υπαίθρου για τη γεωλογία της Κρήτης*, Ηράκλειο 2000
- Χατζή-Βαλλιάνου & Watrous L.V.**, Επιφανειακή έρευνα Δυτικής Μεσαράς, *Πεπραγμένα Στ' Δ.Κ.Σ.*, Α1, Χανιά 1990, 113-123.
- Χατζηδάκης Ι.**, *Παρνασσός 10*, 1886, 339-342
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ.**(εκδ.), *Δισπηλιό. 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ.**, Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής (β' μέρος), *Ανθρωπολογικά 2*, 1981, 39-49.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ.**, Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής, *Ανθρωπολογικά 1*, 1980, 118-129.
- Χουρμουζιάδης Γ.Χ.**, *Το Νεολιθικό Διμήνι*, Θεσσαλονίκη 1993.
- Χριστοδουλάκης Π. Ε.**, Γεωλογικά και παλαιοντολογικά έρευναι εις την περιοχήν Χερσονήσου-Μαλλίων Κρήτης, *Αμάλθεια 5*, τεύχος 18-19, 1974, 145-184.
- Χρυσουλάκη Σ. & Α. Βοκοτόπουλος**, Το αρχαιολογικό τοπίο ενός ανακτόρου, *Αρχαιολογία 49*, 1993, 70-77.
- Χρυσουλάκη Σ.**, Ιερό κορυφής Τραοστάλου και ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί Δρόμοι», Ανασκαφή φυλακίου στο Κόκκινο Φρούδι Ζάκρου, έρευνα επιφανείας, *ΑΔ 50*, Χρονικά (Β2), 1995, 756-760.
- Ψιλάκης Ν.** (εκδ), *Το Μαλεβίτσι από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα*, ΟΡ.Α.ΜΑ.1998.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<u>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</u>	2
------------------------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Περιβάλλον και άνθρωπος.....	6
Εντάσσοντας μία αρχαιολογική θέση στο περιβάλλον της	9
Τι είναι η ανάλυση της περιοχής πρόσκτησης φυσικών πόρων μίας θέσης (<u>site catchment analysis</u>)	12
Αλληλεπίδραση φυσικού περιβάλλοντος και οικιστικών προτύπων	14
Στόχοι και μεθοδολογία της έρευνας	15
Προβλήματα της έρευνας.....	18
Οργάνωση του κειμένου.....	22
ΚΡΗΤΗ: ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ.....	22
ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ.....	29

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 : ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	38
----------------	----

1.1. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ-ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΗΤΕΙΑΣ

Γεωμορφολογία	40
Ανθρώπινες δραστηριότητες	42
Αρχαιολογικά δεδομένα	43

1.1.1. ΠΕΔΙΝΗ-ΠΑΡΑΚΤΙΑ ΖΩΝΗ

Σπήλαια:

- Σπήλαιο Πελεκητά
- Βραχοσκεπές Αγίου Νικολάου
- Σπήλαιο Σκάλες
- Σπήλαια στο λόφο Κουφωτά Αγίας Φωτιάς

Υπαίθριες Θέσεις:

- Κεφάλια Πετρά, Σητεία.....

1.1.2. ΟΡΕΙΝΗ ΖΩΝΗ

- Νεολιθικό Σπίτι και Βραχοσκεπή Μαγκασά 58
- Κατελιόνας και Λαμνώνι 62

1. 2. ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΤΜΗΜΑ. ΒΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ. ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ ΚΑΙ ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ

Γεωμορφολογία	64
Ανθρώπινες δραστηριότητες	64
Αρχαιολογικά δεδομένα	64

1.2.1. ΒΟΡΕΙΑ ΑΚΤΗ*Σπήλαια:*

- Θεριόσπηλιος Καβούσι
- Σπήλαιο στην Παχιά Άμμο

Υπαίθριες Θέσεις:

- Καστέλλι Φουρνής
- Σφουγγαράς Γουρνιά
- Μόχλος
- Ψείρα
- Επιφανειακές Έρευνες στο Καβούσι, Γουρνιά και Βρόκαστρο

1.2.2. ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ*Σπήλαια:*

- Βραχοσκεπές στην Αγία Φωτιά
- Σπήλαιο στο Κλεισίδι, Μύρτος

Υπαίθριες Θέσεις:

- Κάτω ή Πάνω Χωριό

1. 3. ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΟΜΟΥ ΛΑΣΙΘΙΟΥ. ΟΡΟΠΕΔΙΟ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Γεωμορφολογία	76
Ανθρώπινες δραστηριότητες	77
Αρχαιολογικά δεδομένα	78

Σπήλαια:

- Σπήλαιο Ψυχρού
- Σπήλαιο Τραπέζας

• Βραχοσκεπή Γρυμάνη	83
• Σπήλαιο Αργουλιά	84
• Σπήλαιο Σκαφίδια	84
• Σπήλαιο Μεσκίνη	85
• Βραχοσκεπές Κάστελου	86
<i>Υπαίθριες Θέσεις:</i>	
• Κάστελος	87
• Άλλες θέσεις και η ανάλυση του οικιστικού μοντέλου του Οροπεδίου σε σχέση με τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους.....	88

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ : ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ - ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	90
----------------	----

2.1. ΒΟΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΠΕΔΙΑΔΟΣ, ΤΕΜΕΝΟΥΣ, ΜΑΛΕΒΙΖΙΟΥ

Γεωμορφολογία	92
Ανθρώπινες δραστηριότητες	92
Αρχαιολογικά δεδομένα	93
<i>Σπήλαια:</i>	
• Σπήλαιο της Αμνισού ή Ειλειθυίας	93
• Κατσαμπάς: Νεολιθική «οικία» και βραχοσκεπή	98
• Σπήλαιο Σκοτεινό ή Αγίας Παρασκευής	101
• Σπήλαιο Στραβομύτη ή σπήλαιο Λυκάστου	103
• Βραχοσκεπή στο Κανλί–Καστέλλι	105
<i>Υπαίθριες Θέσεις:</i>	
• Κνωσός	105
• Μέσα Καρτερός, λόφος Κάστελλος	108
• Άλλες θέσεις της Επαρχίας Πεδιάδας	109
• Επαρχία Τεμένους	111
• Επαρχία Μαλεβιζίου	111

2.2. ΝΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΡΗΤΗ. ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΕΔΙΑΔΑΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΤΕΡΟΥΣΙΩΝ ΟΡΕΩΝ. ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΠΥΡΓΙΩΤΙΣΣΑΣ, ΚΑΙΝΟΥΡΙΟΥ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ, ΒΙΑΝΝΟΥ

Γεωμορφολογία	113
Ανασύσταση του παλαιοπεριβάλλοντος	114
Σύγχρονες ανθρώπινες δραστηριότητες	114
Αρχαιολογικά δεδομένα	115
<i>Σπήλαια:</i>	
• Σπήλαιο στη Μιαμού	115
• Πάρτιρα	120
• Σπήλαιο Καμαρών	121
<i>Υπαίθριες Θέσεις:</i>	
• Φαιστός.....	123
• Δύο θέσεις στην περιοχή της Γόρτυνας	124
• Το νεολιθικό «σπίτι» στους Καλούς Λιμένες	126
• Θέσεις καταγεγραμμένες από επιφανειακές έρευνες ή από τυχαία ευρήματα στην περιοχή της Μεσαράς (επαρχία Καινουρίου)	126
• Επαρχία Μονοφατσίου	127
• Επαρχία Βιάννου	127

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

<u>Α) ΠΟΣΟΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ</u>	129
<u>Β) ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΠΑΝΩ ΣΤΑ ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΩΝ</u>	131
Ανατολική Κρήτη: Επαρχία Σητείας	131
Ανατολική Κρήτη: Κεντρικό Τμήμα	132
Ανατολική Κρήτη: Οροπέδιο Λασιθίου	132
Κεντρική Κρήτη: Βόρειος Νομός Ηρακλείου	133
Κεντρική Κρήτη: Νότιος Νομός Ηρακλείου	134
<u>ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΙΝΑΚΕΣ</u>	135

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α

Σύντομη περιγραφή της μεθόδου της Ανάλυσης της Περιοχής Πρόσκτησης των Φυσικών Πόρων μίας θέσης	156
---	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

Νεολιθικές θέσεις στην Κρήτη	161
------------------------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ

Νεολιθικά σπήλαια της Κρήτης	164
------------------------------------	-----

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ

Δελτία εξερεύνησης	166
--------------------------	-----

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	176
--------------------------------	-----

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	179
-----------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	180
---------------------------	-----

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	195
--------------------------	-----

ΕΙΚΟΝΕΣ	200
----------------------	-----

Εικόνα 21. Η είσοδος του σπηλαίου των Πελεκητών

Εικόνα 22. Η πρώτη αίθουσα του σπηλαίου Πελεκητών. Στο βάθος διακρίνονται οι ανασκαφικές τομές

Εικόνα 23. Οι βραχοσκεπές του Αγίου Νικολάου και το ομώνυμο εκκλησιάκι

Εικόνα 24. Η μικρή κοιλάδα με τις ελιές μπροστά από τις βραχοσκεπές του Αγίου Νικολάου

Εικόνα 25. Η πιθανή θέση του σπηλαιίου Σκάλες

Εικόνα 26. Η βλάστηση κοντά στο σπήλαιο Σκάλες

Εικόνα 27. Η είσοδος του σπηλαίου στα Κουφωτά

Εικόνα 28. Το τοπίο πάνω από το σπήλαιο στα Κουφωτά. Διακρίνεται στο βάθος η Αγία Φωτιά

Εικόνα 29. Η πιθανή θέση της βραχοσκεπής στη Μαγκασά

Εικόνα 30. Το ορεινό τοπίο μπροστά από τη βραχοσκεπή στη Μαγκασά. Στο βάθος διακρίνεται ο οικισμός του Καρυδίου

Εικόνα 31. Το μικρό οροπέδιο του Κατελιώνα

Εικόνα 32. Το μικρό οροπέδιο του Λαμνωνίου

Εικόνα 33. Η πιθανή θέση του Θεριόσπηλιου στο λόφο πάνω από την παραλία του Θόλου

Εικόνα 34. Ο λόφος του Σφουγγαρά στα Γουρνιά. Πίσω διακρίνεται ο όρμος της Παχιάς Άμμου

Εικόνα 35. Το νησάκι του Μόχλου

Εικόνα 36. Το νησάκι της Ψείρας

Εικόνα 37. Ο όρμος της Αγίας Φωτιάς στην Ιεράπετρα

Εικόνα 38. Οροπέδιο Λασιθίου. Στο βάθος το όρος Σαρακηνός, όπου βρίσκεται το σπήλαιο του Ψυχρού

Εικόνα 39. Η είσοδος του σπηλαιίου της Τραπέζας

Εικόνα 40. Ο λόφος της Τραπέζας

Εικόνα 41. Η βορειοδυτική συνοικία του Τζερμιάδω, όπου βρίσκεται το σπήλαιο Αργουλιά

Εικόνα 42. Ο λόφος όπου βρίσκεται το σπήλαιο Μεσκίνη

Εικόνα 43. Ο λόφος του Κάστελου

Εικόνα 44. Το οροπέδιο του Λασιθίου από τα βορειοδυτικά

Εικόνα 45. Ο λόφος του σπηλαιίου της Αμνισού (φωτογραφία από το λόφο της Παλιόχωρας)

Εικόνα 46. Η είσοδος του σπηλαιίου της Αμνισού

Εικόνα 47. Το πλάτωμα έξω από το σπήλαιο της Αμνισού

Εικόνα 48. Η κοιλάδα του Καρτερού

Εικόνα 49. Οι πέντε είσοδοι του σπηλαίου Στραβομούτη

Εικόνα 50. Η νοτιοδυτική πλευρά του όρους Γιούχτα με το σπήλαιο Στραβομούτη

Εικόνα 51. Ο κάμπος μπροστά από το σπήλαιο Στραβομούτη

Εικόνα 52. Το χωριό Μιαμού

Εικόνα 53. Η θέση του σπηλαιού της Μιαμού μέσα στο χωριό

Εικόνα 54. Η είσοδος του σπηλαιού της Μιαμού

Εικόνα 55. Το τοπίο στη Μιαμού από τα βόρεια

Εικόνα 56. Η μικρή λεκάνη στα βορειοδυτικά της Μιαμού